

Հանդիմանք

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Նամակներ՝ Գ. ՖԷՆԷՐՃԵԱՆԻՆ, Վ. ԹԷՔԷԵԱՆԻՆ,
ԶԱՀՐԱՏԻՆ, Ս. ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ, Ն. ՍԱՐԱՖԵԱՆԻՆ,
Ս. ԱԼԱԶԱԶԵԱՆԻՆ, ՍԱՐՈՒԽԱՆԻՆ, Հ. ԹՈՐՈՍԵԱՆԻՆ,
Գ. ՇԱՀԻՆԵԱՆԻՆ Եւ Ուրիշ Գրողներու

Կազմեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց
ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՕՍԷԵԱՆ

ՆԱՄԱԿԱՆԻ
ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Library of Congress Control Number: 2006937625

NAMAGANI

Volume C

Letters from Shahan Shahnour to Writers

Edited by Krikor Keusseyan

Copyright © 2006 by Krikor Keusseyan.

All rights reserved under international and Pan-American Copyright
Conventions.

For information address:

Krikor Keusseyan, 50 Watertown Street, #302, Watertown, MA, 02472,
U.S.A.

ISBN 9781931834100

Mayreni Publishing 2006

Հանձնարար

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Նամակներ՝ Գ. ՖԵՆԵՐՃԵԱՆԻՆ, Վ. ԹԵՔԵՆԻՆ,
ԶԱՀՐԱՏԻՆ, Ս. ՎՐԱՑԵԱՆԻՆ, Ն. ՍԱՐԱՑԵԱՆԻՆ,
Ս, ԱԼԱԶԱԶԵԱՆԻՆ, ՍԱՐՈՒԽԱՆԻՆ, Հ. ԹՈՐՈՍԵԱՆԻՆ,
Գ. ՇԱՀԻՆԵԱՆԻՆ ԵՒ Ուրիշ Գրողներու

Կազմեց, հմբագրեց եւ ծանոթագրեց
ԳՐԻԳՈՐ ԶԵՕՍԵՆԱՆ

Ծնորհակալիք

Տիկ. Արփիկ Միսաքեան (Ֆրանսա), Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան [Մայրենի
Հրատարակություն], Պրն. Ստեփան Ալաջաջեան, Դոկտ. Արա Ղազար-
եանց [Հայ Մշակութային Հիմնարկություն], Տիկ. Ծաքէ Երլըմեան (ԱՄՆ),
Տոքթ. Գրիգոր Ծաֆինեան (Լիբանան):

ՆԱԽԱԲԱՆ

Շահան Շահնուրի մամականերուն տոյն երրորդ հատորին պատրաստութիւնը աւելի անմախատեսելի էր քան երկրորդինը, բայց - ինչպէս կը տեսնուի - նոյնքան անխուսափելի, հակառակ նախորդ Յառաջաբանով մեր յայտնած յստակ որոշումին: Այս առթիւ ինքնաբերաբար կը յիշենք դասական կատակերգութեան մը վերնագիրը, թէ «Պէտք չէ երդնուլ ոչ մէկ բանի» համար: Այդ ճիշդ է մանաւանդ սիրոյ - սէրերու - պարագային, որպիսին է այս շարքին պատրաստութիւնը: Աւելցնենք թէ բարեկամ գրիչներու տարիամոգիչ խօսքերը մաւել իրենց դերը ունեցան այս շրջադարձին մէջ:

Ներկայ հատորին միջուկը, կամ «մարմինը» կը կազմէ, իր ծաւալով, Գեղամ Ֆէնէրճեանի թղթածրարը, իր բովանդակած 55 մամականերով, 1931-1971 տարիներուն, գրեթէ Շահնուրի ամբողջ առողջական եւ գրական կեանքի շրջանին: Այսուհանդերձ, Երեւանի Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանը գտնուող թղթածրարը ամբողջական չէ: Կը պակսին միջանկեալ շրջաններ ընդգրկող բազմաթիւ մամականեր: Անոնցմէ ոմանք հաւանաբար չեն պահուած կամ փճացուած են նոյնինքն Ֆէնէրճեանի կողմէ, ուրիշներ ենթադրաբար կորսուած են կամ կը գտնուին այլ տեղեր: Օրինակ, 8 Յունիս 1964 թուակիրը, զոր արտատպած ենք Հայաստան հրատարակուած Շահնուրի «Երկեր»ու Բ. հատորէն (Սովետական Գրող Հրատարակչատուն, 1985): Պակսող մամակաները անփոխարինելի են նկատի առնելով անոնց ժամանակաշրջանը, առնուազն մինչեւ 1956, եւ մաւել երկու մտերիմ բարեկամներուն անվերապահ համախոհութիւնը ազգային եւ գրական հարցերու շուրջ:

Բացի Չարենցի անուան թանգարանէն, կարգ մը մամականերու լուսապատճենները ստացած ենք տարբեր աղբիւրներէ՝ Շահնուրի Դիւան (Փարիզ), Ջահրատ (Պոլիս), Ստեփան Ալաջաջեան (Լոս-Անճելըս), Գրիգոր Շահինեան (Պէրյուք), իսկ Վահան Թէքէեանի պարագային՝ երկու տարբեր տեղերէ վեց մամականեր, որոնք մաւել ամբողջական չեն: Թէքէեան իր կողմէ Շահնուրի գրած է մեզի ծանօթ ութ մամականեր:

*Նամականի*ներու երկրորդ հատորը որոշ արձագանգներ ունէր առաջինէն, իսկ ներկայ հատորը յիշեցումներ ունի երկուքէն ալ: Այս երեւոյթը անխուսափելի է: Որեւէ գրող երբ նոյն թուականներուն կամ տարբեր առիթներով ակնարկէ նոյն դէպքերուն կամ դէմքերուն մասին, պիտի մղուի կրկնելու իր մտածումները: Կրկնութիւններ թուացող կէտերն ալ իրենց նշանակութիւնը եւ կարեւորութիւնը ունին, ցոյց տալով ենթականերու մօտ հարցերուն մասին իրենց հաստատ համոզումը եւ այն տեղը՝ որ անոնք գրուած են իրենց մտածողութեան եւ հոգեկա-

նութեան մէջ: Նման պարագաներու, մեր ծանօթագրական աշխատանքը առաւելաբար կը բաւարարուի նախորդ հատորներուն յղումներով:

Բաւական խօսուած եւ գրուած է Շահան Շահնուրի առողջութեան կամ աւելի եւս՝ վատառողջութեան մասին: Իր անլուր տառապանքներուն, բազմակողմանի զրկանքներուն, վիրաբուժական գործողութեան դժբախտ հետեւանքներուն մասին տեղեկութիւններ կամ ակնարկութիւններ միշտ եղած են ծանօթներու գրած իր նամակներուն մէջ, բայց ո՛չ այս աստիճան, ո՛չ այն հետեւողութեամբ եւ մանրամասնութեամբ, որքան Ֆէնէրճեանին ուղղուածները կը պարզեն ու կը մանրամասնեն: Հոն ամէն ինչ ամբողջական է, զոնէ 1931-էն մինչեւ Սեպտեմբեր 1941-ի շրջանը, երբ Շահնուրի առողջութիւնը ամբողջովին քայքայուած էր Պիտառնի բուժարանին մէջ: Կարելի չէ այլեւս հարց տալ իր տառապանքին իսկութեան եւ պայմաններուն մասին թէ, ի վերջոյ, ինչէ եւ ինչու այնքան տառապած էր Շահնուր: Անշուշտ գրագետին գողգոթան կանգ չառաւ այդ թուականին: Անոր վատառողջութիւնը շարունակուեցաւ տարուբերիլ մահուկեանաց վիճակի միջեւ, եւ բուժարանային աննախանձելի կեցութիւնն իսկ վտանգուիլ երբ, օրինակ, 1945-ին որոշուած էր իր բուժարանը եւ հիւանդները տեղափոխել, բացի ծանրապէս հիւժած երեք հիւանդներէն, գիտնալով թէ անոնց վախճանը մօտալուտ է: Երեքէն միակ վերապրողը պիտի ըլլար Շահնուր: 1941-էն 23 տարիներ պիտի անցնին որ Ֆէնէրճեանի թղթածարարին մէջ հանդիպինք Շահնուրի յաջորդ նամակին: Բարեբախտաբար, այդ բացը տեղ-տեղ դարմանուած է Անդրանիկ Անդրեասեանի ուղղած նամակներով, եւ աւելի ուշ՝ Գրիգոր Բէօսէեանի հետ սկսուած նամակագրութեամբ: Իսկ միջանկեալ շրջանները, սկսեալ պատերազմի տարիներէն, կը լրացուին ֆրանսացի բարեկամ գրագետներու, ի մասնաւորի՝ Տիկին Մատըլէն Ֆուլէնի հետ Շահնուրի մեծաքանակ եւ թանկարժէք նամակագրութեամբ, որմէ մաս մը հրատարակուած է:

Ֆէնէրճեանի գրած սկզբնական շրջանի նամակներուն ոճը եւ հապճեպ գրութիւնները, ոմանք բացիկի ծաւալով, կը յայտնաբերեն պատանիի մը զգացողութիւնը եւ լեզուն: Կը պատահի որ ամբողջովին մոռնանք որ գրողը արդէն զգայացունց վէպի մը հեղինակն է, եւ աւելի ուշ՝ նորավէպերու, գրական վերլուծումներու եւ պարսաւագիրներու շողացող դէմքը: Բոլոր պարագաներուն ալ այդ այլափոխութիւնը կը պատահի երբ Շահնուր գտնուի խոր անձկութեան մէջ, մատնուի մղձաւանջային անստոյգ վիճակի, ֆիզիքապէս անզօր: Այդ պարագաներուն, գրագետը չէ որ կը գրէ, այլ Պոլսոյ պատանին՝ որ իր երկրացի ընկերոջ կ'ըսէ. «*Աս-*

որ Ասագ Երկուշաբթի է, եթէ չեմ սխալիր: Զբաղեալ՝ կ'ըլլաս անապա: Օտրգո պազնեմ, միջոցը գորի եկուր, իրիկունը մինչեւ 7-ը քեզ կը սպասեմ: Եթէ բան մը ըլլայ՝ թէլէֆոն ըրէ»...: Գրուած է 1931-ին, երբ Շահնուր մէկ կողմէն վազն ի վազ իր մասնակցութիւնը բերած էր «Մենք»ի առաջին թիւին հրատարակութեան («խմբագրութիւնը թէւ Նշանին յանձնուած է, ես է որ սկսած եմ գրութիւնները հաւաքել»), միւս կողմէ բժշկական ահազանգը հնչած էր եւ պարտէր, ամէն ինչ լքելով, իսկոյն հեռանալ Փարիզէն իր տկարացած թոքերուն համար: Մոնթառնասի մէկ սրճարանէն գրուած երկտողին կցուած է. «Ահագին բազմութիւն կայ, բայց ինձի համար անապա՛տ է: Բայց կարճ կապեմ, անտեղի խոստովանութիւններու պիտի սկսիմ»:

Պոլսոյ հայեվարը, որ ընդհանրապէս զգալի է իր մօտ, մասնաւորաբար շեշտուած կը գտնուի իր այդ անկեալ եւ յուսահատ պահերուն՝ մանկութեան վերադարձի ազդակը բոլորին, տարեց թէ երիտասարդ: Տարիներ ետք Զահրատին պիտի գրէ. «Ձեր քերթողութիւնը սիրելուս կը նպաստէ, շատ բնականօրէն, գործածուած լեզուն, իմս, Պոլսոյ հայերէնը, իր ժողովրդական դարձուածքներով: Զայն դիմաւորեցի յուզումով»: Զապա Պոլի⁹սը. «Բաւական եղաւ որ ակնարկս պատահմամբ կառչի Սկիպար բառին, որպէսզի ուշադրութիւնս մնայ լարուած: Պոլսահայ աշխարհը իմ մէջս պիտի կոտտայ յաւետ, անբուժելի վերքի մը պէս, իր մտաւորական կեանքով ըլլայ թէ այլապէս», կը գրէ Զրանդ Թորոսեանին:

Նամակները երեւան կը բերեն շատ մը շահեկան տեղեկութիւններ եւ ծանօթութիւններ, ուրոյն դատումներու կողքին: Սիմոն Վրացեանի ուղղուած նամակը, օրինակ, գրասէրին համար կը պարունակէ նորութիւններ, «Նահանջը Առանց Երգի» վէպին երկնումին կապակցութեամբ... «Քիչ մըն ալ թեոդիկ պատճառ եղած է որ գրուի Նսիսանջը: Ան նախապէս սահմանուած էր կարճ պատմութեամբ մը ըլլալու («Տարեցոյց»ին համար), բայց թեոդիկի մահէն (1928) վերջ գիտցածիս պէս ըրի եւ երկը եղաւ վէպ: Ուրեմն սկսած էր գրուիլ երբ 24 տարեկան էի»: Այլ խօսքով՝ պատահականութիւնը ճակատագրական դեր ունեցած է վէպին յառնումին մէջ: Առաջին անգամ ըլլալով նաեւ կը նշէ, միաջգգային գործերու յստակ յղումներով, իր վէպին աղերսները անոնց հետ. «Նահանջը կ'երթայ կը կապուի, իր խորքով, հետեւեալ երրորդութեան. Tourgeneff- Pères et Enfants, Thomas Hardy- Judes l'obscur, Flaubert- L'Education Sentimentale»: Երեք ազգութիւններու - ռուս, ամերիկացի, ֆրանսացի - պատկանող 19-րդ դարու գրողներ: Թէեւ ամերիկացիին կեանքը կը կամրջուի 20-րդ դարուն, բայց ոչ՝ իր նշեալ գործը (1895):

Սեղմ նախաբանի մը սահմանները չեն կրնար թոյլատրել գրական վերլուծուներ եւ բաղդատականներ, այսուհանդերձ շահեկան պիտի ըլլար առնուազն ծանօթանալ վերոյիշեալ գործերու «խորք»ին: Ի վան Թուրկենելի *Հայրեր եւ Ձառակներ* (1862) վէպը որպէս հենք ունի սերունդներու բախումը, դէպի ռուսական յեղափոխութիւն ընթացող մթնոլորտի մէջ: Դերոսն է երիտասարդ ոչնչական - «նիհիլիսթ» (այս բառը ստեղծողն է նաեւ հեղինակը) - ուսանող մը: Ընդհարումն է գաղափարապաշտ նորերու (որդիներ) եւ բարեփոխումներու ընդդիմացող հիներու (հայրեր): Կիւսթաւ Ֆլուպերի *Զգացական Դաստիարակութիւնը* (1869) վէպը որպէս համապատկեր ունի Ֆրանսայի 1948-ի Յեղափոխութեան շրջանը: Միակողմանի սիրոյ պատմութիւն մըն է ընդմէջ 18-ամեայ երիտասարդի մը եւ իրմէ տարեց ամուսնացեալ կնոջ մը: Յուսահատ տղան կ'ամուսնանայ թեթեաքարոյ կնոջ մը հետ եւ կ'ունենայ որդի մը: Վէպը կը պատկերէ նաեւ հեղինակին սերունդին ձախողութիւնը՝ իր իտեալը իրականացնելու: Թիոմաս Դարտիի գործը կը ներկայացնէ հոգեւոր եւ մարմնաւոր կեանքի ընդհարումը: Վէպը այնքան մեծ գայթակղութիւն ստեղծած էր, ինչպէս միւս հեղինակներու գործերուն պարագային, որ Դարտի որոշած էր այլեւս դադարեցնել իր ստեղծագործական կեանքը: Դասարակաց գիծ մը կը միացնէ վերոնշեալ գրողները, ներառեալ՝ Շահնուրը- Իրապաշտութիւնը: Թուրկենել եւ Ֆլուպեր, որոնք թղթակցած են իրարու հետ, մոյն գեղագիտական մտածողութեան հետեւած են: Կ'արժէ նաեւ մէջբերել Ֆլուպերի նշանաբանը, զուգահեռաբար Շահնուրի դաւանանքին- «Եղիր կանոնաւոր եւ կարգապահ կեանքի մէջ, որ ըլլաս ուժգին եւ ինքնատիպ գործիչ մէջ»: Շահնուր այս մօտեցումը պիտի կապէր ազգային-հասարակական կեանքին- «Կարելի յառաջապահութիւն գրականութեան մէջ եւ կատարեալ պահպանողականութիւն մեր այնքան տրորուած եւ ցնցուած կեանքին մէջ, այսինքն կուսակցական-քաղաքական դիրքաւորումին մէջ»: Նշեալ վէպերուն բովանդակութեանց հետ կարելի է, ըստ կամս, բաղդատականներ գծել: Ինչպէս Ֆլուպերի հերոսի պարագային, *Նահաւնջի* Պետրոսն ալ կը կենակցի աւելի տարեց Նենէքին (թեթեաքարոյ) հետ, որ բնական որդի մըն ալ ունի: Վէպը նաեւ կը վերաբերի սերունդներու յուսախափութեան, ու հիներու եւ նորերու հակընդդիմութեան (Անոնք եւ «Մենք»): Սակայն բաղդատականը հոս կանգ կ'առնէ: Շահնուրի փայլակնացայտ ոճն ու կարկաչափս լեզուն գրեթէ հակապատկերն են Ֆլուպերի արծակին:

Ներկայ հատորը կը պարունակէ 89 նամակներ ուղղուած 15 տար-

բեր հասցէներու, իսկ *Նամակակնի*ներու շարքով լոյս ընծայուած կ'ըլլայ համագումար 218 նամակ: Անոնցմէ դուրս կը գտնուին որոշ թիւով նամակներ, ուղղուած զանազան գրողներու, նեռարեալ հայրենի, սակայն չկայ միակ անձի մը ուղղուած մեծաքանակ նամակներու թրթածրար, ինչպէս որ անոնք կ'երեւան երեք հատորներուն մէջ:

Երրեակ *Նամակակնի*ները հիմնական ատաղծը կը կազմեն ճանճալու համար Շահնուր *մարդը* արուեստագէտի կողքին, իր ամէնէն անճանական եւ հարազատ էութեամբ՝ իր խոհերով, դատումներով, ապրումներով: Անոնք անխաղախ վկայութիւններ են որքան խռովեալ, նոյնքան համարձակ անհատի մը: Նկատի պէտք է առնել նաեւ պարագան՝ թէ նամակներէն շատեր չէին գրուած հրատարակուելու համար, այլ խօսքով՝ չեն շարուած, պարուրուած, ներկայանալի կամ տարբեր երեւնալու ձգտումով, թող որ Շահնուրի պարագային նման սեւեռում խորթ է իր խառնուածքին եւ նկարագրին: Իր այնքա՛ն փափկանկատ արտայայտութիւնները կը մնան սոսկ կենցաղագիտութեան սահմաններուն մէջ, զորս ոճանք շփոթած են իր համոզումներուն հետ:

Կազմելով եւ հրատարակելով *Նամակակնի*ները, զգացումը չունինք հեղինակը ըլլալու «խորտակուած Նամակատուփ»ի մը, ինչպէս Շահնուր կը խորագրէր Երեւանի մէջ Վահան Թեքէեանի նամակներուն հրատարակութեան նուիրած իր գրախօսականը: Խորտակում չկայ, ոչ ալ անիրաւ ուռնծգութիւն, որովհետեւ հրատարակուած նամակներուն մէջ չկան «խոստովանութիւններ», այն կարգի մտերմութիւններ՝ զորս անձ մը պիտի ուզէր ընդմիշտ ամրափակ տեսնել: Մնացեալը կը մնայ ուսումնասիրողին գաղտնապահական ըմբռնողութեան եւ դատողութեան ծիրին մէջ, միշտ նկատի առնելով նաեւ ժամանակ ազդակը: Մեզմէ կէս դար ետք ինչ որ պարզօրէն պիտի ընդունուէր, այսօր կրնայ անձնական անախորժութիւններ պատճառել: Այդ մտահոգութեամբ ըմբերցողը պիտի հանդիպի - բարեբախտաբար խիստ հագուադէպ - զեղչեալ նախադասութիւններու կամ բառերու, որոնք կը պատկերուին ուղղանկիւն փակագիծով եւ կէտերով [...]*: Եւ այլն:

Եթէ *Նամակակնի*ներուն մէջ չկան «խոստովանութիւններ», այնպէս ինչպէս մենք կ'ըմբռնենք, հոն կայ սակայն բարձրացող պատկերը, նկարագիրը եւ գրական դէմքը *Նահանջին*, *Յարալէզներուն* եւ հրապարակագրական ու գրական յօդուածներու տաղանդաշատ հեղինակին, միշտ հաւատարիմ ինք իրեն, իր հաւատքին եւ մտածումներուն: Որքան ալ հիւանդութիւնը եւ ժամանակները զինք «հանգչեցուցին», փոփո-

խութիւնը մնաց ծեւական, ոճային, չհասաւ ընդերքին: Իր դատումը եւ գրական խստապահանջութիւնը ընկրկում չճանչցան, ոչ ալ՝ մակարդակի նուազում: Այս հատորին մէջ եւս կարելի է գտնել անոնցմէ ինքնուրոյն օրինակներ երբ Շահնուր կ'ուզէ սահմանել, օրինակ, Զարեհ Որբունիի մը գործը, հակառակ գրագէտին հանդէպ իր գնահատանքին. «Որբունի զուրկ չէ տաղանդէ: Ան զուրկ է, ըստ իս, անձնականութենէ: Կը գրէ ազդեցութեանը տակ գիրքի մը (անպայման օտար լեզու) զոր նոր կարդացած է եւ յափշտակուած: Ներհակութիւն չի տեսներ groupe-sanguin-ներու միջեւ: Ես անկարող եմ իր գրական դէմքը գծելու»: Եւ կամ Շաւարշ Նարդունիի պարագային. «Ոչ լաւ է, ոչ գէշ, այլ անկէ դուրս»: Նոյն խստապահանջութիւնը ինքն իրեն համդէպ. «Իմ գործս չէ ծովի ջուրը օգտագործել, կարծել տալու համար թէ իմ ակս չէ ցամքած», եւ մանաւանդ՝ «Կ'առնեն-կը տպեն իմ հին յօդուածներս, հիմնուելով ո'չ թէ գրութեան արժէքին, այլ ստորագրութեան վրայ, որպէս թէ ես ըլլայի անսխալական մէկը»:

Շահնուր ինքնագիտակից եղած է նաեւ իր դերին. ինչու չէ՞, գրողի առաքելութեան: Բուժարանին չոր տախտակէ մահճակալէն կը պատգամէ գրչեղբօր՝ Նիկողոս Սարաֆեանին, որուն տաղանդին եւ նկարագրին հանդէպ յարգանք ունի. «Պաշտպանեցէք ձեր թէզը, ինչպէս ես պաշտպանեցի միշտ իմս՝ կրակով, խանդով, յամառութեամբ եւ նաեւ համարձակութեամբ: Տեղեակ ես»: Կրնար անելցնել նաեւ՝ «խոր անկեղծութեամբ եւ մեր ազգային դժբախտութեան մորմոքով»: Սակայն հակառակ ամէն բանի՝ ան կը պահէ իր իւրայատուկ զուարթախոհութիւնը, որ ձեւով մը իր ապահովութեան շնչակը կարելի է նկատել: Խոր ցաւերու մէջ անյոյս՝ բուժարանի մահահոտ սրահին մէջ, եւ շրջապատուած ֆրանսացի «տգէտ, աղմկարար, կոպիտ» հիւանդներով, երբ կը նկատէ որ անոնք ահաւոր սխալներով կը գրեն իրենց լեզուն, Շահնուր կը յիշէ Բալուեանը. «Եւ ըսել թէ Բալուեանենց Զրանդին յարգը չէի գիտեր»...:

Շահնուրի մարդը իր նամակներն են, ինչպէս իր նամակները իր գործերը: Եւ փոխադարձաբար: Կարելի չէ զանոնք անջատել եւ տարբերել: Անհատ, նամակագիր, գրագէտ նոյնացած են կազմելով անխառն ամբողջութիւն մը:

Եւ միշտ ինքնատիպ:

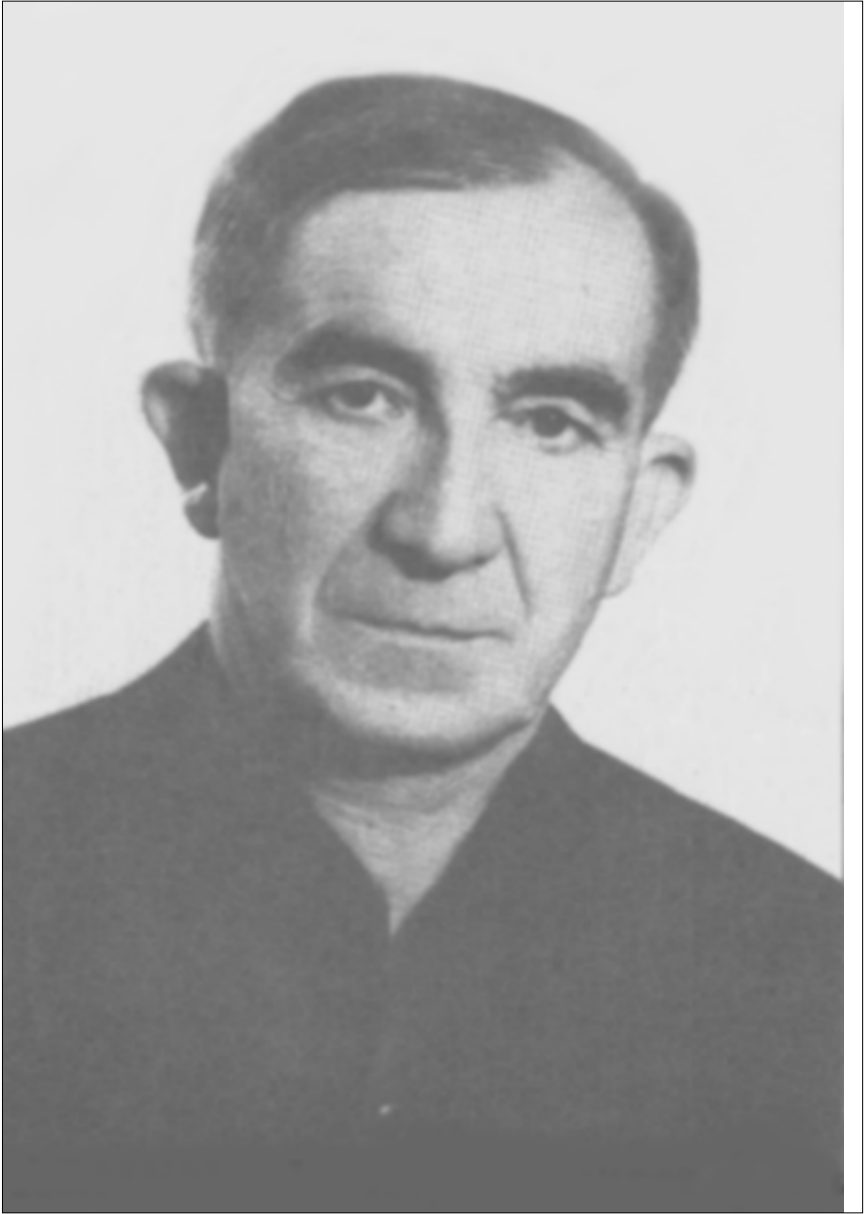
Պոսթըն, Նոյեմբեր 2006

ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՕՍԵԵԱՆ

** Այս առջանց հրապարակութեամբ վերահասարակուած են գեղջուած բոլոր մասերը:*

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳԵՂԱՄ ՖԷՆԷՐՃԵԱՆԻՆ

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ (1903-1974)

Այս հատորին մաս կազմող լուսանկարները - երկու բացառությամբ - առնուած են Շահան Շահնուրի Դիւանէն, Փարիզ, բարեհաճ արտօնութեամբ Տիկ. Արփիկ Միսաքեանի:

ԴՁ. 10¹Սիրելի Գեղամ²,

Ամէն ինչ կարգադրուեցաւ վերջապէս եւ այս շաբթու իսկ կը սկսինք «Մենք»ի³ տպագրութեան: Խմբագրութիւնը թէն Նշանին⁴ յանձնուած է, եւ է որ սկսած եմ գրութիւնները հաւաքել: Կու գամ քեզմէ ալ խնդրել որ քերես աշխատակցութիւնդ: Խնդրեմ, Գեղամ, չմերժես կամ չդանդաղիս: Ամբողջ կարելիս կ'ընեմ ներկայանալի բովանդակութիւն մը տալու համար, եւ մեծապէս կը հաշուեմ քու վրայ: Ձեմ ուզեր աւելի գրել, որովհետեւ կը փափաքիմ քեզ տեսնել նախապէս: Մինչեւ շաբաթ ամէն օր սենեակս եմ, retouche* շատ ունենալու համար: Եկուր Գեղամ, երբ որ կրնաս եկուր մօտս: Առաւօտը կամ կէսօրէ վերջը: Երեկոյեան մինչեւ 7-ը սենեակս կ'ըլլամ: Երկարօրէն կը խօսինք մեր ընելիքին վրայ եւ ինձ կ'ընես նաեւ թելադրութիւններ:

Սպասելով այցելութեանդ եւ արձակիդ,

կը բարեւեմ

Ծ. Ծաֆնուր

* Լուսանկարներու վերհայում:

(Անթուակիր)⁵

Սիրելի Գեղամ,

Ես քեզի կու գամ եւ պարապը կ'ելլամ կոր: Դուն չե՞ս կրնար ինձի գալ վաղը: Այո՛, եկուր վաղը, այսինքն Երկուշաբթի: Մի միայն այս հրաւերը ընելու համար է որ կը գրեմ քեզի. ուրիշ ըսելիք մը չունիմ (եթէ քեզ տեսնամ՝ անշուշտ ըսելիքս կը շատնայ): Վաղը Աւագ Երկուշաբթի է, եթէ չեմ սխալիր: Զբաղեալ կ'ըլլաս անապա*: Օտքդ պագնեմ, միջոցը գտիր եւ եկուր: Իրիկունը մինչեւ 7-ը քեզ կը սպասեմ: Եթէ բան մը ըլլայ՝ թէլէֆոն ըրէ**։ Երկու օր առաջ Չաքրեանը⁶ տեսայ, խնդրեց որ քեզի ըսեմ թէ «Սիրանուշին⁷ դրամը պէտք է դրկել»։ Կամ ասոր մօտիկ բան մը։ Ինչպէս կը տեսնես թուղթիս գլխանոցէն՝⁸ այս միջոցին Montparnasse եմ. ահագին բազմութիւն՝ բայց ինձի համար անապա՛տ է։ Սաստիկ կը նեղուիմ կոր. արդէն ամբողջ օրը տխուր էի։ Բայց կարճ կապեմ, անտեղի խոստովանութիւններու պիտի սկսիմ։ Ուրեմն ցը։ Ներող եղիր այս նամակիս անհամութեան համար։

Քոյդ՝

Շ. Շահնուր

Cambo⁹, 26 Օգոստոս 1931

* Արդեօք (թրքերէն)։

** Հեռաձայնէ։

Սիրելի Գեղամ,

Ստացա՛յ գիրդ որ աղուոր անակնկալ մը եղաւ: Ծիտակը ըսելով, բնաւ չէի սպասեր: Յիշեցի որ իրաւամբ Փարիզէն մեկնած գիշերս քեզի հանդիպեցա՛յ, կառք նստած միջոցիս: Ի՞նչ գիշեր, ի՞նչ մեկնում: Չուզեցի նոյն պահուն խօսիլ մեկնումիս դրդապատճառին վրայ, որովհետեւ ինծի համար լաւագոյն էր տեսնել ժպիտող քան consterné* վիճակդ (որքան որ ալ ծածկէիր՝ պիտի տեսնէի, կամ տեսնել պիտի կարծէի): Հինգ ամիսներ անցան անկէ ի վեր: Կը զարմանամ որ դժուարութեամբ կոցեր ես ունենալ իմ հասցէս եւ ճշմարիտ տեղեկութիւններէ զրկուեր ես: Ո՛չ, պետք չկար մտաւորականներու դիմելու, քանի որ կար Չաքրեանը: Կը գրէի իրեն երբ որ Փարիզ էր: Գիտէի թէ ան որքան անձնօրհարար օգտակար եղաւ ինձ: Քանի մը բառով ըսեմ վիճակս: Cambo ժամանակէս վերջ, մէկ անգամ միայն crise** ունեցա՛յ, ան ալ ջղային: Այդ պատճառաւ ունեցած կորուստս անդարմանելի չէր, քանի որ թոքերէս չէր գար: Հիմա շատ լաւ եմ, ըստ բժիշկին խօսքին, միայն թէ բնաւ չեմ գիրցած եւ առաջուան պէս շուտով կը յոգնիմ. բարբախտմները կը սկսին: Այլեւս կ'ուզեմ ժամ առաջ Փարիզ գալ, բայց դեռ այս ամիս ալ հոս պիտի մնամ: Ալ գանեցա՛յ Cambo-էն, հազալներէն, թքամաններէն, դուրս ինկած ադամախնձորներէն, մոխիրի գոյն շրթունքներէն: Անշուշտ ունիմ լաւ պահեր, օրեր նոյնիսկ, քանի որ չափէ դուրս կը սիրեմ առանձնութիւնը, intrus-ներէ*** հեռու անցուած ինքնամփոփ ժամերը: Եւ որքա՛ն ալ պետք ունէի քիչ մը ծուլանալու, բան մը չընելու, նոյնիսկ չշարժելու: Ընթերցանութիւնն իսկ առաջուան թափով չշարունակեցի, իմ մէջ կատարուած փոփոխութիւններուն պատճառաւ գիրքերն ալ իրենց հմայքէն բան մը կորսնցուցին: Կ'ուզես գիտնալ թէ կը գրե՞մ: Գրականութիւնը ինծի համար l'raison d'être**** մըն էր, եթէ այդպէս չըլլար, բնաւ պիտի չգրէի, քանի որ ենթադրաբար շատ աւելի désabusé***** եմ (զայն չխորացնելու համար է որ կարելի եղածին չափ քիչ հայերէն թերթ եւ գիրք կը կարդամ, ու

* Պակուցած, զարհուրած:

** Տագնաս:

*** Ինքնակոչ:

**** Գոյութեան իմաստ:

***** Անխափ:

անմիտներ կը կարծեն թէ պատճառը հպարտութիւնս է, արհամարհանքը): Հիմա ալ *raison d'être*-ս չէ փոխուած, բայց – ինչպէ՛ս ըսել – «յոգնած» եմ: Թշուառ կեանքը, իր տառապանքներով կրնայ խթան մը ըլլալ եւ արուեստի երկի մը ծնունդին նպաստաւորել – *c'est comme!** – Բայց որքա՞ն ատեն. *jamais indéfiniment!***։ Սահմանէ մը անդին երբ շարունակուի այն զգուելի կեանքը, գրողը կ'ըլլայ կամ *un blasé, un aigri, un méchant, ou bien il reste anéanti, hébété**** Միտքս կու գան *Léon Bloy*¹⁰ եւ *Villies de l'Isle-Adam*¹¹: Դիտմամբ լաւ գրագէտներ կ'առնեն՝ քանի որ անոնց մօտ աւելի լաւ կը տեսնուին Ռ *ravages*-ները****, քան թէ խեղճերուն մօտ (*Deubel*¹², եւ այլն): Ես ալ հիմա յոգնած եմ գրեթէ ամէն քանէ: Թերեւս Փարիզի պղպեղ-քաղցի մթնոլորտը զիս արթնցնէ կրկին: Ասոր համար է որ կ'ուզեմ շուտով գալ հող:

Կը խօսիս Յարգուարթեանի¹³ մը մասին, որուն մէջ խառնուածք տեսեր ես: Եթէ «Զուարթնոց»ի վերջին թիւերուն մէջ գրած է այդ տղան, ես չեմ տեսած: Ինծի թերթ չեն դրկեր ու կը սպասեն որ վճարեն: Բայց ինչ մեղքս պահեմ, սիրելի Գեղամ, ես այլեւս շատ սկեսպոկ եղած եմ, եւ առաջին մէկ քանի քերթուածներով չեմ խանդավառուիր: Քանիներ եւ քանիներ լաւ «խոստումներ» տուին, «սպազայ» կոշուեցան, 5–6 հատ *passable sonnet****** գրեցին, վերջը *lamentablement****** մարելու համար:

*Merci****** ղրկած 30 ֆրանքին համար: Ո՛չ, մի մտահոգուիր, դրամական նեղութիւն չունիմ առ այժմ: Եթէ գիրք ծախես, փոխարժէքը քովդ պահէ: Փարիզ գալէ վերջ աւելի գօգօգ***** պիտի ըլլամ, այն ատեն կու տաս:

Յուսալով որ գալ ամիս այս օրերս զիրար պիտի տեսնենք ողջ առողջ, կը սեղմեմ ձեռքդ շատ անկեղծ սիրով:

Քոյդ՝ Ծ. Ծափնուր

* Նման քան մը:

** Երբեք անսահման, անվախճան:

*** Անխաւի մը, դառնացած մը, չար մը, եւ կամ կը մնայ անէացած, բթացած:

**** Աւերներ:

***** Տանելի հնչեակ:

***** Ողբալիօրէն:

***** Ընորհակալութի՛ն:

***** աղքատ, անկուտ:

(1938)

Սիրելի Գեղամ,

Ներսիսկ պիտի գտնես շատ փոքրիկ նօթ մը¹⁴: Գրպանդ ունեցիր զայն, կը նայիս պէտք կ'ըլլայ: Երբ որ թերթիդ մէջ պարսպ տեղ մնայ, լատագոյն է ասանկ բան մը դնել՝ քան թէ միշտ արտատպում կատարել: Չե՞ս կարծեր: Չկարծես թէ թերթին անունը սխալ գրած եմ. իսկապէս ան կը կոչուի Yggdrasill¹⁵: *Պիշիմսիզ** անուն մը՝ բայց տակը լեցուն: Սա ալ ըսեմ որ թարգմանութեան մէջ պիտի գտնես սա տողը. *բայց գիտեմ թէ կը հեծեճեմ տիւ եւ գիշեր*, (je suis gémissante-ը՝ կը հեծեճեմ թարգմանեցի: Նախ գրած էի *տառապակոծ* եմ): Եթէ դուն աւելի լաւ գիտես, գրէ:

Այս բոլորը թերեւս աննշան բաներ են, բայց ես չվարանեցայ գրի առնելու քանի որ անոնք կ'ապացուցանեն բա՛ն մը, թէ՛ կը մտածեմ քու թերթիդ վրայ:

Սիրով
Շահնուր

(Չորեքշաբթի, կէսօրէն վերջ)

Jules Romains¹⁶, André Suarès¹⁷, E. Jaloux¹⁸ եւ ուրիշներ կ'աշխատակցին Yggdrasill-ի:

* Տձեւ, անճոռնի:

ԵՉ. 11 Մայիս (1939)?

Սիրելի Գեղամ,

Աս մարդիկը ետեւէս ինկեր են եւ միշտ casier judiciaire* կը պահանջեն կոր: Ահա իրենց պատճառաբանութիւնը.- «Պէտք է ծամ առաջ ղրկենք *տօսիէդ*** առ որ անկ է, որպէսզի ուշ չմնաս: Պատասխանը երբեմն շատ ուշ կու գայ», եւ այլ որպէսզի ապացուցած ըլլայ թէ Ծահնորը անիծեալ է եւ դատապարտուած՝ Աստուծմէ, բայց ո՛չ ոստիկանութենէն:

Ծահնոր

* Դատական թղթածրար:

** Թղթածրար:

(Անթուակիր)¹⁹

Սիրելիդ իմ Գեղամ,

Ահա յօդուածդ²⁰, զոր կոկեցի: Ինչպէս պիտի տեսնես, շատ քիչ փոփոխութիւն կատարած եմ:

Ապահով եղիր, Գեղամ, որ բնաւ նոր ապացոյցի պէտք չունիմ գիտնալու համար թէ ինչքան կը սիրես զիս: Ուրեմն կ'աղաչեմ, խոհեմ եղիր, եւ նայէ թէ շատ մեծ աղմուկ չելլայ Չօպանեանին հետ, որքան որ կարելի է: Այս վէճերը զիս կը մտահոգեն եւ կը յուզեն: Հաւատալ անկեղծութեան: Կասկած չկայ թէ այդ թշուառական ծերուկին դէմ պէտք է բան մը ընել, բայց կը կրկնեմ՝ լաւագոյն է որ իմ այս զարհուրելիօրէն ողբերգական կեանքիս մէջ, նորանոր ցաւեր եւ յոգնութիւններ չմտնեն: Մենք վստահ ենք մեր դատին բացարձակ արդարութեան. ուրեմն լաւ է որ շատ մեծ բաներ չընենք, վստահ թէ հասկցողը պիտի հասկնայ մեծ դիւրութեամբ: Ուրիշ բան կայ. քանի որ այլեւս վճռած եմ չգրել, կարելոյութիւն չունի էջէկներու կատարած յարձակումը:

Բայց անշուշտ դեռ կը խօսինք միասին:

Քոյդ

Շահնուր

Սիրելի Գեղամ,

Կիրակի օրուան մեր հանդիպումին մոոցայ քեզ ըսելու թէ իմ գրութիւնս²² հրատարակուած է NRF-ի Սեպտեմբերի համարին մէջ: Ահա քեզի օրինակ մը: Ինչպէս պիտի տեսնես, ոչ ամբողջ է ոչ ալ շարունակելի, այլ դժբախտաբար կտրուած: Բայց այս ալ մեծ բան է: Այսօր տեսայ NRF-ի տնօրէնը եւ ըսաւ թէ գրութիւնս «մեծ յաջողութիւն» ունեցեր է: Ordre եւ ուրիշ թերթեր բաներ մը գրեր են. coupures-ները* պիտի դրկէ ինձ, իբրեւ թէ: Ափսո՛ւ որ առանկ ատենի հասաւ հրատարակութիւնը եւ ակնկալուած նպաստը պիտի չստանանք, քանի որ ֆրանսական թերթերը գրականութենէն շա՛տ տարբեր մտահոգութիւն ունին այժմ:

Քեզմէ կը խնդրեմ որ երկտողով մը ծանուցանես այս հրատարակութիւնը *Ապագայի* մէջ, ըսելէ վերջ թէ, ես, այսինքն Armen Lubin, արդէն աշխատակցած եմ քերթուածներով բազմաթիւ ֆրանսական գրական պարբերականներու, ինչպէս՝ Mesures, Le Pont Mirabeau, Le Beau Navire, Feuilles Inutiles, Le Dernier Carré, եւ այլն:

Կը խորհիմ որ սիւնակ մը լեցնելու բնաւ պէտք չկայ: Պարզ երկտող մը լիովին կը բաւէ, միայն որ վեր հանես NRF-ին մեծ արժէքը, եւ այդ թերթին մէջ մեր մուտքին կարեւորութիւնը: Եթէ պէտք ըլլայ, աւելի վերջ կու տանք coupures-ներէն հատուածներ (պայմանաւ անշուշտ որ անոնք կարեւոր ըլլան):

*

Ուրիշ ըսելիք մըն ալ ունիմ:

Graveur** Հրաշք²³ քոյր մը ունի Pau-ի մօտերը, եւ հոն դրկած է իր ծնողքը^{23ա}: Ինքն ալ կ'ուզէ կոր հոն երթալ, եւ ես կը փափաքիմ առիթէն օգտուիլ՝ իրենց ընկերանալու համար: Ինձի համար շատ նպաստաւոր կ'ըլլայ, ամէն տեսակէտով, մանաւանդ նիւթականով:

Չաքրեանը շատ համամիտ է: Իր քովը եղած դրամը ինձի տուաւ որ երթամ: Բայց բաւական չէ: Rue Bréa, թիւ 6 սենեակն եմ:

Քոյր շատ սիրով Ծափնոր
Դ.2. (Չորեքշաբթի)

* Կտրօն:

** Փորագրիչ:

21 Սեպտեմբեր, 1939 (ֆրանսերենէ թարգմանութիւն)²⁴

Սիրելի Գեղամ,

Սոսկալի ճամբորդութիւն մը կատարեցի Փարիզէն Մօնթօ-Պէ-թարրամ: Յոգնութենէս մարմնիս անդամները կտորած են: Մինչեւ Պորտօ բաւական հանգիստ էի, բայց անկէ ետք պէտք էր գնացք փոխէի Տաքսի, Փիչչի, Փոյի մէջ: Երկու պաշտասկ ունէի, ինծի համար բաւական ծանր: Կրող մը կամ սկառստ մը չէի գտներ, բայց եւ այնպէս պէտք էր վազէի քարափէ մը ուրիշ քարափ հսկայ բազմութեան մէջ: Մոնթօ հասաչ իրիկնամուտին, յոգնաբեկ, ածխագործի մը նման սեւ եւ ծարաւահիւծ: Ծատ լաւ ընդունելութիւն գտաչ Հրաչին ծնողքին կողմէ: Ահաւասիկ հասցէս-

Mr. Ch(ahnour). K(érestedjian).- Chez le Coiffeur Charles
Betharram -Basses-Pyrénées

Այս շրջանը շատ պաղ է եւ ես վերարկուի մը շատ պէտք ունիմ: Ծատ էական է: Եթէ Մալումեանը²⁵ ծրարը բերաւ, զայն յանձնէ Հրաչին որ մեզի դրկէ: Ահաւասիկ իր հասցէն-

Hratch Aprahamian - 3, Rue da la Michodièrre - Paris

Այսօր իսկ իրեն կը գրեմ, որ երթաչ քեզ գտնէ Saulnier փողոց:

Քեզմէ կը խնդրեմ նաեւ որ Զաքրեանը տեսնես եւ դրամական հարցը կարգադրես: Կը խորհի որ ինծի տուած դրամը պիտի բաւէր մէկ ամիս: Ծիշդ չէ, քանի որ շատոնց ինծի տուած է 900 ֆրանքը, եւ այդ գումարը շատոնց մասնակի գործածուած է: Զեմ կրնար ասով ամիս մը ապրիլ, մանաւանդ որ գնումներ պէտք է ընեմ: Առաւելաբար շատ պաղ կ'ընէ այս տեղերը, եւ պէտք ունիմ ճերմակեղէնի: Կը խնդրեմ, սիրելի Գեղամ, զիս առանց դրամի մի ձգեր, գոնէ երկու ամիս առնուագն: Զաքրեանին ալ պիտի գրեմ, սակայն քեզի է որ կը վատահիմ: Զեմ գիտեր եթէ թղթատարութիւնը դժուարութիւն կը յարուցանէ դրամական վճարագիր դրկելու համար: Ամէն պարագայի կրնաք ըսել թէ հիւանդի մը համար է: Բաց աստի, Աքրահամեանները զինակոչուածի ընտանիք մըն են:

Ինծի դրկէ թերթը²⁶ իր վերջին երկու թիւերով, որոնք չեմ տեսած: Աւելի երկարօրէն պիտի գրեմ ատելի ուշ: Այս պահուս շատ, շատ յոգնած եմ, եւ սրունքս զիս կը տանջէ: Ցաւը սաստիկ չէ, սակայն վախ ունիմ: Միշտ սոսկալիօրէն վախ ունիմ: Գրէ ինծի եւ քու մասիդ լուրեր տուր: Կը սեղմեմ ձեռքդ եղբայրօրէն:

Շահնուր

Սիրելի Գեղամ,

Փարիզ դրկած բոլոր նամակներու պատասխանը առի, միայն դուն ես որ դեռ չգրեցիր ինձի, ես ես մտափոք եմ: Ի՞նչ կ'ընես, ի՞նչ վիճակի մէջ ես: Թերթը լոյս կը տեսնէ՞: Եկեղեցիէն նորէն նոր գո՞րծ հանեցին գլխիդ: Անհամբեր լուրի կը սպասեմ քեզմէ եւ շատ կը խնդրեմ որ գրես, անմիջապէս որ աստե՛ն ունենաս: Քեզ կարօտցայ: Մեծ փափաք մը ունիմ հետդ շաղակրատելու, քիչ մը հաչոցելու այս թշուառական աշխարհին դէմ: Ի՞նչ լաւ կ'ըլլար եթէ այսօր շահած ըլլայիր վիճակահանութեան մեծ պարգէնը եւ ֆը՛րօ մը ընելով քովս գացիր: Իմ նոր երկիրս գեղեցիկ է, մեծ լեռներ կան, վճիտ et le reste à l'avenant*: Փոքրիկ գիւղ մըն է ուր շատ պիտի ձանձրանայի, եթէ քաջաոռոջ ըլլայի: Գիտես թէ հոս գալուս պէս վիճակս քիչ մը ծանրացաւ եւ մօտակայ գիւղէ մը բժիշկ բերինք, դեղ առինք, երկար պատկած մնացինք: Հիմա լաւ եմ քիչ մը: Երէկ նոյնիսկ կրցի ընել երկար պտոյտ մը, եւ գացի աչքեկեցի Betharram ըստած տեղը ուր կը գտնուին séminaire-ը, couvent et... un saint dans un sarcophage de verre**։ Գէշ եղայ այդ սուրբին մարմինը տեսնելով ապակեայ դազադին մէջ: Երէկ տեսայ նաեւ, կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով, խլուրդ (taupe) մը: Բայց իրակա՛ն խլուրդ մը, Գեղա՛մ, ոչ թէ այն միւս խլուրդը որուն նմանները կը տեսնենք Փարիզ: Պզտիկ, սեւ բան մըն էր, եւ իր քիթը կը յիշեցնէր Բալուեանը²⁷: Ծատ սուր էր, այսինքն aérodynamique***։ Տեսայ նաեւ «մուշմուլա»****։ Ես ինքնիրենս ըսի. «Եթէ հոստեղ ըլլար տոհմիկ եւ հաչեցի գրագէտ մը, հիմա կու լար մուշմուլային վրայ եւ կը գրէր շատ գողտրիկ էջ մը»։ Կը խոստովանիմ, Գեղամ, որ ես շուեցի մուշմուլայի ծառիւ վրայ. չիմանա՞յ Պարսամեանը²⁸: Quel sacrilège*****։

Հիմա Չաքրեանէն ստացայ մանտա-փօսթ մը 350 ֆրանք-նոց: Թէեւ գոհ մնացի իրմէ լուր մը առած ըլլալուս համար, բայց

* Մնացեալը անոր նման:

** Դպրեվանք, վանք եւ... սուրբ մը ապակեայ դամբանի մը մէջ:

*** Օդոժական:

**** Զկեռ, կլոր, գորշ պտուղ մը: Ծառը՝ Զկեռի կամ Սկեռենի, կը պատկանի Մրգատորներու ընտանիքին:

***** Ի՞նչ սրբապղծութիւն:

կը խոստովանիմ որ զարմացալ գումարին փոքրութենէն: Դուն գիտես թէ շատ քիչ դրամով հոս հասալ եւ արդէն ամիս մը պիտի ըլլալ որ հոս եմ, եւ բնաւ դրամ չունիմ: Այս 350 ֆրանքը ինչի՞ր կը բաւէ: Ծիշդ է թէ Աքրահամեանները, որոնց մօտ կը ճաշեմ, վիզիս չեն նետուած եւ դրամ չեն պահանջեր ամէն օր: Բայց երեք չորս հոգի (եմ) եւ ունետրիկ չեն: Ասկէ զատ, պարտաւոր էի սենեակիս վարձքին երկու ամսականը միատեղ վճարել, ինչ որ ըրաւ՝ 160 ֆրանք (ամիսը 80 ֆրանք), եւ ունիմ շատ մը գնելիքներ. հագուստեղէն մասնատրաբար: Հոս շատ ցուրտ կ'ընէ եւ կը մսիմ կոր: Դեռ խօսքը չեմ ըներ բացառիկ ծախքերուն. բժիշկ, դեղ, եւայլն: Կ'աղաչեմ, Գեղամ, եթէ ի վիճակի ես, տե՛ս Զաքեանը եւ հասկցիր թէ ինչ վիճակի մէջ է *caisse*-ը:²⁹ Պիտի կրնա՞յ մօտ ատենէն քիչ մը եւս դրկել. որքա՞ն ատենէն: Ինք *mandat-ին** ետեւը գրած էր միայն *amitiés*.** այսքան: Գիտեմ թէ ինք գրող չէ. գոնէ դուն գրէ ինձ երկտող մը: Ես իրեն նամակ մը կը դրկեմ վաղը:

Երեկ նամակ մը առի Թէքէեանէն: Ծատ գոհ է մնացեր թղթակցութենէս³⁰ եւ կը խնդրէ որ շարունակեմ: Կ'ըսէ թէ վճարում չի կրնար ընել՝ ցաւ ի սիրտ: Կը բարեւէ ձեզ: Կ'աւելցնէ. «կատողած էի *Անահիտ*ին մէջ Զօպանեանի գրածէն, լակոտական՛էն մասնատրաբար: Գլխուն պիտի զարնէի *Արեւի*ն մէջ, բայց ձեռքէս բռնող եղաւ: Հիմա անցած է, դուն ալ պէտք եղածէն աւելի կարեւորութիւն չես տուած հարկաւ... Բայց թող ամօթը միշտ մնայ Զօպանեանի վրայ: Լակոտակա՞ն³¹, քե՛զի համար, եւ աստիկա՛ բառախաղով մը...վա՛ն ինձ, վա՛ն ինձ»³²:

Գեղամ, եթէ *Արեւի* մէջ տեսնես յօդուածս, դրկէ ինձի, շատ շնորհակալ կ'ըլլամ: Հոս թերթի ախը կը քաշենք: Տէր-Յակոբեանին³³ գրեցի որ «Յառաջ» դրկէ Աքրահամեաններուն, պատասխան չառի: Աւելցնեմ որ Հրաչի ծնողքը, այսինքն Աքրահամեանները, պատուական մարդիկ են: Մեծ անձնութեամբ հոգ կը տանին ինձի:

Ամա՛ն Գեղամ, գրէ ինձի, լուրերէդ տուր: Կը սեղմեմ ձեռքդ
 Ծատ սիրով՝ Ծահնուր
 Ի՞նչ եղաւ Մալումեանին տալիք վերարկուն:

* Գանձային վճարագիր: ** Բարեկամաբար, բարեկամութիւններ:

Իմ սիրելի Գեղամա,

Կը վարանիմ «շատ գեղեցիկ» որակելու նամակդ, քանի որ զայն գրած էիր մեղամաղձոտությամբ եւ յուսալքումով: Բայց նորէն գեղեցիկ թուեցաւ ան ինձի, որովհետեւ ինձի համար մեծ եւ հրճուալի անակնկալ մըն է նամակ ստանալը, իսկ մտերիմ նամակը՝ աւելի եւս մեծ անակնկալ մը: Որքան ալ ափսոսանք քիչ է: Ոչ տաք արցունքը եւ ոչ ըմբոստացի աղաղակը կրնան մեր սրտերը թեթեւցնել: Միախառնութիւնը պիտի գտնենք միայն ընկերութեան մէջ, ըսել կ'ուզեմ եղբայրացումի մէջ: Եկուր տես որ ասոկէ իսկ զրկուած եմք: Թերեւս ոեւէ մէկէ աւելի լաւ կը զգամ ու կը հասկնամ քեզ երբ կ'ըսես՝ «Երբեք ինքզինքս այսքան առանձին զգացած չէի»: Միշտ աչքիս առջեւն ես: Ծատ անգամ երկար խօսակցութիւններ կ'ունենամ հետդ: Վստահ եմ որ երկուքս ալ քիչ մը տարբեր կ'ըլլայինք այս օրերուն՝ եթէ երբեք կարելիութիւնը ունենայինք իրար տեսնելու: Յուզուեցայ երբ «Ապագայ»ն տեսայ, քանի որ քեզմէ բան մը կը տեսնէի, այնքան մեծ աղէտներէ եւ երկարատեւ բաժանումէ վերջ: Վերջին խմբագրականդ կատարեալ էր եւ շատ նորը: Bravo ըսի քու հասցէիդ, երբ կարդացի այն հատուածը ուր կ'ըսէիր թէ՝ Ֆրանքօ-Հայ Միութեան վարչութեան հայ անդամները պէտք է իրենց ֆրանսացի ընկերներուն ծանօթացնեն մեր դէմքերն ու կազմակերպութիւնները, որպէսզի նախկին սխալները չկրկնուին: Սիրելի Գեղամա, թոյլ տուր որ դիտողութիւն մը ընեմ: Այսքան կարելորդ, այսքան կենսական խօսքեր լաւ չըլլա՞ր որ ըստին *amplifié** եղած ձայնով մը: Քանի որ խմբագրականը նման է քեմէ մը արտասանուած խօսքի, պէտք է որ ձայնը հասնի արահին խորը: Դուն ոչ միայն գիտես այս բոլորը, այլ նաեւ կրնաս ուժեղ գրել, երբ որ սիրտ ունենաս: Քեզ տեսնեմ, քիչ մը աւելի փայլ տուր քու խելացի խմբագրականներդ, որպէսզի շատ *ternes*** չըլլան անոնք: Պիտի չգրէի այս տողերը եթէ չգիտնայի թէ դուն կը ճանչնաս զիս, եւ գիտես թէ որքան մեծ եւ իրական է գրիչիդ հանդէպ ունեցած համակրութիւնս: Այդ համակրութիւնս է որ ինձի կ'ըսէ թէ մեր երկուքին բարեկամութիւնը տեսական պիտի ըլլայ: Մի՛ լքեր

* Ընդլայնուած, զօրացած:

** Աղօտ, անփայլ:

«Ապագայ»ն, որքան որ կրնաս: Ո՞ր է եւ ի՞նչ կ'ընէ Մալումեանը: Նամակդ մի ուշացներ:

Ես գիտցածիդ պէս եմ: Մասնատրաքար կը չարչարուիմ բռնուած սրունքիս համար: Անկարող եմ զայն ծալլելու: Բժիշկ բերելու դրամ չունիմ: Դեղի պէտք ունիմ, բայց գնել կարելի չէ: Լաւ մտիկ ըրէ ըսելիքս- Պէտք ունեցած դեղս կ'արժէ 140 ֆրանք տուիր: Այս դեղը ջանայ ունենալ եկեղեցիի Կարմիր Խաչէն կամ Խօսիր Չաքրեանին: Ան կրնայ ճարել ձրի, կը խորհիմ: Ծատ կարեւոր բան է: Դեղը կը կոչուի՝

Rubrophene (100 dragées dans la boîte)

Le Progrès scientifique – 25 Bd. de la Tour-Maubourg – Paris (7e)

Երէկ գրեցի թէ Տէր-Յակոբեանին եւ թէ Թէլեանին³⁵, ըսելու համար որ նիւթական անձկութիւնս անսահման է: Բնա՛ւ, բնա՛ւ դրամ չունիմ: Այս բառերուս տուր իրենց ամբողջ իմաստը: Ամբողջ ուժովս խնդրեցի որ ճար մը գտնեն իմ վիճակիս: Հիմա Charles³⁶ ալ զինուոր կ'երթայ կոր եւ մերինները աննեցուկ պիտի մնան: Հապա ե՛ս: Ամէն օր կը սպասեմ նամակի, բայց լուր չկայ sana-էն, Չաքրեանէն, Կոսէէն³⁷: Ոչ ոքէ լուր չկայ: Վիճակս ողբալի բան է, Գեղամս: Գրէ ինձի, կ'աղաչեմ: Դուն ալ կը խորհիմ որ կանչուեցար բժշկական քննութեան համար: Հոս զիս ալ կանչեցին Բաւ-ի զինուորական կեդրոնէն: Ի՞նչ ֆեզնութիւն: Կարդացի ինչ որ գրած էիր Ա. Անդրէասեանի յօդուածին եւ Չօլանեանի մասին: Եթէ «Անահիտ»ը եւ այլ թերթեր կարենայիր դրկել՝ քիչ մը կը գուարճանայի: Ցտեսութիւն, մի մոռնար զիս: Զանաչ Խօսիլ մերիններուն թէ նիւթականիս եւ թէ դեղին շորք:

Կը սեղմեմ ձեռքդ շատ սիրով ու կարօտով,

Շահնուր Քերէսթէճեան

Ներողամտութեամբ նայէ նամակիս վրայ: Խելքս գլուխս չէ:

Իմ սիրելի Գեղամս,

Շատ քիչ բան այնքան հաճոյք պիտի պատճառէր ինձի, որքան պատճառեց քու սա սուաջին նամակդ: Քեզ շատ կարօտեցած եմ: Գիտե՞ս Գեղամ, քեզ տեսնեմ, նորէն գրէ ինձ, հոգ չէ թէ կարճ: Ցաւեցայ որ ասկէ շատ առաջուան գրած նամակդ կորսուած է. բայց մի մտահոգութիւն *Արեւին* համար, վասնզի Թէքէեանը ինձ դրկեց այդ թիւը:

Նոյնիսկ եթէ չըսես, գիտեմ թէ իմ վիճակս քեզի շատ ցաւ կը պատճառէ: Հաւատա՛ Գեղամ, անիմանալի աղէտներէ անցայ, աներեւակայելի ցաւեր քաշեցի, խելքս կորսնցնելու աստիճան: Broussais-ի³⁸ մէջ, թիւնգ ամսուան մէջ չքաշածս՝ հոս քաշեցի մէկ ամսուան ընթացքին: Հիմա ալ վիճակս ողբալի բան է, լալիք բան է, եւ անշուշտ ես կու լամ ամէն օր: Բայց չկարծես թէ փոփոխութիւն չկայ. ցաւերս գրեթէ անհետացան, եւ անշարժ պատկած վիճակիս մէջ այլեւս շատ չեմ տատապիր: Միայն թէ ճշմարիտ անդամալոյծ մըն եմ եղած, ոեւէ շարժում ընելու անկարող: Abcès-ն^{*} շատ կը վազէ: Հիմա որ ցաւերս մեղմացան, թիւս յատկօրէն կը տեսնեմ աղէտին մեծութիւնը, ճիշդ ինչպէս որ քարաշէն տան մը (...) ³⁹զայն մարելէ վերջ, այսինքն թէ (...) ^{39a}անհետացումէն վերջ, տանտէրը ներս կը մտնէ աղէտին մեծութիւնը չափելու համար: Ներսս քամ քաք եղած է: Հիւանդութեան foyer-ները^{**} մեծցած ու կրկնապատկուած են: Այժմ միայն ողնասիւնս չէ որ հիւանդ է, այլ ձախ սրունքիս fémur-ն^{***} ալ, ո՛չ՝ articulation-ը^{****}, բայց սրունքս չեմ կրնար կոր շարժել: Հաւատա՛ Գեղամ, *երբեք այս աղէտը պիտի չպատահէր եթէ զիս Broussais-էն ողղակի սանա* ^{*****} *մը դրկած ըլլային:* Ի գուր տեղը կը չարչարուիմ կոր: Թշուառական բժիշկները եւ իմ աղքատութիւնս միակ պատճառներն են կեանքիս այսքան ողբալի եւ եղերական հանգամանք մը առնելուն: Ֆիզիքական եւ հոգեկան տառապանքս անցած են մարդկային սահմանները, եւ բառերով չի նկա-

* Թարախ:

** Օճախ, կիզակէտ:

*** Երանքոսկր, բարձրոսկր:

**** Յօդ, ոսկրագօդ:

***** Առողջարան, բուժարան:

րագրուիր: Հապա՞ դրամի չգոյութիւնը: Ծատ ու շատ կը նեղուիմ դրամի պակասէն: Խենդենալիք բան է, Գեղամ: Ծատ քիչ է Չաքրեանին դրկածը: Ինչ որ կը գրես դրամահաւաքութեան դժուարութիւններուն վրայ, ես արդէն ամբողջութեամբ գիտեմ, կ'ըմբռնեմ, կը հասկնամ: Բայց ատիկա գիտնալու համար է որ կ'ըսեմ ձեզի սա խօսքը. «Դուք զիս չէք կրնար ապրեցնել, հակառակ ձեր ճիգին եւ նուիրումին: Իմ միակ փրկութիւնս կը կայանայ սանա մը մտնելուն մէջ: Ատիկա մահու-կենաց խնդիր է: Ետեւէն ինկէք եւ ջանացէք յաջողցնել ժամ առաջ: Մենք մեր ձեռքէն եկածը ըրինք հոս եւ յաջողցուցինք, հիմա ձեզի կը մնայ Կօսէին օձիքը չթողուլ եւ Assistance Publique-էն* նպաստաւոր պատասխան մը առնել»: Կ'աղաչեմ՝ Գեղամ, հետապնդէ գործը. կրկին խօսէ Չաքրեանին: Իմ սանա մտնելս ոչ միայն նպաստաւոր պիտի ըլլայ առողջութեանս համար, այլ նաեւ պիտի դադրիմ ձեր վրայ բեռ ըլլալէ եւ քովիներուս մեծ յոգնութիւններ պատճառելէ: Թէեւ սա ալ ըսեմ որ ինծի համար մեծ բարեբախտութիւն մըն է հայ ընտանիքի մէջ ըլլալը, մինչդեռ sana-ին մէջ սաստիկ պիտի տառապիմ առանձնութենէ եւ ցաւալի շրջապատէն:

Կ'ըսես թէ Չաքրեանին գրած վերջին երկտողիս մէջ «շատ արդար չես եղած իրեն համար»: Բնաւ չեմ յիշեր թէ ինչ գրած եմ, բայց կասկած չկայ որ ես մեղաւոր չեմ բնաւ: Կը խորհիմ որ մարդ «արդար» չի կրնար ըլլալ երբ կը խօսի բաներու մասին, որոնցմէ բնաւ տեղեակ չէ: Եւ ես տեղեկութիւն չունիմ Չաքրեանի ըրածներէն: Հինգ ամսուան ընթացքին ոչ մէկ նամակ ստացած եմ իրմէ: Ոչ իսկ երկտող մը: Ոչ մէկ տեղեկութիւն կու տայ, ոչ մէկ հարցումիս կը պատասխանէ, ոչ մէկ բացատրութիւն կու տայ: Եւ ես որ այստեղ ճշմարիտ խենդի մը պէս առտու-իրիկուն լուրի եւ դրամի կը սպասեմ, ոչ իսկ գիտեմ թէ A. Publique-ի խնդիրը ո՛րք է: Հիմա քեզմէ է որ կը լսեմ, ամիս ու կէս վերջ: Երբեմն կ'ըսէի ինքզինքիս «արդեօք նամակներս կը կորսու՞իմ կոր»: Ոչ իսկ «նամակդ ստացայ» գրող մը կայ: Այս բոլորը «արդար» բաներ չեն Գեղամ: Դուն գիտես արդէն, եւ զիս ալ կը մղես անարդար ըլլալու՝ ակամայ: Այլապէս ոեւէ մէկէ աւելի լաւ կը ճանչնամ Չաքրեանին սիրտը: Ըսէ ասոնք իրեն, եթէ յարմար կը դատես: Կ'ըսես թէ գործդ կը շարունակես թերթին եւ Աղքատախնամին

* Հանրային Խնամակալութիւն:

միջեւ: Ի՞նչ ըսել է: Միթէ «Ասպագայ»ն լոյս կը տեսնա՞յ: Զարմացած մնացի այս լուրը կարդալով: Քու թերթդ ես կը սիրեմ որպէս թէ իմս ըլլար. գիտես արդէն: Ուրեմն ինչո՞ւ ինծի չէք դրկեր: Կ'աղաչեմ Գեղամ, դրկէ անպայման: Ուրիշ թերթեր ալ, եթէ կրնաս, որովհետեւ քովիններս ֆրանսերէն չեն գիտեր եւ կարօտը կը քաշեն հայերէն թերթին («Յառաջ» կը ստանան կոր): Որո՞նք են այն շուները որոնք քեզ պժգալի հալածանքի ենթարկեր են: Նորէն Զօպանեա՞նն է եւ իր նմանները: Ա՛խ, ինչպէս հոդ չեմ եւ առողջ չեմ: Ծաւո քան ունիմ ըսելիք այս մասին, բայց գալ անգամ: Գրէ ինձ շուտով եւ երկարօրէն, քու մասիդ աւելի մանրամասն լուրերով:

Կը համբուրեմ քեզ,

Շահնուր

Ուրիշէն թող նամակ չառնեմ, շատ հոգս չէ, բայց քու նամակիդ կը սպասեմ անհամբեր:

Վարանդը⁴⁰ ո՞ր է: Ինչո՞ւ ինծի չի գրեր:

Պատկած տեղը լաւ չեմ կրնար կոր գրել, ներէ:

30 Յունուար (1940)

Սիրելիդ իմ Գեղամ,

Զմայելի նամակդ կարդացի մեծ յուզումով եւ բազմաթիւ անգամներ: Քու մասիդ ունեցած մտահոգութիւնս, տարիէ մը ի վեր, անսահման էր (քիչ մը թիւանդագին, կ'ընդունիմ) եւ չէր ուզեր մեղմանալ, քանի որ Փարիզ գրած նամակներս, թէ՛ քեզ եւ թէ Յակոբին⁴¹, կը մնային անպատասխան: Նոյնիսկ երկտող մը գրեցի, օգտագործելով Կադանդը, սիրելի Տիկին Սիրանուշին («Ֆլօօրիս»), բայց դարձեալ ասպարոյին: Եթէ իսկական եղբայրս ըլլալի, աւելի պիտի չմտածէի քու վրայ: Արգելափակեալ վիճակս պատճառ է որ չճանչնամ ներկայ կեանքը, բայց զայն կ'երեւակայեմ վերջին ծայր դժնդակ եւ ողբերգական: Գէթ միսիթարութիւնը ունիմ գիտնալու որ գէշ-աղէկ պաշտօն մը ունիս եւ կրնաս «ասպրիլ»: Քե՛զ տեսնեմ Գեղամ, դիմացի՛ր: Սրտանց կը մաղթեմ որ Զաքրեանն ալ յաջողի իր դիմումներուն մէջ, եւ վերահաստատուի պաշտօնին գլուխը: Զեմ պահանջեր որ շատ գրեւ ինծի արդէն ես ալ իմ կողմէս անկարող եմ կանոնաւոր թղթակցութիւն պահելու, բայց գիտցիր որ միշտ անհուն հրճուանք մը պիտի պատճառես ինծի գրելով: Ազգ. կեանքը շատ կը մտահոգէ զիս: Աշալուրջ եղէք այն անպիտան «ժողովական»ներուն հանդէպ, որոնց վրայ կը խօսիս: Անոնք կրնան գործել (գիտակցաբար կամ ոչ) ոճիր մը որ կը կոչուի տեղահանութիւն, տեղափոխութիւն⁴²:

Սանային ամէնէն ծանր թիւանդներէն մէկն եմ: Ողնասիւնիս փտութիւնը միշտ կը «դրսետորուի» երեք fistules-ներէ*։ Պառկած եմ անդամալուծի պէս, նեղ տախտակի մը վրայ, միշտ բաց օդին, հովին եւ փոթորիկին մէջ: Սրունքս գէշ վիճակի մէջ է, եւ չեմ կրնար ծալլել զայն, քանի որ fémur-ը touché** եղած է: Ասիկա հետեւանքն է Broussais-ի բժիշկներուն գործած ոճիրին, այսինքն opération-ին***։ Հոս greffe**** կ'ընեն միայն երբ թիւանդը բժշկուած է, greffe-ը ըլլալով պարզ consolidation***** մը. եթէ զայն ընես pendant l'évolution de la maladie*, թիւանդութիւնը ուրիշ

* Խուղակ, պալարի արտահոսութեան անցք:

** Բարձրակրիս դպած, ազդած:

*** Վիրաբուժական գործողութիւն:

**** Պատուաստ:

***** Ամրացում, ամրապնդում:

տեղ կը զարնէ եւ կը ծանրանայ: Այս է այժմ իմ պարագաս: Չաքրեանը գիտէ թէ ի՛նչ ուժգնութեամբ մերժեցի այս opération-ը, եւ թէ ինք ինչպէ՛ս սպառնաց ինձ ու առաջ քշեց, անշուշտ բարի մտադրութեամբ: Միայն մեր galerie-ին** վրայ 43 հիւանդ եւնք, քով-քովի պատկած, խիտ-խիտ: Քով-քովի կը քաքնեն, կը փսխեն, կ'ոռնան: Կը գիջանա՛ն ալ եւ դեռ... ինչ տեսարան, ի՛նչ դժոխք, ի՛նչ գարշելի եւ լալիք կեանք: Հիւանդները բոլորն ալ գիղացիներ են, հողագործ, կոպիտ եւ աղմկարար. եւ վերջին ծայր տգէտ-քովինս car il y a գրելու տեղ՝ կը գրէ quare hily a: Եւ ըսել թէ Բալուեանենց Հրանդին յարգը չէի գիտեր: Իրենցմէ մեծ թիւ մը կայ տխելծներու, ցաւագարներու (crétin)*** եւ անվնաս խենթերու (folie douce)****: Մէկ խօսքով՝ մարդկութեան ստորնագոյն խաւը: Գէթ մէկ ժամ առանձնանալ հնար չէ: Փարիզի մանսարտս***** դրախտ էր ասոր քով: Սաստիկ կը նեղուիմ նաեւ անօթութենէ (այնպէս որ գիշերը երազիս մէջ միշտ սեղան կը նստիմ), խնամքի եւ դեղի պակասէ: Բայց անշուշտ խնդիր չեմ հաճեր: Հոս մնալու ալ մեծ բան է: Գիտեմ թէ վիճակս ասելի պիտի ծանրանայ, եթէ զիս դուրս նետեն ասկէ՝ իբրեւ օտարական: Այդ պարագան բնաւ չեմ մոռնար: Միայն կու լամ ապուշի պէս:

Ո՛չ, կարդալիք չունիմ, քանի որ ոչ իսկ օրաթերթ կրնամ գնել: Միայն ստացայ NRF-ի նոր թիւերը (Déc., Janv.*****): Ան ալ տես թէ ինչպէս եղաւ: Paulhan⁴³ իր քովը պահած էր Tout le Trafalgar-ի ձեռագիրը, զայն Gallimard-ի(31) տալու համար: Բայց խորհեցայ որ, ներկայ տագնապին մէջ, գիրք հրատարակելու կարելիութիւնը չի կրնար ունենալ եւ ոչ որ պիտի զբաղի իմ դժբախտ ձեռագրովս: Չեմ գիտեր թէ լաւ ըրի թէ գէշ, բայց ձեռագիրս ետ ուզեցի, գրեւոր NRF-ի նոր տնօրէն Drieu la Rochelle-ի⁴⁴: Drieu անմիջապէս դրկեց ինձ թերթին երկու թիւերը, բայց դեռ լուր չունիմ ձեռագրէն: Կ'երեւայ թէ կը փնտռէ կոր: Այս առթիւ ըսեմ, սիրելի Գեղամ, որ Trafalgar-ս դժբախտ եղաւ: Հակառակ անոր որ երկին սկզբնական

* Հիւանդութեան հոլովոյթի ընթացքին:

** Հիւանդանոցին պատշգամբը, ապակեպատ կամ ոչ:

*** Ապուշ:

**** Տառացիօրէն՝ մեղմ խենդութիւն:

***** Ձեղնայարկի (ընդառաստաղեայ) սենեակ:

***** Յունուար-Ռեկտեմբերի թիւ:

գլուխները միայն լոյս տեսած էին եւ կարելոր մասերը կը պակսէին, հակառակ նոյնիսկ պատերազմական վիճակին (կը յիշես թէ Սեպտեմբերին էր), մամուլը խանդավառ ընդունելութիւն մը ըրաւ: 13 թերթեր խօսեցան, բայց Paulhan որ coupures-ները կը հաւաքէր ինծի դրկելու համար, զանոնք կորսնցուց, թերթին դէպի Sartilly⁴⁵ ըրած գաղթին ատեն: Ձեռքս հասցուց միայն 3 coupures, գաղութներու եւ գաւառի թերթերէ, որով չունիմ փարիզիւնները, մանաւանդ Le Jour-Echo de Paris, Matin, եւ այլն: Կորսնցուց նաեւ գրագէտներու եւ ընթերցողներու նամակները: Ձեռքս հասածներուն մէջէն ամենէն գեղեցիկն էր Maurice Magre-ի⁴⁶ գրածը: Եթէ ձեռագիրս ստանամ, պիտի ջանամ յատելումներ ընել եւ սրբագրել: Կ'ուզեմ աւարտել նաեւ իմ միւս գիրքս, Les Logis Provisoires⁴⁷: Կը տեսնես որ միշտ միամիտ յոյսն ունիմ քիչ մը աղեկնալու եւ աշխատելու:

Ո՛հ, Թէքէեանէն դրամ չստացայ: Հո՛ղ ալ բախտ չունեցայ: Տեսնելով վերահաս վտանգը, իրեն գրեցի որ անապարէ: Թէքէեան, որ իսկապէս զմայելի եղաւ այս գործին մէջ, անմիջապէս օդանաւով դրկեց առաջին չէքը: Coiffeur Charles զայն ներկայացուց Pau-ի դրամատուան, բայց ուշ էր: Լոնտոն կտրած էր ջութի ճամբան, երկիրը գրաւուած ըլլալով: Պիտի ըսես ինձ.- «Բայց ուրեմն ինչպէ՞ս ապրեցար լման տարի մը»: Ահա թէ ինչպէս. Նիսի քեռկինս ուխտ ըրած է որ եթէ իր մէկ հատիկ մանչը ողջ-առողջ վերադառնայ Նարվիքէն եւ Տանքերքի⁴⁸ դժոխքէն, բերնէն պիտի կտրէ եւ ինծի դրկէ: Այդպէս ալ ըրաւ եւ դրկեց հազար ֆրանք: Այդ դրամով եւ աննման Montaut-ցիներու⁴⁹ օգնութեամբ ապրեցայ ցայսօր: Եգիպտոսի դրամին չգալը մե՛ծ աղէտ մը եղաւ, եւ չեմ գիտեր թէ ինչ պիտի ընեմ:

Կը գրես ինձ.- «Ո՛ր եմ գիրքերդ. կ'ուզե՞ս որ բան մը ընենք անոնց համար»: Ա՛հ, միա՛յն դո՛ւն կրնայիր այդ տեսակ բան մը ըսել: Գիտնաս որքա՛ն արտիս խօսեցար: Վարտիք-շապիկ չունիմ, բայց ունիմ գիրքեր զորս կը սիրեմ: Գիտեմ թէ գիրքին տեղը կու գայ, բայց սնտուկներուս մէջ կան թուղթեր, թերթեր, պատկերներ, եւ այլն, որոնց տեղը չի գար: Փոխանակ նոր տեղ փնտռելու եւ սնտուկները փոխադրելու մե՛ծ ձանձրոյթը առնելու՝ լաւ չըլլա՛ր որ զանոնք թողուս իրենց տեղը, Rue Bréa, պզտիկ վճարում մը ընելով պանդոկապետիս: Այս վերջնոյն գումար մը դրկել էր միտքս, անմիջապէս որ Թէքէեանէն դրամ ստանայի: Բայց այժմ դրամ

չունիմ: Կրնա՞ս 100 ֆրանքնոց մը վճարել գէթ պանդոկիս տէրերուն, Mr. & Mme. Viala-ին, որոնք երկու տարիէ ի վեր կը պահեն գիրքերս, առանց վճարումի: Բայց ուշադրութի՛ւն, պահանջէ իջնել վար, cave-ը*, եւ աչքովդ տեսնել թէ ի՛նչ վիճակի մէջ են գիրքերը: Մէկ սնտուկ կայ ուր խմբուած են ոչ-գիրքեր (այլ՝ թերթ, թուղթ, revues** , եւ այլն): Ա՛յդ է կարեւոր սնտուկը: Գետինը խոնաւ տեղ չդնեն, այլ միւսներուն վրայ: Եթէ քիչիկ մը գոնէ աղեկնամ, քեզմէ պիտի խնդրեմ որ այդ սնտուկէն բաներ մը դրկես ինձ: («Ապագայ»ի յօդուածները, եւ այլն), որպէսզի աշխատիմ եւ ինքզինքս մոռնամ: Իսկ եթէ կ'ուզես եւ կրնաս տեղ գտնելով ամէն ինչ փոխադրել, լաւ, բայց գրէ ինձ, կ'աղաչեմ:

Պիտի ունենա՞մ երջանկութիւնը քեզ վերստին տեսնելու:

Ծանոթ:

* Մատան, գետնափոր շտեմարան:

** Պարբերաթերթ:

1 Փետրուար 1940

Սիրելիդ իմ Գեղամ

Ի՞նչպէս ես, ի՞նչ կ'ընես: Ես միշտ հոս եմ եւ անհամ-
բերութեամբ կը հաշուեմ courrier-ի* ժամերը, որոնք ոչ մէկ նամակ
չեն բերեր ինձի: Ոչ որ, ոչ որ չի պատասխաներ գրութիւններու:
Չեմ կրնար երեսակայել որ զիս մոռցած ըլլան բոլորն ալ: Ով
գիտէ, որքան մտահոգութիւններ ունիք բոլորդ ալ:

Քեզ կրկին կը գրեմ, վասնզի վիճակս ծանրացաւ: Սրունքս որ
վերէն վար բռնուած էր, abcès կապեց: Պէտք պիտի ըլլայ ճեղքել
կամ ծակել: Բժիշկի դրամ չկայ: Արդէն ոչ մէկ բանի դրամ ունիմ:
Նոյնիսկ Timbre-ի** եւ cigarette-ին դրամը քովիցներէս կ'ուզեմ,
մեծ ամօթով: Ծառ շատոնց է որ մէկ sous* իսկ չեմ ստացած:
Թէլեանը անպատասխանի թողուց իմ կրկնակ նամակներս: Այլեւս
միայն քեզի եւ Տէր-Յակոբեանին կրնամ գրել: Ուրիշ ոչ որ կ'ուզէ
պատասխանել ինձ: Տե՛ս Չաքրեանը, վեց ամսուան մէջ նամակ
իսկ չէ գրած:

Գիտեմ թէ երբ խօսքս քեզի կ'ուղղեմ, անտեղի բան է
խորհրդածութիւններ ասելոցնել: Կասկած չունիմ թէ կ'ըմբռնես
կացութեանս ողբերգութիւնը: Գիտեմ թէ ձեր ձեռքէն մեծ բան չի
կրնար գալ դրամական տեսակետով, բայց դուն եւ Տէր-
Յակոբեանը կրնաք, կը խորհիմ, պզտիկ գումար մը ճարել, որ-
պէսզի բժիշկ կանչեմ: 200 ֆրանք կ'ուզէ ponction-ին*** համար:
Carte d'identité-իս**** համար ալ 135 ֆրանք:

Կ'աղաչեմ, շատ կ'աղաչեմ, գրեցէք ինձ: Նոյնիսկ եթէ չկա-
րենաք նիւթապէս օգնել ինձ, գրեցէ՛ք: Գիտեմ թէ ձեր ամբողջ
կարելին կ'ընէք: Աւելի գրելու անկարող եմ: Ներե՛ ինձ, Գեղամս,
քեզ այնքան չարչարելուս համար:

Քոյդ
Ծառնոր

Հայկը⁵⁰ Փարիզ է: Ինչո՞ւ չի գրեր ինձի:

* Թղթատարը:

** Դրոշմաթուղթ:

*** Մարմնաձակում. մարմնին մէկ խոռոչի թարախը ասեղով դուրս
հանելու գործողութիւն:

**** Ինքնութեան թուղթ:

Սիրելի Գեղամ,

Ութը-տասը օր կալ որ ստացած եմ յանձնարարեալ նամակդ, որուն կարօտը ունէի ինը ամիսէ ի վեր, եւ որուն ծոցէն ելաւ 200 ֆրանք: Մեծապէս շնորհակալ եմ: Քեզ անմիջապէս չպատասխանելուս պատճառը այն է որ ինկած եմ սարսափելի մտահոգութեան մը մէջ, որ ուրիշ բան չէ բայց գաղթի վախը: Ծովափներու պարպումը⁵¹ պատճառ պիտի ըլլա՞յ մեր գաղթին թէ ոչ: Ո՞ր պիտի դրկեն մեզ: Որոշ բան չենք գիտեր: Այստեղի ամէնէն ծանր հիւանդներէն մէկն եմ եւ իմ փոխադրութիւնս խոշոր հիւթ է: Երեւակայէ վախս՝ եթէ կրնաս: Եթէ զիս դրկեն Փարիզի կամ շրջակայքի մէկ հիւանդանոցը, վիճակս գէշ պիտի ըլլայ, իսկ եթէ դրկեն Քաւ-ի հիւանդանոցը, աւելի եւս գէշ պիտի ըլլայ, քանի որ գտնուած ըլլալով *ligne de démarcation*-ի* միւս կողմը, պիտի մնամ առանձին, եւ զրկուած պիտի ըլլամ ձեր պաշտպանութենէն, *colis*-ներէ**, նամակէ, եւ այլն: Բայց ի՞նչ մեղքս պահեմ, այս բոլորը ինձ կը թուի անորոշ, անհաւանական: Կայ դեռ ուրիշ բան մը, որ աւելի եւս անհաւանական է, կը կարծեմ, բայց որուն մասին խօսիլ անհրաժեշտ է.- եթէ պարպում տեղի ունենայ եւ պատահի իրարանցում, կը վախճամ որ այդ տագնապին մէջ ես դուրս գետուիմ *ասիսթանս քիւպլիք*-ի պաշտպանութենէն: Կը վախճամ որ Embruns-ի Տնօրէնութիւնը, միշտ անփոյթ, զիս իր գլխէն տէֆ ընելու համար գրէ ձեզ, բարեկամներու. «Եկէք, տարէք ձեր հիւանդը. մենք այլեւս չենք կրնար զբաղիլ»: Եթէ այդպիսի հրաւեր ստանաք, պէտք չէ որ շարժիք ձեր տեղէն «Ծահնուրը փողոց չձգենք»» ըսելով: Դուք տէր մի՛ կանգնիք ինձի, որպէսզի ասոնք ստիպման հարկին տակ գտնուին զիս *placer**** ընելու: Ես ամբողջ ճիգս կը թափեմ որպէսզի միշտ մնամ «Ասիսթանս»ի թելին տակ, որովհետեւ երբ դուք զիս առնէք եւ երբ ես անգամ մը դուրս գետուիմ, վերջը կրկին դիմել եւ իբրեւ *indigent***** *սաճա* ընդունուիլ անհոմնապէս դժուար է, մասնաւորաբար այժմ օտարի մը համար: Այնպէս որ գիտցիր, Գեղամ, եւ ըսէ նաեւ Չաքրեանին եւ

* Սահմանագիծ:

** Ծրար:

*** Տեղադրել:

**** Չքաւոր, կարօտեալ:

Փափագեաններուն, որ դուք պէտք չէ որ ինծի տէր կանգնիք: Պէտք է ըսէք.- «Մենք պարզ բարեկամներ ենք եւ կրնանք իրեն օգնել բարոյապէս եւ քիչ մըն ալ նիւթապէս, բայց չենք կրնար զինքը ընդունիլ, իրմով զբաղիլ: Ան քանի որ չունի ոչ ծնողք եւ ոչ ալ ընտանիք, պէտք է մնայ հիւանդանոց»։ Մանաւանդ որ ունիմ վէրքեր եւ pensements-ներ^{*}, որոնք կրնան միմիայն հիւանդանոցի մը մէջ դարմանուիլ։ Խնդրեմ կարդա՛ն այս գրածներս Չաքրեանին, Փափագեաններուն, որովհետեւ չեմ կրնար երեք նամակ գրել։ Այս մասին գրեցի Montaut (հո՛ն է որ տնօրէնութիւն կ'ուզէր դրկել զիս, սարսույմի պարագային), եւ քիչ մըն ալ տեղեակ պահեցի Mme Follain-ը⁵²։

Գալով գրքերուս խնդրին, որուն վրայ գրած էիր, պատասխանելով երկտողիս, պէտք կա՞նք ըսելու որ մահու-կենաց խնդիր չէ ան։ Բայց ուրախացայ լսելով որ ձեռնարկած էք փոխադրութեան, քանի որ այդպիսով պիտի դիւրանայ աշխատութիւնս (անշուշտ այն պարագային երբ զիս հոս հանգիստ թողուն եւ կարելի ըլլայ աշխատիլ)։ Երբ լսեցի թէ որքան խնամքով պահած ես իմ խեղճուկ գրադարանս, զայն չթողլով cave-ի մը խոնաւութեան մէջ, խոշոր merci մը ըսի, եւ զայն կը կրկնեմ հոս։ Ներողամիտ եղիր պատճառած տաղտուկիս համար, ըսելով դուն քեզ- «Բացառիկ աշխատութիւն մը չէ որ Ծախնոր խնդրեց ինձմէ։ Եթէ բարեկամս բախտ ունենար եւ այսօր Փարիզ դարձած ըլլար բուժուած՝ միթէ պիտի չունենայի՞ փոխադրութեան այս տաղտուկը»։ Դարձեալ ներողամիտ եղիր խորհելով որ ես այս հրատարակութեանց ձեռնարկեցի (ընելով գերագոյն ճիգ մը) որովհետեւ կ'ակնկալեմ քիչ մը բարեխղճութիւն այն ֆրանսացի մեհնդ-աղաներուն կողմէ, բժիշկ թէ այլ, որոնց քմահաճոյքէն կախուած է ճակատագիրս։ Ակնկալութիւնս թերեւս ցնորք է։ Բայց «ծովը ինկողը օձին կը պլլուի»։ Ամէն պարագայի, իմ Ա. գրքոյկս լոյս կը տեսնէ այս շաբթու։

Երբ որ գրես խոստացած երկար նամակդ (կ'ըսես «Յայտնաւորքի պէս նամակ մը, տեսակ մը փոխարինութիւնը բոլոր չգրած-ներուս»), բարի եղիր հաղորդել հասցէները Վարանդի եւ Մալում-եանի, որովհետեւ կը փափաքիմ անոնց ալ օրինակ մը նուիրել գրքոյկէս։ Գիտեմ թէ անոնց չի խօսիր այս տեսակ գրականութիւն

^{*} Վէրքի ընթացիկ դարմանում, մաքրում-պատում։

մը, բայց կարելորդ բարեկամական ժէտքն է:

Վերադառնալով օրուան մեր հարցին, ըսեմ թէ ես դեռ չեմ հաւատար Bidart-ի պարսպամին, բայց կը խնդրեմ որ նկատի առնէք գրածներս, թէ՛ դուն, թէ՛ Չաքրեան եւ Գիսակ⁵³: Կը խնդրեմ մանաւանդ որ գրես ինձ (առանց ինը ամիս աչսպէս լռելու, ինչ որ աղէտ մըն է): Կը սեղմեմ ձեռքդ կարօտով եւ

սիրով՝
Ծափնուր

27 Դեկտեմբեր (1940)⁵⁴

Սիրելիդ իմ Գեղամ,

Ծառ կ'աղաչեմ, գրե՛ ինձի: Քեզմէ քնաւ նամակ չեմ առնէր կոր, եւ շատ, շատ մեծ վիշտ է այդ բանը ինձի համար: Թէեւ ես քու սիրտդ կը ճանչնամ, գիտեմ թէ դուն զիս չես մոռնար, բայց կ'աղաչեմ, գրե՛: Վիճակս առելի քան ողբալի է: Տաւը անգամ առելի գէշ՝ քան ինչ որ էր Broussais: Ա՛յի, Գեղամ, ամէն օր կ'անիծեմ բժիշկները եւ Assistance Publique-ը որ զիս սանատորիոմ չղրկեցին: Կը յիշես, քեզ միշտ ու միշտ կ'ըսէի թէ պետք է երթամ, աշլապէս կը մեռնիմ: Ափսոս որ դուք ալ չյաջողեցաք, անշուշտ պատերազմին պատճառաւ: Հիմա վիճակս ահարկու է: Երանի թէ Փարիզ ըլլայի եւ հիւանդանոց մը մտնէի: Հոս այդ ալ կարելի չէ առ այժմ, քանի որ դեռ փոխադրելի չեմ: Սրունքներս անդամալուծ եղած են, մէկի տեղ երկու foyer ունիմ այժմ՝ ոսկորի ախտի, աղիքներս ալ չեն գործեր եւ ահագին pus* կը վազէ: Piqures-ները** եթէ չըլլան (օրստ-ի), անկարելի է դիմադրել ցաւերուն: Քովի խեղճ հայրենակիցներս շատ բան կը քաշեն կոր ձեռքէս: Բայց գոհար մարդիկ են: Դրամ չունիմ: Անհրաժե'շտօրէն դրամի պէտք կայ: Գրեցի բազմիցս Թելեանին, Տէր-Յակոբեանին: Ալ չեմ գրեր Զաքեանին, քանի որ ան չպատասխաներ, եւ ոչ ալ մէկ նամակ գրած է: Կարծեմ հալէս*** չի հասկնար: Կ'աղաչեմ գրե՛ ինձի: Զբաղէ ինձմով եթէ միջոց ունիս: Գիտեմ թէ Ծնունդի առթիւ շատ գործ ունիս, բայց գոնէ երկտող մը գրե՛: Կ'աղաչեմ քեզ: Տես Թելեանն ու Տէր-Յակոբեանը եւ ըսէ որ ինձմով զբաղող չկայ: Դրամ չունիմ: Այս տողերը կը գրեմ ահագին դժուարութեամբ, կոնակի վրայ պսակած: Ա՛յի, Գեղամ, ե՞րբ պիտի ազատիմ այս կեանքէն: Գրե՛ ինձ: Քեզ շատ կարօտցած եմ:

Սիրով
Ծառնուր

* Թարախ:

** Ներարկում:

*** Վիճակէս:

13 Յունուար 1941

Սիրելի Գեղամա,

Ինձի այնպես կը թուի թէ տարիէն աւելի կայ որ քեզմէ ոեւէ լուր չունիմ: Գրեցի հասցէիդ *Ռիւ Լասէփէտ*, բայց պատասխան չառի: Վերջերս գրեցի նաեւ կարճ երկտող մը Տէր-Յակոբեանին, այս անգամ ֆրանսերէն, քու մասիդ լուր ուզելով, բայց դարձեալ անօգուտ: Այժմ կը գրեմ եկեղեցիին հասցէով եւ կը խնդրեմ որ անպայման գրես ինձի, վասնզի մտահոգ եմ վերջին ծայր: Ո՞ր ես, ի՞նչ կ'ընես: Միշտ կը մտածեմ քու եւ Տէր-Յակոբեանին վրայ: Կարծեմ պէտք չունիմ ըսելու թէ որքան խորապէս կապուած եմ ձեզի: Միտքս եւ սիրտս Փարիզ եմ, ձեր մօտ: Երկարօրէն պիտի գրեմ քեզի, անմիջապէս որ հասցէ մը տաս: Խօսէ քու մասիդ երկարօրէն: Գիտես թէ Ֆրանսայի միւս ծայրը ունիս եղբայր մը, որ չի կրնար մոռնալ քեզ: Ես միշտ հոս եմ, աներեսակայելի եւ աննկարագրելի դժոխքի մը մէջ՝ որ կը կոչուի *սանա*: Ոչ մէկ տեղէ նամակ չեմ ստանար, երկա՛ր ատենէ ի վեր: Աշխարհէն լուր չունիմ: Սիրելի Գեղամ, շուտով ցոյց տուր գիրդ:

Շահնուր Քերէսթեճեան

Հասցէս է-

Chahnour Kérestédjian

En traitement au sanatorium "Les Embruns"

BIDART (Basses-Pyrénées)

13 Ապրիլ 1941

Սիրելիդ իմ Գեղամ,

Այսօր ստացա՛յ 10 Ապրիլ թուակիրդ եւ ուրախութեամբ կարդացի ինչ որ գրած էիր Rue Bréa ըրած այցելութեանդ մասին: Ծառ կը խնդրեմ որ գլուխ հանես այս գործը, եւ գրեքս ժամ առաջ փոխադրես ապահով վայր մը, Տէր-Յակոբեանին տունը՝ օրինակի համար: Յակոբը անշուշտ կ'ընդունի սնտուկներս առանց առարկութեան, եւ զանոնք կը զետեղէ քովիկը այն միւս ծրարներուն, որոնք կը պարունակեն «Յարալէզներ»ուն չծախուած օրինակները: Նայէ որ թերթեր եւ թուղթեր պարունակող սնտուկը դրուի դիրամատչելի տեղ մը, որովհետեւ կրնայ ըլլալ որ անկէ ուզեմ մի քանի գրութիւններ, մասնաւորաբար «Ապագայ»ի յօդուածներս: Ուշադրութի՛ւն, չըլլայ որ փոխադրութեան ատեն նետէք լրագիրներ, զանոնք անարժէք նկատելով. եւ նետած եմ արդէն պէտք չեղող թուղթերը: Մտածեցի գրել Հրաչ Աքրահամեանին կամ իր եղբօր, որ գան coup de main* մը տալ քեզ: Բայց չեմ գիտեր թէ ե՛րբ պիտի կարենաս կատարել փոխադրութիւնը: Եւ յետոյ, Viola-ն հոն է անշուշտ որ կ'օգնէ chauffeur-ին**։ Քեզ տեսնեմ սիրելի Գեղամ, այս կարենոր խնդրանքս անտես մի՛ առներ, որքան ալ դժուար ըլլայ ան, եւ կատարէ փոխադրութիւնը: Այ՛ո, NRF-ը ինձ վերադարձուց Trafalgar-ի ձեռագիրը: Ծիշդ է թէ աշխատելու փափաք մըն է, բայց անոյժ եմ: Կը բաւականանամ ինքզինքս ուտելով: Այո՛, գիրք ունիմ կարդալիք, բայց չունիմ օրաթերթ եւ պարբերական, ի բաց առեալ NRF-էն, զոր Mme. Madeleine Follain կը դրկէ ինձ ամէն ամիս:

Կարելոյութիւն մի տար Ձաքրեանի խօսքերուն: Ես սխալը գործեցի քիչ մը շատ կարելոյութիւն տալու, նախ որովհետեւ ծովը ինկողը ամէն բանի կը կառչի, եւ յետոյ՝ գրաւուած Ձաքրեանի բարի սիրտով, կ'ուզէի անտեսել իր տկար կողմերը: Կատողեցայ պարզապէս երբ կարդացի թէ ան ինձ խորհուրդ կու տայ «շնորհակալ ըլլալ» Կօսէին: Կօսէ այն մարդն է, որ հակառակ իր ճիշդ ախտաճանաչութեան, ոչինչ ըրաւ զիս սանա մը դրկելու համար, երբ գիտէր թէ միայն այդ բանն է որ կրնայ զիս փրկել, եւ 7 ամիս զիս Salpêtrière-ի⁵⁵ աղբանոցին մէջ վար դնելէ յետոյ,

* Օգնութիւն:

** Վարորդ:

ղրկեց Vincennes-ի անկելանոցը, եւ երկու շաբաթուան համար միայն: Որովհետեւ Չաքրեան ռեւէ ազդեցութիւն չունի իր վրայ: André Salmon-ի⁵⁶ ներկայացուցած բժիշկը նոյն բանը ըրաւ, ինչպէս լա'ւ գիտես: Անարժան բժիշկներ եւ անսիրտ մարդիկ էին անոնք, որոնք կրնային զիս փրկել եթէ... դրամ ստանային, կամ եթէ մենք ունենայինք զօրաւոր «կոնակ» մը: Հիմա ես այլեւս հապը կերած մէկն եմ, սո pauvre couillon* - ինչպէս կ'ըսեն ֆրանսացիք: Թող Չաքրեանը հանգիստ թողու այդ - pauvre couillon-ը որ ես եմ, եւ չպահանջէ որ շնորհակալութիւնս յայտնեմ մարդոց՝ որոնց դէմ «քիւֆիւր»** եւ անէծք միայն կը տեղացնեմ ամէն օր: Որովհետեւ, ինչ որ ալ ըսուի, բժիշկները մեծ պատասխանատւութիւն մը ունին իմ աչսպէս ըլլալուս մէջ: Ոճիր է որ գործեցին զիս opérer ընելով en plein évolution du mal***, եւ առողջ սրունքս ալ abimer**** ընելով: Գալով այն խօսքին թէ ես «այս սանան ընդունուած եմ շնորհիւ Կօսէին», բոլորովին absurde***** խօսք է: Ի՞նչ դեր ունին Կօսէ եւ Չաքրեան իմ հոս մտնելուս մէջ: Assistance Publique-ին քով բարեխօսեց Pau-ի բժիշկս, Prof. Aris (մեզի երկու հազար ֆրանքէն աւելի նստաւ ան) եւ մանաւանդ տեղւոյն ֆրանսացի երեսփոխանը (որուն նամակները դեռ պահած եմ): Իրաւ է թէ Չաքրեանին ալ գրեցի, տեղի տալով մօնթօցիներու պնդումին, բայց Չաքրեան «նամակդ առի» մը իսկ չգրեց, երբ մենք անկկարագրելի անձկութեան մէջ էինք ցերեկ գիշեր եւ հեւ ի հեւ պատասխան կը մօրայինք: Երեք ամիս վերջ միայն Չաքրեանէն ստացայ անիմաստ նամակ մը, եւ ի՞նչ նամակ...: Երե՛ք ամիս վերջ: Ի՞նչ անգիտակցութիւն, ի՞նչ անգիտակցութիւն: Բայց ատեն է որ կարճ կապեմ (բայց ո՛չ. անմիախօսարելի եմ): Անցած գացած բաներ են ասոնք, եւ պէտք է որ ես զանոնք նկատեմ երկրորդական: Բայց ինչ որ երկրորդական չէ, ան ալ սա խօսքդ է.- «Չաքրեանին հետ խորհեցանք հանգանակութիւն մը ընել եւ դրամ ղրկել քեզ»: Ո՛չ, այդ բանը մի ընէք: Կը խնդրեմ որ ընդառաջ չերթաս Չաքրեանին փափաքին, այլ ընդհակառակը

* Խեղճուկրակ մը (խեղճ եւ վեհերոտ):

** Հայհոյութիւն, (թրքերէն):

*** Հիւանդութեան լման հողովոյցին մէջ:

**** Փճացնել:

***** Անհերթեթ:

նայիս որ ինծի համար բնաւ հանգանակութիւն չընէ: Ես պէտք ունիմ միայն ծխախոտի դրամի. 10-20 ֆրանք, եթէ գտնես ատենը անգամ մը, աղքատախնամէն կամ բարեկամէ մը (Տէր-Յակոբեան, Թելեան, Ծիրեան, եւ այլն), դրկէ եւ ես շնորհապարտ կ'ըլլամ: Բայց ասոր համար պէտք չկայ ընել հանգանակութիւն, մանաւանդ՝ (Պակսող էջ, Տէ'ս. նօթ 57):

Սիրելիդ իմ Գեղամ,

Ստացայ նամակդ եւ 100 ֆրանքնոց *մանտան*: Կարծեմ քեզ գրեցի աստեղին թէ ոսկորներու ախտս վեր զարկաւ եւ ակոսներս սկսան փոփոխել: Երկարատեւ եւ դժնդակ *négociations*-ներէ* վերջ յաջողեցայ վերջապէս ունենալ ատամնաքոյժ մը, որ St. Jean de Luz-էն⁵⁸ կու գայ զիս դարմանելու: Աշուշտ մէկ կողմ դրած էի, խնամքով մը որուն մեծութիւնը կրնաս երեւակայել, մարդուն վճարելիք գումարս: Բայց չի բաւեց: Բարեբախտաբար *մանտադ* վրան հասաւ եւ բաց ծակը գոցեց:

Եթէ ըլլայ որ ես չվերադառնամ, ոչնչացոր այն ամէն բաները որոնք անձնական հանգամանք ունին, եւ որոնք կը գտնուին սնտուկներու մէջ: Պէտք չէ որ օտարի ձեռք իյնան ընտանեկան նամակներ, մտերիմ թուղթեր, եւ այլն, ոչ ալ այն ֆրանսերէն քերթումները որոնք լոյս տեսած են Feuilles-ներուն մէջ, եւ որոնք ուզածս չեն: Չեմ պնդեր այս խնդիրներուն վրայ, քանի որ կը ճանչնամ քու եղբայրական *attentions*-ներդ**:

Ցաւ զգացի լսելով Պօղոս Էսմէրեանի⁵⁹ մահը: Անշուշտ ցաւակցական մը կը գրէի իր ընտանիքին, եթէ տարբեր ըլլային պայմանները: Բնաւ չեմ մոռցած թէ Էսմէրեան ինծի հանդէպ ունեցաւ *parfait**** վարմունք մը: Քանիներո՞ւ համար կրնամ ըսել այս խօսքը:

Կարդացի Բարեգործականին գրադարանին խնդիրը: Ըսելիք չկայ: Չօպանեանը տիրացած է համբաւի: Բայց եթէ ուսումնասիրող հայորդի մը քեզ հարցներ թէ ի՞նչ բան է Համբաւ կոչուած դիցոմֆին, պատասխանէ իրեն.-

La Renommée a toujours deux trompettes:

L'une, à sa bouche appliquée à propos,

L'autre est au cul, puisqu'il faut vous le dire,

C'est celle-là qui sert à nous instruire

Des (initiatives de notre Tchoban

Homme pétaradant et pet enivrant,

Piplot en délire au royaume des ânes)⁶⁰.

* *Բանակցութիւն*:

** *Խնամք, հոգաճութիւն*:

*** *Կատարեալ, ուղղամիտ*:

Ոտանաւորը Voltaire-էն⁶¹ է: Ինձմէ է միայն փակագծեալ մասը:⁶²

Երկու շաբաթէ ի վեր կը նեղուիմ ծխախոտի պակասէն: Ձեռք գիտեր թէ ե՛րբ պիտի բարելաւուի կացութիւնը, մինչ այդ՝ կը խնդրեմ որ ինծի դրկես մէկ-երկու տուփ *կոլուազ-ժօն**, եթէ կարելի է: Երկրորդ անգամ ըլլալով, կը հարցնես թէ «ինչ կրնանք ընել բարելաւելու համար վիճակդ»: Ոչինչ, այլեւս շատ ուշ է:

Ես ոչ ոք ունիմ, Փարիզի մէջ, ինձմով զբաղող, ի բաց առեալ քեզմէ: Եւ գիտեմ թէ քու թեւդ ալ կարճ է, իմինիս պէս: Եթէ մենք մօտէն ճանչնայինք ազդեցիկ անձնաւորութիւն մը, որ ուզէր ինձմով զբաղիլ, անշուշտ որոշ օգուտ մը կը տեսնէի, նոյնիսկ հիմա: Ո՛րք է այդ անձը: Կը ճանչնա՞ս մէկը: Կը տեսնեմ որ աչքի առջեւ ունիս միայն Չաքրեանը, որուն օգնութիւնը ես կը մերժեմ: Քանի որ ինծի շատ փոքր նպաստ մը միայն կրնայ գալ արտաքին միջամտութենէ մը, լաւագոյն է որ այդ փոքրիկ նպաստէն ալ հրաժարիմ, եւ դուռ չբանամ փորձանքներու: Ես սպառած եմ մէկուկէս տարի հեւ ի հեւ սպասելով լուրի, մամակի, դուրսէն գալիք օգնութեան: Լքումս անսահման է: Այլեւս յոյսեր չեմ սնուցաներ, ճանչնալով «բարեկամներուս» անտարբերութիւնը: Եթէ Փարիզի մէջ ունենայի քեզի պէս սրտոտ եւ խելացի բարեկամ մը եւս, ես այս վիճակին մէջ չէի իյնար: Բայց գիտեմ թէ ոչ ոք ունիմ, քեզմէ զատ: Ձեմ ներեր «բարեկամներուս», որոնք այսքան մեծ բարոյական լքումի մը մէջ թողուցին զիս, աղէտէն առաջ թէ վերջ, պարզ նամակ մ'իսկ զլանալով: Իրաւ է թէ ասոնք անցած-գացած բաներ են, եւ ես ոեւէ լաւ բանի չեմ սպասեր, բայց չեմ կրնար ցաւով չմտածել գէթ Տէր-Յակոբեանի վրայ, զոր այնքան կը սիրէի: Ոչ, չեմ ներեր ոչ ոքի, մանաւանդ երբ կը տեսնեմ թէ շուրջիս Assistance Publique-ի որբերն անգամ ինծի չափ լքուած չեն, եւ անձանօթ marraine-ներէ** ամէն շաբաթ կը ստանան նամակ, թերթեր եւ ուրիշ բաներ: Բայց ես ասոնց չափ ալ չեմ արժեր:

Ահա քեզի գէշ նամակ մը: Չկարծես թէ ոչինչ ըրի մեղմելու համար անոր դառնութիւնը: Բայց այսքան միայն յաջողեցայ:

Շահնուր

* «Դեղին-Կոլուազ»- ծխախոտի մակնիշ:

** Կնքամայր, հոս՝ անձանօթ խնամակալներէ:

Bidart, 25 Մայիս 1941

Վերջին նամակիս պատասխան չստացայ եւ մտահոգ եմ: Ինչպէս ըսի, վիճակս որ կանոնաւորուած էր, նորէն խառնակուեցաւ: Այս պատճառաւ *ֆիսթիլներէս* մէկը գոցուեցաւ եւ թարախը մարմինիս մէջը կը մնայ կոր, դուրս ելլելիք ճամբայ չունենալով: Հետեւանք՝ ջերմութիւն, ցաւեր եւ tout le tremblement*: Ամէն 4 օրը անգամ մը կը ծակեն կոր անուկս, թարախը pomper** ընելու համար: Բայց տէրտ մ'ըներ, եղածը պարզ արկած է կը կարծեմ: Ֆլօրիայի Փափազեաններէն ստացայ ծրար մը ուտելիք որ վերջին ծայր յարգի անցաւ, եւ ես անհոմնապէս շնորհակալ եմ: Խորհեցայ թէ այս առաքումին տակ թերեւս քու բարի մատդ կայ:

Նախորդ նամակին մէջ քեզ կ'ըսէի թէ վիճակս բարելաւելու համար ընելիք բան չկայ: Միակ բանը որ կայ՝ ան ալ chaude recommandation*** մը առնելն է մեծ անձնաւորութենէ մը: Ես կը հարցնէի քեզ՝ կրնա՞ս ընել: Քանի որ նամակդ կ'ուշանայ, կը խորհիմ որ դժուարութիւններու մէջ ես, եւ ես զանոնք փարատելու համար է որ կրկին կը գրեմ, որովհետեւ մտածեցի Mme Madeleine Follain-ին, որ կրնայ քեզ օգնել: Ան խորապէս բարի, շատ վստահելի կին մըն է, եւ *ամբողջութեամբ dévouée***** է ինձ: Իր հասցէն է. 3 Rue Campagne Première, (14e – Metro Vavin կամ Raspail): Կ'ուզե՞ս կամ պէտք կը տեսնե՞ս յարաբերութիւններու մէջ մտնել: Կ'ուզե՞ս որ իրեն առանձին գրեմ այս ուղղութեամբ: Ան իր բոլոր նամակներուն մէջ ըսած է «ի՞նչ կրնամ ընել քեզ համար. ի՞նչ բանի պէտք ունիս»: Իր ամուսինը՝ ո՛չ, բայց ինք ձեռքէն եկածը կ'ընէ, իր հօրը յարաբերութիւնները օգտագործելով: Արդէն ասկէ երկու տարի առաջ ինձի համար աշխատեցաւ Փարիզի Assistance Publique-ին մօտ, անձնապէս երթալ գործը հետապնդելով: Որեւմն պէտք եղածը սա է.

1) Chaude recommandation մը առնել ծանօթ բժշկապետէ մը:

2) Զայն ուղղել առ՝ Dr. Michel Lerremboure, մեր սանային ծերունի chirugien-ը, ***** որ Maréchal Pétain-ի⁶³ բարեկամն է եւ հաստատուած է Ciboure, մեր քովիկը: Որով նամակը պէտք է դրկել - Clinique de Dr. Lerremboure, à Ciboure, près de St. Jean-de-Luz (Basses-Pyrénées):

* «Ամբողջ երկրաշարժը»- դողդողութիւն: ** Զրհանել, դուրս քաշել:

*** Զերմ յանձարարական: **** Նուիրեալ: ***** Վիրաբոյժ:

3) Sana “Les Embrums”-ին պաշտոնական անունն է- Institut Hélio-Marin de Dr. Peyré, à Bidart (B.P.): Հիմնադիրը՝ Peyré մեռած է եւ այժմ իր սոսկալի աչքին է որ կը վարէ հաստատությունը:

4) Ես հոս եմ 14 ամիս է ի վեր, Chahnour Kérestédjian անունով, եւ ունիմ իբրեւ հիւանդություն ա) pott* մը, բ) trochanteroiide մը [fémur-ին դուրս ցցուած մասը կը կոչուի trochanter**]. ա՛յդ է որ հիւանդ է] եւ աղիքներու անգործություն:

5) Ինձի պէտք եղածը միմիայն բժշկական խնամքն ու բարոյական պաշտպանությունն է: Ուրիշ ամէն բան կրնամ տանիլ: Արդէն բնաւ պէտք չէ գանգատիլ սնունդի պակասութեան եւ ուրիշ բաներու վրայ: Ինձի վնաս կը հասնի այլապէս: Հոս ունինք երկու երիտասարդ բժիշկներ, որոնք հետո ժանքի*** են, բայց որոնց ձեռքը բան չկայ: Սանային տէրերը թշուառականներ են, որոնց հետ պէտք է շատ անուշ լեզու գործածել. օրինակ՝ կ’ըսեմ իրենց «շատ շնորհապարտ եմ ձեզ, բայց բարեկամներս մտահոգ են», եւ այլն: Նամակով ամէն ինչ չ’ըսուիր: Գիտցիր միայն որ սանան «վազթ էսքորքորի»**** մըն է, եւ իր տէրերը վրաս կը նային կասկածամտութեամբ: Վիճակս փափուկ է հոս: Կ’ուզէի այս բաները բերանացի ըսել քեզ, բայց չեղաւ: Սիրելի Գեղամ, Զանայ շուտով պատասխանել: Ծաբաթներն ու ամիսները կ’անցնին կոր. եթէ հիմա բան մը չըլլայ, վերջը օգուտ չունի այլեւս: Մահը ոչինչ է, բայց անվերջ ցաւ քաշելը՝ դժոխային: Ներողամտութեա՛մբ կարդայ այս բոլորը. շատ մեծ դժուարություն կը քաշեմ կոր գրելու համար:

Քոյդ՝ Ծահնուր

Արդեօք կրցի՞ հասկցնել իմ իսկական մտածումս: Կրկնեմ նորէն- Ես պէտք է հոս մնամ, գէթ առ այժմ: Sana-յին տէրերը տաղտաղալը***** գործ չեն ուզեր, ծախսի դուր բանալ չեն ուզեր, եւ երբ ստիպման հարկին տակ գտնուին, հիւանդը դուրս կը նետեն պատճառ մը գտնելով: Ես ալ իրենց ունէ պահանջ չեմ ներկայացներ, որպէսզի հոս մնամ: Միակ ուզածս բժշկական հսկողություն եւ բարոյական պաշտպանությունն է, զորս Dr. Lerremboure կրնայ տալ ինձ: Անհրաժեշտ է հոս ունենալ պաշտպան մը, ոչ միայն այսօրուան, այլ նաեւ վաղուան համար:

* Խորտուկ: ** Ողնայարի հիւծախտ: *** Ազնիւ:

**** Ընդարձակ դրամաշորություն: ***** Խստնակ:

Սիրելիդ իմ Գեղամ,

Ամիս ու կէս կայ որ պատասխան կը սպասեմ քեզմէ, բայց դժբախտաբար գիրդ չեմ ստանար: Միջանկեալ՝ առի 18 Յունիս երկաթուղի որով կը ծանուցանես թէ պիտի գրես շուտով: Բայց գիտեմ թէ մտքով ու սրտով ինծի հետ ես եւ կ'աշխատիս ինծի համար: Madeleine Follain գրեց ինծի եւ ըսաւ թէ դիմումնագիր կ'ընէք կոր ինծի համար: Դժբախտութիւնը հոն է որ ուշ մնացիք կարծեմ: Վիճակս շատ ծանրացաւ: Երկու ամիս ահարկու ցաւեր քաշեցի, եւ այս պահուն որ կը կարծէի թէ պզտիկ բարուրքում մը սկսած է, *նոր անկիւնէ մը նոր փորձանք ելաւ եւ աւելի՛ մեծ*: Ձեմ գիտեր թէ վաղը ինչ նոր ցաւ կը վերապահէ ինձ: Ձեմ ալ գիտեր թէ նորէն պիտի կարենա՞մ գրել քեզ: Ամէն պարագայի, դուն գրէ ինձ: Ընկերոջ մը միջոցաւ պատասխան գրել կու տամ եթէ ես չկրնամ գրել: Dr. Michel Lerremboure-էն *յանձնարարական մը ճարել խնդրած էի*: Ոեւէ լուր չկայ դեռ, եւ ըսել որ որքա՛ն ուշ է: Madeleine կը փափաքի հոս գալ եւ զիս տեսնալ, ու տեղւոյն վրայ օգնել ինձ: Պիտի յաջողի՞ թէ ոչ, չեմ գիտեր: Կ'աղաչեմ, աճա-սարեցեք: Կը համբուրեմ քեզ:

Ծափնուր

22 Յուլիս 1941

Սիրելիդ իմ Գեղամ,

Գիտեմ թե դժուար բան է աշխատիլ ինձի համար այն ուղ-
ղությամբ որ մատնանշած եմ, եւ որ կը կայանայ միջամտութիւն
մը կատարել Dr. Lerremboure-ին մօտ ազդեցիկ բժշկապետի մը
միջոցաւ: Գիտեմ նաեւ թէ քու ձեռքէդ մեծ բան մը չի կրնար գալ,
ինչպէս կ'ըսես: Բայց սիրելի Գեղամ, ընտրութիւնը մեզի տրուած
չէ: *Միակ բանը* որ կայ ընելիք, ինձի պէս հիւանդի մը բժիշկ մը
տալն է, քիչ մը մարդկային, քիչ մը գթոտ բժիշկ մը, որ հաճի
տանելի դարձնել կեանքս, գոնէ *crise*-ի օրերուն: Մենք *finu*
clochards-ներու* պէս ենք, քանի աղքատ ենք եւ անպաշտպան,
բայց ինչպէս ըսի, շա՛տ բան կարելի է եթէ բժիշկ մը քիչ մը
պաշտպան կանգնի ինձ: Ուրիշ ընելիք չունինք: Այդ է իմ վերջին
յոյսս, այ՛դ է իմ վերջին ըսելիքս:

Առի 300 ֆրանքնոց *mandat*-դ, եւ շնորհակալ եմ: Բայց կը
խնդրեմ որ ինձի դրամ չդրկես: Ինչպէս ըսի ասկէ առաջ, դրամը
ոչ մէկ ծառայութիւն կը մատուցանէ ինձ, այնքան ատեն որ կա-
րելիութիւն չկայ գնում կատարելու: Ծաքաթը մէկ տուփ սիկարէթ
կրնամ գնել միայն, եւ ասոր համար պէտք եղած դրամը ունիմ
վրաս: Ասկէ զատ՝ շուրջիններս եւ տնօրէնութիւնը զիս հարուստի
տեղ դրած են, եւ քանի որ *mandat* ունիմ, հազար տեսակ վարնոց
անկարկութիւններ կ'ընեն: Կը խնդրեմ քեզմէ որ քովդ գտնուած
700 ֆրանքը (քանի որ կ'ըսես թէ հազարին երեք հարիւրը միայն
կը դրկես) տաս ամբողջութեամբ կամ մասամբ Գիսակ Փափազ-
եանին (Ֆլօրիս), խնդրելով որ ինձի ուտելիք դրկէ ատենը անգամ
մը, եթէ կարելի է: Գիսակը ինձի նամակ մը գրած է, զմայլելի
նամակ մը, ուր կը փափաքի որ «եղբայրաբար» ուզեմ իրմէ ինչ
քանի որ պէտք ունիմ: Ղրկած է նաեւ մեծ *colis*** մը: Ինչպէս գի-
տես, այս բոլորը առաջին անգամը չէ: Առ այժմ անկարող եմ
իրենց պատասխան գրելու, տե՛ս զիրենք եւ ըսէ որ պիտի գրեմ
անմիջապէս որ ի վիճակի ըլլամ: Յայտնէ նաեւ իմ ջերմ շնոր-
հակալութիւնս:

Ուրեմն տո՛ւր քովդ գտնուած դրամը Գիսակին, եւ ըսէ իրեն
ինչ որ վերը գրեցի: Բայց նայէ որ յարգութիւն հետեւեալ պայ-

* Անտունի. բացօթեայ սպորող: Դատարկասպորտ:

** Ծրար, սպրանքի սնտուկ:

մանները. ա) ինծի թող ուտելիք դրկէ, եթէ կարելի է, եթէ այդ բանը վնաս չի հասցներ իր գործին, քանի որ չըլլալիք բաներ կ'ըսեն ravitaillement-ի* մասին: բ) Ղրկած colis-ն փոքր ըլլայ, եթէ բաւական կարճ intervalle-ով** պիտի յաջորդէ նախորդին: գ) Յանձնարարեալ ըլլայ, վասնզի colis-ները կը գողնան կոր:

Արդէն ամէնօրեայ արինափոխութիւնը եւ pus-ն կը հիւծեն կոր զիս, մէջ մըն ալ կայ անօթութիւնը: Դուն ինչպէ՞ս ես հող: Երկար գրէ քու մասիդ: Ըսել է իրա՞ւ պիտի գաս հոս, զիս տեսնելու. հաւատալս չի գար: Madeleine-ը պիտի գայ, կարծեմ, այս ամսու վերջ, կամ... բայց չեմ գիտեր:

Ծնորհակալ եմ որ գիրքերուս խնդիրը կարգադրեր ես: Արդեօք շատ յոգնութիւն պատճառե՞ց քեզ:

Քոյդ, շատ, շատ սիրով՝

Ծ. Ծափնուր

* Պարենաւորում:

** Ժամանակամիջոց:

Bidart, 30 Յուլիս 1941

Սիրելի Գեղամ,

Ներսիսի քեզ կը դրկեմ օրինակ մը իմ plaque-էս* որ վերջապէս լոյս տեսաւ, Fouiller Avec Rien տիտղոսին տակ:

Իքնըզհինքս վարձատրուած կը զգամ, քանի որ հակառակ անթիւ դժուարութեանց եւ արգելքներու, կրցի գլուխ հանել այս գործը: Ներքին կրակը, կորովը, յարատեւութիւնը շատ մեծ բաներ են: Բայց անոնք տասնոց չեն արժեր, երբ կը բռնէ ոսկորի ահարկու ցաւը: Բարեբախտաբար փոթորիկս պահ մը խաղաղեցաւ, եւ ես օգտագործեցի այդ միջնարարը: Սկսած եմ կատարել առաքումները, եւ կը դրկեմ քանի մը մօտիկ բարեկամներու:

Առ այժմ մեր վրայէն հեռացած ըլլալ կը թոյլ տեղահանութեան վտանգը: Եփտակը ըսելով, այնքան վտանգաւոր չեն, մեզ համար, պատերազմին հետեւանքները, որքան վտանգաւոր է զգուելի Տնօրէնութիւն, որ կ'ուզէ առիթ օգտագործել, իր վրայէն նետելու համար ծանր հիւանդներ: Եւ ես իր ցանկին մէջ եմ: Բայց ինչպէս ըսի, առ այժմ խաղաղ ենք, եւ ես կը շարունակեմ աշխատիլ իմ ուժերուս ներսը չափով: Գոհ կ'ըլլամ եթէ դրկես Արթիւր Ռէմպոյի⁶⁴ ամբողջական երկը, որովհետեւ հոս թէեւ կը յաջողիմ գտնել հին դասականներ, բայց ո՛չ Ռէմպոյի պէս բանաստեղծներ:

Գալով առողջութեանս, կը շարունակեմ միշտ ունենալ crise-ներ, անկէ դուրս հանգիստ եմ. կ'ըսեմ հանգիստ՝ բաղդատմամբ մօտաւոր անցեալին:

Քոյդ սիրով՝

Ծափնոր

Կը սիրեմ յուսալ որ աննշան դէպք մըն է այդ սեւ շուկայ ընող կօշկակարին խնդիրը, որ քեզ քիչ մը նեղութիւն պատճառած է: Անցած ըլլայ:

* Բարակ հատորիկ:

Սիրելիդ իմ Գեղամ,

Շատ ուժով կը սեղմեմ երկու ձեռքերդ եւ կը համբուրեմ քեզ, քանի որ իսկապէս հաճախ եւ խաղաղ վիճակի մը մէջ եմ այս առաւօտ: Հրա՛շք բան է... Touchons du bois*! Արեւ կայ, շատ կապոյտ երկինք մը եւ սպիտակ ամպեր: Ա՛խ, որքա՛ն կարօտը քաշեցի քիչ մը խաղաղութեան, եւ որքան զրկուած մնացի անկէ: Բառերով չի նկարագրուիր: Ինչպէս գիտես իմ վերջին նամակներէս, բոլորն ալ անձկութեամբ լեցուն, վիճակս յուսահատական էր: Այս անգամ իսկապէս կը սատկէի կոր: Այնքան տկարացած էի որ այլեւս չէի կրնար շարժիլ, եւ ջերմութիւնս 39.5-էն վար չէր իջնար: Գալով թարախին, այնքան առատ էր ան՝ որ օրական երկու անգամ սկսան pansement** ընել ինձ, եւ միշտ անօգուտ: Միշտ կը հոտէի լէշի*** պէս: Երկու նոր fistules եւս բացուեցան մարմնիս վրայ: Եւ յանկարծ... իրար անցան բժիշկներս, ֆիւանդապահուիս եւ Տնօրէնուիին: Երբեք չէի յուսար որ կրնան լուրջ բան մըն ընել, եւ իրենց իրարանցումը կը վերագրէի դուրսէն եկած միջամտութեան մը: Արդեօք, կ'ըսէի ինքզինքիս, Գեղամին եւ Մատըլէնին դիմումները արդիւնքի՞ մը յանգեցան: Ո՛չ, բնաւ այդ չէր պատճառը: Իրացնէ կը մեռնիմ կոր եղեր, եւ ահա որ բժիշկներս ձեռնարկեցին իրական յարձակողականի, ճիշդ ինչպէս կ'ընեն ֆիւանդանոցներուն մէջ: Տեսակ տեսակ դեղերէ եւ piqures-ներէ զատ, ինծի տուին ... ուտելիք: Աներեւակայելի բան է: Անշուշտ սկսայ ուտել, սովալլուկ չորքոտանիի մը նման: Երեսուկայէ՛... տասներփնգ ամիսէ ի վեր անօթի եմ: Թշուառականները զիս անօթի կը սատկեցնէին կոր: Այսօր ճիշդ 15 օր կայ որ կը ճաշեմ շնորհքով եւ շատ ուժ առի: Թարախիս հոսումը նուազեցաւ, ցաւերս մեղմացան, ջերմութիւնս ինկաւ, մէկ խօսքով հաճախ եմ... երկու օրէ ի վեր: Մինչ այս բաները կը պատահէին, Չորեքշաբթի օր, 6 Օգոստոս, զիս bureau**** տարին առաւօտուն

* Աշքի չդաշի (տառացիօրէն՝ փայտին դպմանք): Ժողովրդական արտայայտութիւն՝ որ դրական բան մը ժխտական չդառնայ կամ չվնասուի:

** Վիրապոխութիւն:

*** Դիակ, սատակ:

**** Գրասենեակ:

եւ րոն հանդիպեցայ Dr. Lerremboure-ին: Ըսաւ թէ ստացած է Prof. Gosset-ի նամակը, զիս քննեց ու զննեց, եւ անշուշտ... յոյս տուաւ: Պատասխանեցի. Հինգուկէս տարիէ ի վեր բժիշկները ինծի յոյս կու տան եւ միշտ վիճակս կը ծանրանայ: Ես յոյս չեմ ուզեր, կ'ուզեմ միայն որ ինծի ուտելիք տրուի նախ, եւ յետոյ բուռն տազնապներու ատեն մեղմացնէք ցաւերս *pique*-ով մը»: Անշուշտ շատ բարութեամբ մտիկ ըրաւ զիս, քանի որ պատուական ծերունի մըն է (այդպէս կ'ըսեն, եւ մարդուն դէմքը *démentir** չ'ըներ կարծիքը): Անշուշտ իմ երիտասարդ բժիշկներս անմիջապէս խօսքի մէջ մտան, ըսելով թէ սկսած են ինձ ուտելիք տալ 9-10 օրէ ի վեր, եւ պիտի շարունակեն որքան որ կարելի է: Թէ սկսած են *pigures*-ներով եւ դեղերով կոռիլ թարախին դէմ, եւ թէ *crise*-ը արդէն անցնելու վրայ է: Ծիշդ էր: Բայց երեսակա՛շէ Գեղամ, այս *crise*-ը կը տեսէր *Մայիս 1-էն ի վեր*, առանց օր մը զիս հանգիստ ձգելու: Երե՛ք ամիս: Ամէն պարագայի, «լաւ եմ» երկու օրէ ի վեր եւ կ'անապարեմ գրել քեզ: Այնքան մտահոգութիւն եւ յուզում պատճառեցի քեզ իմ սեւ նամակներովս, այժմ արդար է որ քեզ քիչ մը հրճուեցնեմ, նոյնիսկ ի գին չափազանցութեան: Անշուշտ ինքզինքդ վարձատրուած պիտի զգաս, տեսնելով որ դիմումներդ բանի մը յանգած են: *Հաւատայ Գեղամ, մենք բացարձակապէս անզօր ենք այս հրէշա՛շին, այս ահարկու հիւանդութեան դէմ: Բայց վիճակս կրնայ բարոքուիլ, եթէ բժիշկները ուզեն, եթէ ինձ տան խնամք եւ ուտելիք: Ծատ ու շատ շնորհակալ եմ ըրածներուդ համար: Ով գիտէ որքա՛ն յոգնեցար, որքան շունչ հատցուցիր Prof. Gosset-ի նամակը ստանալու համար: Օ՛ր կրնամ երեսակաշէլ: Հիմա որ այդ *recommandation*-ը իր *destination*-ին** հասաւ, մեզ կը մնայ մաղթել որ անկէ քաղենք այն ամբողջ օգուտը զոր ան կրնայ մեզ տալ: (Գեղա՛մ, այս ի՛նչ դարձդարձիկ նախադասութիւն եղաւ: Որքա՛ն դժուար է «գիծ հագցնել» մեր մտածու-մին, երբ մենք հիւանդ ենք, հեռու՝ մեր լարծուն սալաշա-տակներէն): Կատակը մէկդի՝ շատ խելքս գլուխս չէ: *Սէրսէմ-ցած**** եմ կատարելապէս եւ անշուշտ, վե՛րջնապէս: Բախտը պիտի ունենա՛մ քեզ տեսնելու: Եթէ գաս, չըլլայ որ ինծի համար*

* Հերքել:

** Հիմա այդ յանձնարարականը իր սահմանեալ տեղը հասաւ:

*** Յիմարացած, ապուշցած (թրքերէն):

ընեն նոր նոր զոհողություններ: Առ այժմ ունիմ ծխախոտ, գրպանի դրամ եւ կարդալիք գիրք (սկսալ կարդալ մեծ հաճոյքով), ըսել կ'ուզեմ որ ինծի գիրք մի բերեր: Իրաւ է թէ պէտք պիտի ունենամ շապիկի, եւ այլն՝ բայց անոնք Մոնթոցիները կը դրկեն ինծի: *Տէրտ* մի ըներ: Գրէ ինձ շուտով: Լուր տուր քո՛ւ մասիդ: Մատըլէնէն լուր ունի՞ս: Գրեցի իրեն, բայց կը թուի թէ բացակայ է Փարիզէն: Խոշոր ծրար մը ուտելիք ստացալ Մոնթոցիներէն: *Ծանոտարմաները** եկան ինծի հարցնելու թէ եավուտի^{°**65} եմ եւ կամ ոոս: Մի՛նակ ա՛յս էր սրկաւ:

Քոյդ՝
Ծափնուր

* Ոստիկան-գիւնուոր:

** Հրեայ:

Պիտառ, 20 Օգոստոս 1941

Սիրելիդ Գեղամա,

Կ'ուզես գիտնալ թէ Մատրլէնէն լուր մը ունի՞մ: Անշուշտ պիտի զարմացնեմ քեզ ըսելով թէ, այս պահուն երբ այս տողերը կը գրեմ քեզ, Մատրլէն թոէն* առած է երկու ժամէ ի վեր, եւ կը չուէ դէպի Փարիզ: Քովս մնաց վեց օր: Դժբախտաբար կանխապէս չէր ծանուցած իր ժամանման օրը, եւ բացարձակ անկարելիութեան մէջ կը գտնուէի քեզ տեղեկութիւն տալու, քանի որ զիրար croiser** ըրիք ձեր նամակներով: Տես թէ ինչպէս եղաւ... Ծիշդ այն օրը որ դուն Փարիզէն թոէն կը նստէիր (այսինքն՝ Ուրբաթ), Մատրլէն հոս կը ժամանէր: Ինչպէ՛ս կրնայի լուր տալ քեզ: Նամակդ եւ նոր հասցէդ երբ առի երէկ առաւօտ, անշուշտ հոս էր Մատրլէն, եւ իրեն պարզեցի կացութիւնը, խնդրելով աւելի երկար մնալ հոս: Անմիջապէս գնաց Պիտոից⁶⁶, Քոմանտանթօր⁶⁷ օլանախին***, բայց չկրցաւ աւելի մնալու հրաման առնել: Գիտե՞ս թէ անոնք որոնք հոս կու գան, հիւանդի մը այցելութեան, չորս օրէն աւելի մնալու իրաւունք չունին (տեսականապէս): Մատրլէն մնաց վեց օր: Դժբախտաբար իր պիսիքլէթը գողցած էին եւ չկրցաւ շրջակայքը պտըտիլ. չկրցաւ նաեւ նկարել, հակառակ որ պէտք եղածը հետը բերած էր: Այս վերջին պարագան տխրեցուց զինքը: Բայց միշտ քու մասիդ կը խորհէր եւ բնաւ չէր մոռցած քեզի համար նշել պանդոկ եւ ճաշարան, որպէսզի երբ հոս գաս, գիտնանք թէ ո՞ր դռուը կարելի է զարնել, ուտելիք գտնելու յոյսով: Հոս բնակարանները «ռէքիզիսիոննէ»**** եղած են, բայց անշուշտ բացը չես մնար, ինչպէս չմնաց Մատրլէն: Ուրեմն եկուր, երբ որ կրնաս, երբ որ յարմար կը դատես: Քեզ կը սպասեմ անհամբեր: Բարեկամութիւններ կըրկայութիւնը ինձ այնքան խոր գոհունակութիւն պատճառեց, որ իմ բոլոր ցաւերս մոռցայ կարծես: Հապա՞ եթէ քեզ տեսնեմ... Հաւատա՛ւս չի գար կոր:

Հոս հիւանդներու կարելի է այցելութիւն տալ կէսօրէ վերջերը միայն, 2 1/2-էն մինչեւ 6 կամ 7: Եթէ անչարմար ժամու Bidart հասնիս, գիւղին մէջ հարցուր “Chez la Brisette”*****, եւ այդ “la Bri-

* Գնացք, շոգեկատք:

** Խաչաձեւել:

*** «Ըլլալիք» (թրքերէն): **** Գրաւում (իշխանութիւններուն կողմէ):

***** Պրիզէթին տունը. կը ճաշանակէ նաեւ՝ մօտը:

sette” կոչուած կնիկէն սենեակ ուզէ, ըսելով թէ Mme Follain քու belle-soeur-դ* է, հոն logger** ըրած է քանի մը օր առաջ: Bidart-ը պտըլիկ գիւղ մըն է, *խալթախ**** Brisette-ը bistrot**** կը բանեցնէ: *Եթէ ուրիշ տեղ սենեակ չգտնաս*, գնա՛ ադ կնկան քով:
Քոյդ՝ Ծափնուր

* Քենի:

** Բնակիլ, իջեւանիլ:

*** Թեթեւաբարոյ, անամօթ (թրքերէն):

**** Համեստ սրճարան-ճաշարան:

Bidart, 21 Սեպտեմբեր 1941

Սիրելիդ իմ Գեղամ,

7 Սեպտեմբերի յանձնարարեալ նամակդ առի իր օրին, 300 ֆրանքն ալ միասին, եւ եթէ երբեք չկրցի քեզ պատասխանել շուտով, դիւրաւ գուշակեցիր անշուշտ յապաղումին պատճառը: Մեկնելէդ չորս օր վերջ կրկին ինկալ փոթորկին ծոցը, իբրեւ հետեւանք թունաւորման կամ չեմ գիտեր ուրիշ ինչ *զըխըմի*^{*}, եւ տագնապը տեսց մինչեւ 18 Սեպտեմբեր: Բժիշկը նախ անտարբեր կեցուածք ունեցաւ, բայց շուտով ձեռնարկեց յարձակողականի մը, որ կը կայանար ինձ ոյժ տալուն մէջ. *piqures*, եւ այլն: Քանի մը օրէ ի վեր հանգիստ եմ, Ատուած գիտէ որքան աստեղծուած համար: Ամէն պարագայի, քթէս-բերնէս եկաւ այն հաճոյքը զոր ունեցայ քեզ տեսնելով: Այցելութենէդ ի վեր իմ անիծեալ ննջարանս նուիրականութիւն մը ունի կարծես, քանի որ երբ աչքերս գոցեմ, ներկայութիւնդ կը տեսնեմ հոն, բայց չեմ կրցած մխիթարուիլ այն պարագայով, որ շատ քիչ կրցիր մնալ Bidart: Բաւերով չի նկարագրուիր թէ ինչքան մեծ մխիթարութիւն մըն է, իմ վիճակս ունեցող մէկու մը համար, իր սիրելի բարեկամին այցելութիւնը ընդունիլ:

Հոս ցուրտերը դեռ չեն սկսած եւ ճանճերու վտմակներ կը չարչարեն մեզ օրն ի բուն: Դիտա՞ծ ես որ ճանճերը, երբ իրենց մահը մօտենայ, այսինքն այս եղանակին, կը նմանին Բալուէանի եւ Զօպանեանի: Կ'ըլլան անամօթ, անպատկառ (մենք կ'ըսենք *նըկըր*), պինդգլուխ, *avide*^{**}, փական, եւ այս բոլորը սովորականէն աւելի: Նոր հիւանդապահութիւն երբեք չի նմանիր իր անպիտան նախորդին, քանի որ շատ անձնուէր աղջիկ մըն է, մաքրասէր, աշխատասէր, խնդումներես, թէեւ քիչ մը լրջօրէն ապուշ (Աստուած ներէ իրեն): Ստացայ *Oeuvres*-ներու^{***} ծրարը եւ անհամբեր կը սպասեմ դրկելիք հայերէն գիրքերուդ: Գիտեմ թէ անոնք կարենոր բաներ չեն, բայց ինծի համար ժամանց մըն է եւ կը փափաքիմ տեսնել.- կարդալ ինչ որ լոյս կը տեսնէ հոդ: Գիտե՞ս թէ ձաձնրոյթս երբեմն անսահման է: Երբեմն կ'ըսեմ, ցար շատ ատեն չի թողուր ձանձրոյթի՝ որ լիւքս^{****} մըն է: Կ'աղաչեմ,

* *Դառնահամ քան:* «Դժոխքի ծառ» (թրքերէն, արաբական ծագում):

** *Անյագ, ագահ:*

*** «Գործեր» (Ռէմպոյի բանաստեղծութիւնները):

**** *Պերճանք:*

դրկէ նաեւ ծխախոտ, մանաւանդ *Gauloises bleues*, *Caporal**: Անոր սակաւութենէն շատ կը նեղուիմ կոր, մանաւանդ որ այժմ *Kiki*-ն հոս չէ, ան որ օդէն ծխախոտ ճարելու գաղտնիքը ուներ: Կորսնցուցի *Kiki*-ն, կորսնցուցի այստեղի պաշտպան: Մեկնեցաւ քանի մը օր առաջ, կատարելապէս առողջացած, ինչ որ անհասարելի երջանկութիւն մըն է: Բոլորին մնաք-բարով ըսելէ վերջ, եկաւ վերջապէս քովս, երկար վարանումներէ յետոյ, տալու համար իր վերջին ձեռքի սեղմումը: Եւ յանկարծ գէշ եղաւ, իմ պաղարիւն եւ միշտ իր անձին տէր *Kiki*-ս: Չէր կրնար բաժնուիլ ինձմէ: Բոլորիս ապշութիւնը եւ յուզումը մեծ էր: Գիտէի թէ կապուած է ինձ, բայց չէի սպասեր այս տեսակ բանի: Իրաւ է թէ այդ օրը շատ գէշ էի եւ մտահոգ էր *Kiki*-ն: Վերջապէս մեկնեցաւ, մինչ ես անկարող էի բա՛ն մ'իսկ արտասանելու: Այս բոլորը դուն լաւ պիտի ըմբռնես, դէպքերը տեսնալով իրենց ճշմարիտ մթնոլորտին մէջ: Եթէ գիտնաս (բայց չես գիտեր) թէ *ի՛նչ ահարկու օրեր* ապրեցանք մենք քով քովի, *Kiki*-ն եւ ես, ճիշդ մէկ ու կէս տարի: Ան եղաւ իմ անմիջական նեցուկս այս դժոխքին մէջ: Զմայլելի երիտասարդ մըն էր այս ֆրանսացին, իր անձնութեամբ, ծածուկ զգայնութեամբ եւ ազնուականութեամբ: Կեանքիս մէջ առաջին անգամն էր որ կը տեսնէի այնքան բնածին ազնուականութիւն, գիւղացի երիտասարդի մը մօտ: Չեմ կարծեր որ մոռնամ:

Այս նամակս յանձնարարեալ պիտի ընեմ, վասնզի քեզ կը դրկեմ իմ *carte de vêtements*-ս**։ Պէտք ունիմ երկու շապիկի, եւ բացարձակապէս անկարելի եղաւ հոս գտնել: Եթէ դուն չես կրնար գնել, տուր *carte*-ը Սիրուն Փափագեանին, խնդրելով որ գնէ: Քանի որ իրենց մօտ դրամ կայ, կը գնեն, հիմա որ այլեւս *colis* չեմ ուզեր իրենցմէ: Ուշադրութիւն ըրէ, կ'աղաչեմ, սա կ'ետեւուն. 1) շապիկին *անթօլիոն**** 38 աստիճան ըլլայ. 2) *մանշէթներ***** կոճկուին. 3) օձիքը *ֆիքս****** ըլլայ. 4) *carte*-ը վերադարձնել ինձ, մնացեալ *points*-ներով*****, վասնզի տնօրէնութիւնը կը

* Ծխախոտի մականիշներ:

** Զգեստեղէնի պարենաւորման քարթ:

*** Վիզի չափ:

**** Թելնոց:

***** Հաստատ: ***** Կէտ, ճիշ:

սահմանքէ: Եթէ կարելի է – բայց այս կէտը երկրորդական է – շապիկները գոց գոյն կապոյտ ըլլան, քուկիներուդ պէս, եւ միագոյն:

Միշտ զրկուած եմ թերթէ, բայց ի փոխարէն քովս հաստատեցին TSF-ի poste* մը, որմէ կը լսեմ Փարիզի խոովեալ վիճակը: Շատ գրէ Գեղամ, եւ փարատէ իմ մտահոգութիւններս, տալով լաւ լուրեր: Ցաւով կարդացի ինչ որ գրած էիր Հայկին վրայ, եւ անշուշտ կը մաղթեմ որ յաջողի քարտուղարութեան գործին մտնել: Հայկը կրծող ախտը սոսկալի ախտ մըն է, քանի որ անծանօթ (ըսենք՝ indéfinissable)** է: Ես միշտ այն համոզումը ունեցած եմ (թերեւս միամիտ, բայց խոր համոզումը) որ Հայկը բարեկաւում մը կը գտնէ, եթէ շրջապատուած ըլլայ սիրով: Գէթ բարեկամական սիրով: Ամէն սարագայի, բարեւէ գինքը իմ կողմէս, ինչպէս նաեւ Մալումեանը եւ Սարաֆեանը⁶⁸: Գալով Թէլեանին, իրեն նամակ պիտի գրեմ այսօր-վաղը, հիմա որ բաւական լաւ եմ: Չեմ մոռցած պատուէրդ:

Կը համբուրեմ քեզ,
Շահնուր

* *Զայնասփիռի կայան:*

** *Անսահմանելի, անորոշելի:*

Սիրելի Գեղամ,

Ուրախ եմ որ վերջապես խզեցիր լուռությունդ, որ սկսած էր մտահոգել զիս: Մեկնելէդ ի վեր քու այցելությունդ կը մտաբերեմ թէ՛ հոգեկան գոհունակութեամբ եւ թէ խորունկ դժգոհութեամբ՝ այս անգամ հանդէպ իմ անձիս, հանդէպ իմ անիծեալ կազմա-խօսութեանս, որ կը մթագնէ ու կը պղտորէ իմ լաւագոյն օրերս: Յանկարծակի տկարութիւնս արգելք եղաւ, որ քեզ հիւրընկալէի այնպէս՝ ինչպէս կ'երազէի շաբաթներէ ի վեր: Ափսո՛ւ: Կը յուսամ որ ուշ կամ կանուխ, կրկին կը գտնենք զիրար, այս անգամ աւելի բարեբաաստիկ աստղի տակ:

Արդարեւ, Արփիկը⁷⁰ գրած էր ինձի, [.....]: Կարմիրեանը⁷¹ կուշտ մը խնդաց, երբ կարդացի սա տողդ. «Կրեցի աւելի քան կէս ժամ իր եռանդուն ամուսնոյն ջերմ ճարտասանութիւնը»:

Ուրախ եմ որ գոհ մնացեր ես Feux contre feux-էն⁷²: Ինչպէս թերեւս գիտես, ան պարգեւ ստացաւ Académie Française-ի կողմանէ 500 ֆրանքնոց մրցանակով մը (Prix de poésie)*:

Հիւանդութիւնս, որուն ընդվզեցուցիչ սկզբնաւորութեան ներկայ եղար, տեսեց երկու ամիս, եւ ամբողջ այդ շրջանին ես մնացի սենեակիս մէջ արգելափակ: Կործքս բռնուած էր, գէշ տեսակէն: Տակաւին շատ կը հազամ, բայց այդ ալ անշուշտ կը մեղմանայ շնորհիւ ջանքերուն: Հոս կատարեալ ամառ կ'ընէ:

Կը խորհիմ որ հետեւեցար Mauriac⁷³-Peyrefitte⁷⁴ աղմկալից կոիւին, որ թէ՛ զուարճալի է եւ թէ գարշելի, նման Սկիւտար-Սելամսըզի⁷⁵ գնչուներու կոիւներուն: Mauriac-ը, որ լիովին արժանի է այս դիմակազերծումին:

Գրէ ինձի երբ փափաքիս:

Քոչդ սիրով՝
Ծափնուր

* Բանաստեղծութեան մրցանակ:

23 Դեկտ. 1964

Սիրելի Գեղամ,

Նամակիդ կարճությունը (4 տող միայն) շատ պիտի չզարմացներ զիս, եթե ան գոնե լատկացուած ըլլար աւանդական «Շնորհաւոր Նոր Տարի»ի: Մեղաւորը պէտք է փնտտել, անշուշտ, փարիզեան ձմեռին մօտ որ սառեցուցեր է գրիչդ եւ կծկտեր՝ ներշնչումդ: Մենք հոս կը վայելենք զմայլելի արեւ մը (միմոզաները սկսած են ծաղկիլ), ինչ որ չ'արգիլեր որ Home-ը ունենայ իր վիշտերն ու ու սուգը: Թէրգեանը⁷⁶ զո՞ն գնաց *attaque d'hémiplegie*-ի* մը, աչնալէս որ Nice-ի մէկ *clinique*-ը կը գտնուի ամիսէ մը ի վեր, անկարող՝ թեւն ու սրունք շարժելու: Բնականաբար իր տեղն անցաւ Կարմիրեանը՝ իբրեւ տնօրէն: Home-ի մէջ տեղի ունեցաւ եւ դեռ տեղի պիտի ունենան հիմնական բարեփոխումներ:

Արփիկը թէեւ հեռու է տկար աղջիկ մը ըլլալէ, բայց եւ այնպէս անկարող եղած է ձերբազատուելու իր ամուսինին ճանկերէն: Ճարահասօ՝ օգնութեան կանչած է Ժիրայր Միսաքեանը^{76ա}, որ Bostonէն վազած-եկած է իր դժբախտ ունեւոր օգնութեան: Ապահարդանի ձեւակերպութիւնները սկսած են արդէն:

Կ'ըսես թէ Արփիկը լաւ աղջիկ է: Շաւա՛ր ըշն ալ լաւ մարդ էր, հակառակ անոր որ... նմանութիւնը որ կայ երկուքին միջեւ, ապշեցուցիչ բան մըն է: Ունին (*mutadis mutandis*)* նոյն առաւելութիւնները եւ նոյն պակասութիւնները: Արփիկը շատ ուղղամիտ եւ *serviable* եւ հօրը պէս ունի անախորժ գրեւակերպ (եւ խօսեւակերպ):

Իմ առողջութիւնս գոհացուցիչ պիտի ըլլար, եթե չտատապէի անքնութենէ: Մի՞նչեւ լոյս՝ կը քալեմ սենեակիս մէջ *pour m'étourdir**** Անշուշտ կը կարդամ՝ որքան որ կրնամ: Բացի զոտ ֆրանսական երկերէ, վերջերս կարդացի, բացառիկ հետաքրքրութեամբ, Jacques Laurent-ի⁷⁷ *Mauriac sur de Gaule*□□ Benoit-Méchin-ի⁷⁹ *Kémal*-ը⁸⁰ որ հաստ հատոր մըն է:

Ես ոչինչ չեմ գրեր այս միջոցիս: Թէեւ քանի մը օրէն ինձմէ լոյս պիտի տեսնէ երկու *poèmes* (NRFի *Janvier*ի թիւին մէջ), բայց անոնք հին էջեր են զորս վերամշակեցի:

Կը մաղթեմ տօնական օրերը քեզի համար ըլլան հաճելի

Քոյդ սիրով՝ Ծառնուր

* Կիսանդամալուծութիւն: ** Բախտատութիւն անհրաժեշտ փոփոխութենէ ետք:

*** Ընդարմանալու, տարուելու համար:

Saint-Raphaël, Երեքշաբթի (10 Հոկտեմբեր 1967)⁸¹

Սիրելի Գեղամ,

Պէտք կա՞յ ըսել թէ խաղաղ սիրտով չկարդացի քու ըրած յայտնությունդ– «Կացությունս լաւ չէ, նոյնիսկ շատ գէշ է...» Յաւակցութեան զգացումը որքան ալ չնմանի ընկալեալ կաղապարի, երբ ան կու գայ ինձմէ, ես կը նախընտրեմ ներփակել *billet** մը, խնդրելով որ ընդունիս զայն առանց խղճահարութեան: Ծղճիմ բան է, բայց կրնայ ծակ մը գոցել սա ցուրտ օրերուն⁸²:

Քու գրախօսականդ *Թեկնածուն*⁸³ նուիրուած, կատարեալ էր ամէ՛ն տեսակէտով: Ոչ իսկ կէսը կարդացի այդ վէպին, որ մոռց մըն է մտային aberration-ի**։ Որքունի անոնցմէ է որ գովեստ չեն վերցներ, ինչպէս ուրիշներ՝ *alcool****։ Նախորդ գիրքին մասնակի յաջողութիւնը եւ իր «պատմական» առաքելութիւնը դէպի Մերձ(աւոր) Արեւելք⁸⁴ գլխուն զարկած են: Եւ այս արկածը առաջին անգամ չէ որ կը պատահի իրեն:

Այս առթիւ ըսեմ որ մօտս եկաւ անձանցօթ ընտանիք մը, Պէյրութէն: Ընտանիքին հայրը, որ Նորունի⁸⁵ կը կոչուի, պատմեց Որքունիի առաքելութեան պարագաները եւ իրենց կրած խորին հիասթափութիւնը, որ կ'երթար խորացնել այն մի՛ւս հիասթափութիւնը զոր կրած էին Նշան Պէշկթաշլեանէ: *C'est plutôt triste*****։ Նորունի եւ իր տիկինը (այս վերջինը համակրելի) հազիւ թէ սենեակս մտած, առջեւս քշեցին մանչ մը, իրենց որդին, որ կը վերադառնար Հայաստան կատարած իր արձակուրդէն: Անունը Ծաֆնուր դրեր են, ի նշան համակրութեան: Պէտք եղաւ համբուրել մանչը: Աս ալ այսպէս:

Կարօ Գեորգեանի⁸⁶ տարեցոյցներէն մօտս ունիմ երեք հատոր: Արդարեւ, տարբերութիւնը մեծ է Թէոդիկի հետ, ինչպէս դուն նշած ես: Թէոդիկ կու գար գրականութենէն, Գեորգեան՝ դիւրին լրագրութենէ: Լսածիս համաձայն, Գեորգեան վերջ դրած է իր հրատարակութեան, աշխատութիւնը ծանր կշռելով իր հիւանդ մարդու ուսերուն:

Գողգոթայէն⁸⁷ լոյս տեսած են երկու սկզբնական պրակներ

* Դրամ:

** Մոլորում:

*** Ալքոլ, սպիրիտ:

**** Տխուր է մանաւանդ:

միայն: Նարդունի կը հաւաստէ որ մնացեալը, որ քիչ բան չէ, կը հրատարակուի *Սիռնի*⁸⁸ մէջ, ի չգոյէ նիւթական միջոցներու:

Գրքոյկս⁸⁹ կը մտահոգէ զիս: Ոչ այնքան իր կրած յապաղումին համար, որքան այն վրէպներուն համար, որ տեղ գտած կրնան ըլլալ անոր մէջ: Հրատարակութիւն կատարել երկրէ-երկիր, ունի իր անպատեհութիւնները:

Գրութիւնս տեսակ մը վիպական բնոյթ ստացաւ, մասնաւորաբար իր վերջին paragraphes-ներուն* մէջ: Աւելորդ է ըսել թէ ես իմ կողմէս չեմ ըրած մտացածին յատելումներ, romancer** ընելու դիտումով:

Կը ներփակեմ *Աշխարհի* վերջին bande-ը***, խնդրելով որ ճիշդ գրել տաս իմ հասցէս, որ է - Armen Lubin, Home Arménien - 83 - St. Raphaël:

Նեղսրտեցայ *Յառաջէն*, ըստ որուն Գ. Մահարի, իբրեւ թէ հալածուած՝ իր վերջին գիրքին համար, խոյս գալ ստիպուել է դէպի Մոսկուս եւ Սոչի: C'est faux****: Յաջորդական երկու նամակներ առի, գրուած Երեւանէն: Խորհեցայ հեռաձայնել Արփիկին, բայց ընկրկեցայ, վախճալով որ իմ անունս բերնին ծամոց կ'ըլլայ լրագիրներուն:

Առաջին ցուրտերը ազդած են Սիրանոյշին վրայ... Է՛հ, ան ալ տարիքը առած է... թէեւ ունի մխիթարութիւն մը- իր *շիրիմ****** թոռնիկը:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ

Շ. Շահնուր

* Պարբերութիւն:

** Վիպականացնել:

*** Թերթին փաթեցողը որուն վրայ կը գրեն նաեւ հասցէն: Ծրար:

**** Միսալ է:

***** Անուշիկ:

Saint-Raphaël, le 9 Nov. 1967

Սիրելի Գեղամ,

Արդարեւ, Գուրգէն Մահարի ինծի դրկած էր *Այրուող Այգեստանները*, որպէս մէկու մը՝ որուն անունը կը գտնուէր ցանկին գլուխը: Պէտք է աւելցնեմ, որ գիրքը ինծի ձօնուած է:

Ստուար յուշագրութիւնը, զոր հեղինակը romancé* ըրած է, հարուստ է բազմաթիւ եւ հազուագիտ արժէքներով: Եթէ անխոցելի է անոր քաղաքական դիրքը (Մահարի ուսմկավար է), ան ունի տկարութիւն մը, այս անգամ զո՛ւտ գրական գետնի վրայ (անտեղի humour եւ զուարթաբանութիւն): Մահարի անդրադարձած է իր սայթաքումին եւ կը փափաքի վերամշակել երկ մը, որ իր սրտին շատ ու շատ մօտ է: Հաւանական է որ «Այգեստաններ» գտնեն իրենց վերջնական տարագը, մօտաւոր ապագայի մը մէջ: Այնպէս ինչպէս որ է, գիրքին քսան հազար օրինակները սպառած են արդէն:

Շիրակի խումբը չէ վերջացուցած տակաւին իմ գրքոյկիս տպագրութիւնը: Եօթն ամիսէ ի վեր զիս կը սպասցնեն: Il y a de quoi à s'énervé**:

Երուսաղէմի մեր Հայրերուն ընթացքը աւելի քան գայթակղելի է⁹⁰: Ոճրային՝ պէտք է ըսէի: C'est un crève-cœur*** խորհիլ թէ կարելի չէ եղած գտնել autorité**** մը, որ մեր եկեղեցիէն դուրս վտարէ այս անօրէնները:

Սրտի գոհունակութեամբ չէ որ կարդացի, թէ լրտեսութեան կեդրոն մը եղած է Կիպրոսի մէջ Մելգոնեան Հաստատութիւնը: Գրողն է Sunday Times Express, երկու շաբաթէ ի վեր: Լոյսի վառարան մը, որպիսին է Մելգոնեանը, որի՜շ բան ունի ընելիք, հիւրընկալ երկրի մը մէջ, քան թէ լրտեսական աշխույժ գործունէութիւն⁹¹: Մարդ կը զգուի կրկնելով սա հասարակ տեղիքը՝ «Ազգասիրութիւնը ամէն բան չ'արդարացներ»:

Կը մտածէի յօդուած մը տալ Ալիքսանեանի⁹² *Աշխարհ-Գրականին*, բայց պիտի չկարենամ, հակառակ իմ անկեղծ, շա՛տ անկեղծ փափաքիս: Կը խնդրեմ որ ներողամիտ ըլլաք:

Մեծապէս խանդավառ (il n'y a pas de quoi)***** Ալիքսանեան

* Վիպերգել:

** Բաւարար պատճառ կայ վիատելու (կամ ջղայնանալու):

*** Սրտնեղութիւն. անձուկ: **** Իշխանութիւն: ***** «2'արժեր»:

կը փափաքի St.-Raphaël գալ, զիս տեսնելու համար: Զանայ որ զինքը ետ կեցունես նման առաքելութենէ մը: *Սրտիս մեծ ցաւ պիտի ըլլայ*, եթէ այս ազնիւ մարդը մինչեւ հոս գալ, սա գէշ օրերուն, եւ վերադառնայ ձեռնունայն: Հասկցոր, կ'աղաչեմ, որ Ո! *Je ne suis pas en état de recevoir des visites**: Ըսածդ ամբողջական սուտ մը պիտի չըլլայ:

*

Քեզի կրնամ ըսել, խորհրդապահաբար, թէ ինչո՞ւ չեմ կրնար քերել իմ աշխատութիւնս ձեր համակրելի ձեռնարկին:

André Breton-ի⁹³ մասին ինձմէ գրութիւն մը ուզած էր Cahiers des Saisons-ը, որ երկար լռութենէ մը վերջ պիտի գալ լոյս աշխարհի (dans une nouvelle formule**) այս Դեկտեմբերին: Երբ Ալիքսանեան ինձմէ գրութիւն մը ուզեց, խորհեցայ Breton-ս վերածել հայերէնի: Չյաջողեցայ: Ո՛չ ֆրանսերէն անփոխարինելի précision-ը***, եւ ոչ ալ surréalisme-ի**** մասնաւոր բառապաշարը կրցի փոխադրել մեր լեզուին: Ստիպուեցայ հրաժարիլ թարգմանական փորձէ մը, ուր ամէն ինչ վեր ի վարոյ էր, մերձատր էր, ե՛ւ ծուռ, ե՛ւ սխալ: Ոմանք կը կարծեն Վարուժան եւ Դուրեան թարգմանած ըլլալ, երբ անոնցմէ պահած են միայն կմախք մը désarticulé****: Ես կը նախընտրեմ չնմանիլ այդ արկածախնդիրներուն:

Saisons-ը պիտի կարդաք Դեկտեմբերին (ես քեզի կը դրկեմ զայն): Եթէ ձեզմէ մէկը արժանիք մը տեսաւ Breton-իս մէջ, եւ եթէ ուզեց թարգմանել զայն յաջորդ թիւին համար, ես առարկութիւն չունիմ: Առարկութիւն չունիմ նաեւ, եթէ *Աշխարհ-Գրականը* փափաքի տալ բուն իսկ ֆրանսերէն բնագիրը, ինչպէս շատ անգամ ըրած է *Անդաստան*: Չմոռնամ շեշտելու, որ իմ գրութիւնս համեատ բան մըն է: Կարծեմ ըսած եղայ անհրաժեշտը:

Քոչոյ, սիրով
Ծափնուր

* Ի վիճակի չեմ աչցելութիւններ ընդունելու:

** Նոր բանաձեւ:

*** Ծճգրտութիւն:

**** Գերիբապաշտութիւն:

***** Զոդաստուած:

Saint-Raphaël, 25 Նոյեմբեր 1967

Սիրելի Գեղամ,

Պիտի ուզէի գիտնալ թէ իմ գրքոյկս, որ լոյս տեսաւ Պէյրութի մէջ, քեզի դրկուա՞ծ է թէ ոչ: Ես ցալսօր ստացած եմ միակ օրինակ մը, որուն կեղեւը աչնքան գեղեցիկ է, որքան գեղեցիկ է, պիտի ըսէի, իր միջուկը, եթէ միջուկին մէջ տեղ գտած չ'ըլլար զգուելի որդը որ կը կրծէ եւ կը խաթարէ: Վրիպակները միշտ նեղացուցիչ են, մանաւանդ ինծի պէս բժախնդիր մէկուն համար, որ կ'ատենégligence* ըստած բանը, եւ որ միշտ կը ջանայ ներկայացնել ընթերցելի ձեռագիր:

Ես քեզի պիտի դրկեմ սրբագրուած օրինակ մը, անմիջապէս որ ստանամ գրքոյկներու կապոցը:

Սրտի խաչթ ունեցայ չկարենալով գոհացում տալ «Աշխարհ-Գրական»ի: Կը ներփակեմ իմ կարճ գրութիւնս, գերիրապաշտութեան մասին, որպէսզի *վատահ ըլլաս*, զայն տեսնելով ու կարդալով, որ իմ մօտս տեղ չունին ո՛չ *mauvaise volonté*-ն** եւ ոչ ալ անբարեացակամութիւնը: Կը փափաքէի գրութիւնս փոխադրել հայերէնի, թեթեւ փոփոխութեամբ, եւ վրան դնել, իբրեւ տիտղոս, «Նամակ խմբագրութեան»: Բայց չկրցի յարմարցնել յաջող թարգմանութիւն մը, բառապաշարիս անբաւարարութեան պատճառաւ:

Քոյդ, սիրով

Շ. Ծափնուր

Պէտք չկայ ինծի վերադարձնել ֆրնս. գրութիւնս: Կրնաս զայն ոչնչացնել:

* Անփութութիւն:

** Չկամութիւն:

19 Դեկտեմբեր 1967

Սիրելի Գեղամ,

Հրահանգ տուած էի *Շիրակի*, որ գրքոյքէս 6 օրինակ ղրկուի *Յստաջի* հասցէին: Նարդունի զանոնք պիտի բաժներ ծանօթներու, ընդ որս՝ դուն, Ա. Ալիքսանեան, Աստղիկ Առաքելեան⁹⁴, եւ այլն:

Ծորջ երկու ամիս կայ որ գրքոյկը լոյս տեսած է, եւ տակաւին չեմ գիտեր թէ 6 օրինակները Փարիզ հասա՞ծ են թէ ոչ: Եթէ չեն հասած, ինծի իմաց տուր, որպէսզի կրկին գրեմ Պէյրութ:

Յայտնեցի իրենց դժգոհութիւնս արտառոց սխալներուն համար, անջատ թղթիկներու վրայ:

Քոյդ, սիրով

Շ. Ծափնուր

Samedi, 23 Décembre 1967

Սիրելի Գեղամ,

Վա՛խ եմ ըսեր, Սիրելի Գեղամ, որ չարչարուեր ես իմ Breton-ս⁹⁵ փոխադրելով հայերենի: Տառապանքդ նախատեսած էի⁹⁶, լաւ ճանշնալով իմ գործածած ֆրանսերէնիս սեղմ եւ բարդ կազմուածքը:

Նախընտրելի էր իմ գրութիւնս հրատարակել ֆրանսերէնով: Չեմ գիտեր ինչո՛ւ խմբագրութիւնը նկատի չառաւ առաջարկս: Աշխարհի ընթերցողները ծանօթ են տեղական լեզուին: Ծիշդ է որ անոնց մէկ երրորդը պիտի չհասկնար, բայց հայերէնը պիտի չհասկնայ եւ պիտի չվայելէ ընթերցողներուն երեք քառորդը: Աստոր վստահ եմ:

Այս կարգի գրութեան մը արժէքը կը կայանայ իր ճշգրիտ տարազներուն մէջ, որոնք փոխադրելի չեն: Ան չունի մեծ նիւթին պահանջած ընդլայնումը եւ խորացումը: Ուստի զայն պէտք էր հրատարակել *revue*-ի* վերջին բաժնին մէջ, որպէս հասարակ նամակ, որպէս պարզ *note*, մանր տառերով: Արդեօք տակաւին ո՞ւշ է:

Bah!** Թող ընեն այնպէս՝ ինչպէս կը փափաքին: Ամէն պարագայի թող որ շնորհաւորեմ քեզ աշխատութեանդ համար: Անոր մէջ կատարեցի, ինչպէս դուն ինքդ պիտի հաստատես, շատ թերեւ եւ ցանցաւ փոփոխութիւններ միայն:

Կայ սակայն բան մը, որ չեմ կրնար ընդունիլ՝ ստորագրութիւնը: Պէտք է գործածել իմ ֆրանսերէն գրչանունս (թարգմանեց՝ Գ.Ֆ.) կամ ուրիշ ոեւէ տարազ, որ ըսուած ըլլայ թէ գրութիւնը թարգմանութիւն մըն է: Աւելորդ է ըսել, թէ Ծաֆնուրի գործածութեան դէմ չեմ բնաւ: Բայց պէտք է գրուի փոխանցուած ըլլալը: Լեզուն իմ լեզուս չէ, նախադասութիւնը չունի իմ հայերէնիս կշռոյթը եւ ոչ ալ իմ բառապաշարս: Այս ըսածներուս մէջ մի՛ տեսներ, կ'աղաչեմ, քննադատութիւն: Քու աշխատութիւնդ աւելի լաւ է, քան ինչ որ կը սպասէի: Գալով վերնագրին, կարելի է ընտրել *հետեւեալը*՝ *Նամակ խմբագրութեան*: Գրութիւնէն կը հասկցուի որ ես կը պատասխանեմ խմբագրութեան մէկ առաջարկին:

Հոս տամ բացատրութիւնները զորս ուզած էիր.-

* Պարբերաթերթ («Աշխարհ-Գրական»):

** Բա՛, արդարեւ:

Les mots faisaient l'amour: Դուն զայն թարգմանած եւ սիրուշտութիւնք: Եւ կ'առաջարկեմ ապօրինի կենակցութիւն: Մեկնելով Rimbaud-էն, գերիրապաշտութիւնը քով-քովի կը բերէ այն-պիսի բառեր, որոնք չեն կենակցի տրամաբանականօրէն: Ապօրինի է իրենց զօդաւորը: Օրինակ.- *Le cadavre exquis*⁹⁷: Breton-ի մէկ recueil-ին* տիտղոսն է- *Le Revolver à cheveux blanc*^{**}:

Les haricots sauteurs du Mexique^{***} - Սրճարանի մէջ խմբուած էին գերիրապաշտները, երբ ներկաներէն մէկը սեղանին վրայ դրաւ haricots-ներ, որոնք սկսան վեր-վեր ցատկել: Breton ասոր մէջ տեսաւ գերբնական ուժ մը, խորհուրդ մը, վիճակի գործ մը: Caillois⁹⁸, աւելի գիտական միտք, մերժեց անձնատուր ըլլալ մտացածին եւ երեւակայական հաստատումներու: Առաջարկեց ճեղքել haricot-ն: Արդարեւ, անոր մէջ տեղ գտած էր ճնի մը, որդ մը: Breton եւ Caillois գծուած մնացին երկար տարիներ:

La rosée à tête de chat^{****} - Երբ rosée-ն կը հանգչի շիւղի մը կատարը, կը պատահի որ ան ստանայ կլորակ ձեւ մը եւ ճաճանչէ մաքրամաքուր սպիտակութեամբ, արծաթ թելերով: Ահա այդ rosée-ն է որ Breton կը նմանցնէ chaton-ի^{*****} մը գլխուն: Ամբողջական չէի ըրած citation-ը^{*****}, նկատելով որ պատկերը հանրածանօթ է:

Կ'ըսես որ, հրատարակութեան պարագային, անհրաժեշտ է chapeau^{*****} մը դնել նամակիս վրայ: Ըրէք այնպէս՝ ինչպէս պատշաճ կը նկատէք: Ձեզ կատարելապէս ազատ կը թողում: Բայց կը կրկնեմ՝ իմ փափաքս էր զայն տեսնել իր բնագիրին մէջ: Ձեղաւ:

Քոյդ Ծափնոր

* Հաւաքածոյ:

** Սպիտակ մագերով ատրճանակը:

*** Մեքսիքայի ցատկող լուրիաները:

**** Տօղը կատուի գլուխով:

***** Կատուիկ:

***** Մէջքերում:

***** Գլխարկ (գրութեան վերեւ ծանօթութիւն):

Սիրելի Գեղամ,

Տարեվերջի արձակուրդը պատճառ պիտի դառնայ, որ գիրս ստանաա յապաղումով: Բայց ես կը պատասխանեմ նամակիդ, օրը-օրին, ինչպէս միշտ:

Chapeau-ն զոր խմբագրած էիր, շատ լաւ էր: Աւետիս Ալիք-սանեանին մօտ մի պնդեր որ գրութիւնս ֆրանսերէնով տպուի: Պնդել՝ պիտի նշանակէ գրութեան տալ importance* մը որ չունի: Ան համեստ բան մըն է եւ չէր կրնար տարբեր ըլլալ, տրուած ըլլալով, մէկ կողմէն՝ իմ critique-ի** համեստ appareil-ս***, եւ միւս կողմէ նիթին մեծութիւնը եւ իր ճիւղաւորումը՝ դէպի արտագրական կալուածներ:

Քեզմէ զատ ոչ ոք հաճեցաւ յայտնել ինծի, պարզ երկտողով մը, թէ ստացած է *Տետրակներս*: Բարեբախտաբար ծանօթ եմ մեր բարքերուն: Այսօր միայն ստացայ խանդավառ նամակ մը Մահարիէն, որ կ'ըսէ թէ գրութիւնս կարդացեր է... *Արեւի* մէջ:

Պիտի փափաքէի, որ լրագիր մը ինծի կանխապէս յայտնէր իր արտատպման մտադրութիւնը, ինծի թոյլատրելով որ վերամշակեմ գրութիւնս, այսինքն թէ՛ նախ épouiller**** ընեմ զայն իր վրիպակներէն, եւ նաեւ՝ որոշ paragraphes-ներ***** , որ տկար են, réviser***** ընեմ:

Անցեալին (այսինքն 6-8 տարի առաջ) Արփիկը ինծի կը դրկէր ամէն անգամ որ զիս հետաքրքրող բան մը տեսներ մեր մամուլին մէջ: Այժմ ոչ իսկ երկտող մը կը գրէ: Այնպէս որ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունիմ *Տետրակներու* բռնած ճամբէն: Ո՞ր կ'երթան:

Եթէ *Արեւ*էն գտնես օրինակ մը *Աշխարհի* խմբագրատան մէջ, դրկէ ինծի: Կ'ուզեմ գիտնալ թէ արտատպումը կատարած են ի! *Շիրակի* առաջին եւ պակասաւոր version-էն***** թէ չէ բուն իսկ գրքոյկէն:

* *Կարելորութիւն:*

** *Քննադատ:*

*** *Գործիք, կազմած:*

**** *Զտել, մաքրել:*

***** *Պարբերութիւն:*

***** *Վերանայիլ:*

***** *Զեւ (գրուածք): Մեկնութիւն:*

Cahiers des Saisons-ը հրատարակիչ փոխեց, վերջին պահուն: Լսածիս համաձայն, բանակցութեան մէջ են Flammarion-ի⁹⁹ հետ: Ամէն ինչ կսխտմ ունի Nouvel Observateur-էն¹⁰⁰:

Ներողամիտ եղիր գիրիս անկարգութեանը համար: Այս գիշեր քնանալ դիրին չեղաւ, երկու մահերու պատճառաւ:

Անոնցմէ մէկը, շա՛տ ծեր, թէ՛ կոյր էր եւ թէ անդամալոյծ: Լսեցի Nice-ի քահանայէն, որ հոս եկած էր թաղումի, թէ մեռած է Ռ. Սեւակի¹⁰¹ աչրին, որ գերմանոհի մըն էր:

Ծատ տարիներու, սիրելի Գեղամ, եւ Joyeux Réveillon*:

Քոյդ

Ծափնոր

* Ընորհատոր Կաղանդ:

Le 14 Janvier 1968

Սիրելի Գեղամ,

Գորգէն Մահարիի պարզած էի իր «Այգեստաններ»ուն տկա-
րութիւնները, առանց անշուշտ շատ մանրամասնելու: Մահարի
մտադրած էր վերամշակել իր գիրքը, հիմնովին, ընդունելով որ իմ
ցուցմունքս ունի հիմնաւոր կողմ: Ահա թէ ի՛նչ կը գրէ իր վերջին
նամակին մէջ:

«Այգեստաններ»ի հետ աշխատանքս աւարտեցի: 130-ի չափ
յաւելում: Գոհ եմ: Լաւ էիր ասել «ընդհանուր ոգի»: Այդպէս էլ
վարուել եմ: Չեմ կասկածիր, որ դու էլ գոհ պիտի մնաս»:

Չեմ ուզեր ազդել գրախօսելու քու մտադրութեանդ վրայ, ու
dans un sens ni dans l'autre*: Միայն գիտցիր որ version originale
ին** ետեւէն կու գայ նոր մը, եւ մենք զմեզ կը գտնենք տարբեր
դրութեան մը առջեւ- les données des problèmes ne sont plus les
mêmes ***:

Հայաստանը¹⁰² դրկելու յոգնութիւնը մի ստանձներ: Առջեւս է
այդ քորջի կտորը: Հոն կը գտնեմ հետեւեալը.- «Համաժողովր-
դական ողբերգութեան մասին կարելի է միայն տրամաթիք ձեռով
գրել, բայց ոչ երբեք ծիծաղով»: Երեսանի այդ համալսարանական
պարոնները կ'երեսի բնաւ չեն կարդացեր Ի L. F. Céline¹⁰³, որ տրա-
մաթիք կ'ըլլայ, ծիծաղելով հանդերձ: Գրականութեան մէջ ամէ՛ն
բան կարելի է, պայմանաւ որ...

Անդրանիկ Անդէասեանը սիրելի է ինծի, իր ազգային գործու-
նէութեամբ, բայց եթէ մօտս պիտի գայ յօդուած ուզելու միակ
մտադրութեամբ, իր առաքելութիւնը աւելորդ է: Յուսախաբ պիտի
ըլլայ:

Բոպէ մ'առաջ Սիրանը ինծի երկարեց բացիկ մը, Երեսանէն,
ֆրանսերէն գրուած: Ունեցայ յուզումնախառն զարմանք: Գրողն է
— ուրկէ՞ ուր — Զապէլ Եսայեանի աղջիկը:

Քոյդ՝

Ծահան Ծահնուր

* Ոչ մէկ, ոչ միւս ձեռով:

** Բնատիպը:

*** Հարցերուն տուեալները այլեւս նոյնը չեն:

15 Յունիս 1968

Սիրելի Գեղամ,

Առաջին տպագիրը որ ձեռքս հասաւ, թղթատարի միամսեայ լուծեմէն վերջ, *Շինարարն*¹⁰⁴ եղաւ: Իմ *Տեսութեան* նուիրումը գրախօսականները, եթէ կան, ինծի անծանօթ կը մնան, բացի Պէյրութէն դրկումը երկու գրախօսականներէ, երկուքն ալ շատ նախատաւոր, բայց հեռու՝ ունենալէ քու գրութեանդ այն թանկագին յատկանիշը, զոր պէտք է կոչել հասունութիւն: Թափանցել գրութեան մը, ան ալ՝ ո՛չ խրթին գրութեան մը էութեան, թէւ չի պահանջեր բացառիկ ճիգ եւ գիտութիւն, բայց եւ այնպէս, դուն գրութեան էութիւնը կը պարզես ըսելու քու իրապատու ձեռովը, զոր եւ կը գնահատեմ մեծապէս: Եւ գնահատած եմ միշտ:

Միջանկեալ ըսեմ, որ պարզուեցաւ ինքնութիւնը այն թուրք ոստիկանապետին¹⁰⁵ որուն խօսքը կ'ըլլայ գրութեան մէջ: Տեղեկատուն է *Աշխարհի* մէկ ընթերցողը, Փարիզէն:

Աւելորդ կը նկատեմ խօսիլ événements-ներուն* վրայ: Դուն ինձմէ լաւ տեղեակ պէտք է ըլլաս անոնց եւ գուշակած՝ իմ խորհրդածութիւններուս բնոյթը:

Յեղափոխութիւնը¹⁰⁶ մենք հոս ապրեցանք խոռվալից անհամբերութեամբ, ճանչնալով հանդերձ խրախճանքի պահեր: Հաղորդակցական միջոցներու բացակայութիւնը պատճառ եղած էր, որ գան մեր մօտ ապաստանիլ Ծաւարշ Նարդունի եւ Աստղիկ Առաքելեան: Աստղիկը, որ շատ հինէն կը ճանչնամ, ուրախացուց մեզ իր ներկայութեամբ, նամանաւանդ Սիրանը: Նարդունի պատմեց, ազգային կեանքէ՝ բաներ եւ բաներ, շատ անգամ լղրճուկ բաներ: Օրհնեցի իմ «գէշ» բնատրութիւնս, որ զիս հեռու պահած է այդ շրջանակներէն: Ըսաւ, ի միջի այլոց, թէ Վազգէն Ծուշանեան ինծի դէմ գրեր է մաղձոտ philippique** մը, սա տիտղոսով՝ «Ով որ Արարատ մը չունի իր սրտին մէջ»¹⁰⁷: Տեղե՞ակ էիր այս մէկին: Ես՝ ո՛չ: Առաջարկեց ինծի դրկել գրութիւնը: Ըսի որ հրաժարի այդ բանէն: Ծուշանեանները զիս կը թողուն անտարբեր:

Քոյդ՝ սիրով
Ծահնուր

* Դէպք, եղելութիւն:

** Անձնական բռնութիւնն առաջատարութիւն կամ գրութիւն:

Saint-Raphaël, 18 Juillet 1968

Սիրելի Գեղամ,

Ստացա՛յ 15 Յուլիսի եւ պահարանին մէջ գտա՛յ նախորդը, 21 Յունիս, որուն չէի պատասխանած. պիտի ըսեմ թէ ինչո՞ւ: Արդարեւ *Տեորակներու* վերհրատարակութիւնը, *Աշխարհի* մէջ, զգուանք պատճառեց ինծի, յանգած ըլլալով արդիւնքի մը որ իմ ակնկալութեանն հակոտնեան էր: Ոչ միայն կրկնապատկուած էին վրիպակները, այլեւ անընթեռնելի եղած էր գրութիւնը, տեղ-տեղ, գէշ տպագրութեան պատճառաւ: Այսպէս վարձատրուած եղաւ իմ բծախնդրութիւնս եւ խղճամտութիւնս:

2եմ կարդացած Եղիշէ Պատրիարքին մասին գրածներդ: Միայն տեղեակ եմ այն հակաչարձակումներուն որոնց տեղի տուաւ Վ. Շուշանեան-դ¹⁰⁸, մինչեւ իսկ խոռվելով Մահարին զոր ջանացի խաղաղեցնել¹⁰⁹: Դիւրին բան չէ նուիրագործուած համբաւներ վերադարձնել իրենց ճշմարիտ մակարդակին, որ ցած է:

2եմ տեսած *Արեւին* գրախօսականը, Սեփեթնեան¹¹⁰ ստորագրութեամբ: Դրկէ՝ եթէ կրնաս: Գալով *Աշխարհի* գրութեան, նոյն *Տեորակներու* վրայ, կը մտածեմ ճիշդ քեզի պէս- Մարդը կը ճանչնամ...»:

*Օշականը*¹¹¹ շատ լաւ էր, ինչպէս միշտ: Լաւ, կ'ըսեմ, ի նկատի ունենալով գրելակերպը, լեզուիդ grain-ը*, նախադասութիւններուդ trame-ը**։ Աւելի լաւը պիտի ընես, եթէ միայն զբաղիս ճեղինակին ամբողջական գործով (*Շուշանեանի*ո՞ւ մէջ որոշապէս կ'երեսար թէ դուն անկէ մէկ- երկու կտոր միայն ունիս աչքիդ առջեւ): Օշականի critique-ը ինծի անծանօթ կը մնայ, գրուած ըլլալով այն տարիներուն երբ ես sana կը գտնուէի: Գիտեմ թէ Օշական logarrhée-է*** - բռնուած մէկն էր: Méfiance**** կը պատճառէ ինծի երկարապատում վերլուծումները, որոնք տարբադատութիւն են ի վերջոյ, այսինքն երկին չբացումը (օրինակ՝ Թէքէեանի մասին գրած արտաոտոցութիւնը, զոր թուած էիր):

* Որակը, ուրոյնութիւնը:

** Թեզան. հիւսք:

*** Շատաբանութիւն, ձգտում շատ եւ անզուսպ խօսելու:

**** Անվստահութիւն, կասկած:

Կ'ըսես թէ «Օշական յաճախ գրած է քու մասիդ»: Տեղեակ չեմ: Ղրկէ՝ եթէ կրնաս: Կ'ըսես թէ «Օշական յաճախ գրած է քու մասիդ»: Տեղեակ չեմ: Ղրկէ՝ եթէ կրնաս:

Խորապէս ըմբոշխմեցի Զօպանեանի նամակը, ուր ամբողջութեամբ եւ հաւատարմօրէն կը ցղանար այս փորձանաւոր «առաջնորդ»ին մտային եւ ոգեկան աղքատութիւնը: Այս էակը պատուհաս մըն էր մեր ազգին գլուխը: Եւ ըսել թէ, երբ Ռամ(կավար). կուսակցութիւնը պէտք զգաց, տարեդարձի մը առթիւ, ցուցադրել մեծ դէմքերը, նախ եւ առաջ Զօպանեանի մեծածաւալ նկարը մէջտեղ կը հանէ: Դուն կ'աւելցնես.- «Որկէ՞ ուր Նարդունին միտքս ինկաւ»: Ըսեմ թէ ո'րկէ: Երբ ինծի կը գրէիր, Նարդունիի *Աղերսը* տարածուն կը մնար Փարիզի մթնոլորտին մէջ, եւ դուն զայն շնչած ես, անգիտակցաբար: Քիչ վարը պիտի ընդօրինակեմ այն անատգիստ *Աղերսին* սկզբնատրութիւնը:

Հիմա ըսեմ թէ ինչո՞ւ անպատասխանի թողած էի նախորդ նամակդ: Պէտք եղաւ որ clinique մտնամ եւ ենթարկուիմ վիրաբուժական կարեւոր գործողութեան մը: Նախկին հիւանդութեանէս մնացած էր անպիտան *séquelle** մը: Տակաւին ուժասպառ՝ անկարող եմ դուրս ելլելու: Սիրանը մեծ նուիրում ցոյց տուաւ ցաւի օրերուն:

Քոյդ՝ սիրով

Շահնուր

Աղերս առ Անահիտ դիցունին Հայոց, Պարգեւիչ ամենայն բարեաց եւ լուսոյ - Չոգաւ սիրտ իմ զկնի ակաջ իմոյ - Յոբ, ԼԱ.7

Ահա ես/Դեռ մինչեւ վերջերս/Իշխան հայկարժան/Հագած քղամիդ կապոյտ ծովական/Եւ իբրեւ ճարմանդ՝ նոռ մը պորփիրեայ/Զախ ուսիս վրայ/Մունակներս կարծես թէ թառած երկու ճպրոտ ոսկեղէն/Աջ ձեռքովս բռնած խորձ մ'ատոք ցորեն/Զախ ձեռքովս՝ մականն Հայկազանց մեր մեծ իմաստուններուն/Աչքերս լեցուն/Վահագնեան բոցով/խաւարին ածուխն սպառող ի հոյր/Աշխատանքի մէջ անյաղթ, ու կորով/Շոռայլած գիւղէն քաղաք եւ այլուր/Ես, ճարտարապետ բառի եւ բանի/Արաքսի ալեաց նման երգեցիկ, հարուստ, լեզուանի/Գրոց մէջ ծաղկած եւ ծանօթ անուամբ Նարդունի/ Ահաւասիկ տե՛ս...», եւ այլն:

* Հետեւութիւն:

Սիրելի Գեղամ,

Այսօր միայն առիթը կ'ունենամ ձեռք առնելու վերջինդ (25 Յուլիս), որ մտահոգություն կը յայտնէիր առողջութեանս մասին: Լա'ւ եմ, ինչպէս կ'ըլլամ ընդհանրապէս ամառնային եղանակին: Վիրաբոյժը իմ *infirmité*-իս* կարենոր հաստաւածը միայն սրբագրեց, փոխանակ կատարելու լման եւ ամբողջական գործողութիւն մը: Սրտիս տկարութիւնը վստահութիւն չէր ներշնչեր իրեն:

Աշխարհի գրութիւնդ արդար էր եւ կատարելապէս տրամաբանական: Անշուշտ փափաքելի պիտի ըլլար որ ան չգուգադիպէր Նարդունիի թոգեվարքի օրերուն, բայց ո'չ Աշխարհ եւ ոչ ալ դուն կրնայիք նախատեսել ճակատագրական ելքը¹¹³:

Ես թէեւ չեմ կարդացած *Ճառ Ընդհանրական*-ը¹¹⁴, բայց կրնամ գուշակել թէ ի'նչ եղած կրնայ ըլլալ ան: Նարդունի սկսաւ Home-ի մէջ շարադրել զայն, *grève générale*-ի** օրերուն, եւ բերանացի կերպով ինծի յայտնեց ճառին միտք բանին: Ուզեց նոյնիսկ կարդալ գրութիւնը, բայց ես խուսափեցայ, խնդիրը կատակի զարնելով:

Իր մահը լսեցի Սիրանէն, որուն հետաձայնուած էր Փարիզէն: Ինչպէս ամէն ամառ, այս տարի եւս մեր Սիրանը կը ճիւղնկալէ բարեկամ *touristes*-ներ, անոնցմէ քաղելով ամէն տեսակ տեղեկութիւններ: Սիրանի պատմութիւններէն տեղեկացայ թէ Դաշնակցութիւնը մեծ *manifestations*-ներ*** ըրեր է, իր գաղափարական ընկերոջ մահուան առթիւ: Լա'ւ, լաւ, առարկութիւն չունիմ, որքան աստեւ որ այդ բաները կ'անցնին ինձմէ շատ հեռու, տարբեր աշխարհի մը մէջ:

Որպէսզի տարբեր աշխարհը չմնայ իբրեւ անորոշ տարագ, մէկ նախադասութեամբ ըսեմ թէ ի'նչ կը խորհիմ Նարդունիի գրական եւ պատմա-բնագանցական(?) արտադրութիւններուն մասին: *Ce n'est pas mauvais, ce n'est pas bon, c'est en dehors*****:

Աշխարհի գրութիւնդ մասնաւորաբար ուղղուած էր *Յառաջին*, որ գովաբանելէ վերջ մեր կաթողիկոսը, տեղ տուած էր

* Հիւանդութիւն, տկարութիւն:

** Ընդհանուր գործադուլ:

*** Արտայայտութիւն, ցուցարարութիւն:

**** Գէշ չէ, լաւ չէ, դուրսն է (տարբեր բան է):

բողոքովին աննպաստ եւ անվաշել գրութեան մը: Այս բաները յաճախադէպ են մեր անստգիւտ մամուլին մէջ: Տամ օրինակ մը՝ քեզի մօտիկ: Երբ Աւ. Ալիքսանեանը քեզմէ առնելով կարդաց *Տետրակներս*, ինծի գրեց նամակ մը որ ներբողական էր, նոյնիսկ՝ չափազանցեալ ձեռով ներբողական: Նոյն Ալիքսանեանը *Աշխարհ Գրականի* մէջ հիւրընկալեց գրախօսական մը, զոր չեմ ուզեր *qualifier** ընել:

Քոյդ՝ սիրով
Ծափնուր

Կը ճանչնա՞ս Օշականի որդին, Վահէ¹¹⁵: Իրմէ կարդացի երկու վերլուծական գրութիւն: Այս մարդը ոչ միայն անտաղանդ տգէտ մէկն է, այլ նաեւ անպատկառ մը: Sorbonnesի մէջ *thèse* անցուցած է, բայց իր գործածած հայերէն բառերուն իմաստը չը գիտեր:

* Որակել, անուանել:

Սիրելի Գեղամ,

Ուրախ եմ որ մտեր ես Բարեգործականի շոգեկառքը¹¹⁵, որ քեզ պիտի առաջնորդէ մինչեւ մեր ափերը:

Գուշակութիւնդ ճիշդ է: Յուրտերուն հետ վեակաւ եմ իմ զգուելի յօդացաւես: Բայց պէտք է գրել: Գրեցի քեզի, վերջն ալ Jean Paulhan-ի մահուան մասին: Անոր անհետացումով կորսնցուցի երեսուն տարուան անփոխարինելի բարեկամ մը¹¹⁸:

Դաշնակցական եղբրամայրերու ողբը կը բարձրանայ գերեզմանատան մը մէջ, ուր տեղ չունի այն ինչը՝ որ տակաւին կենդանի է Հայ մտածութեան մէջ: Թող մեռելները թաղեն իրենց մեռելները¹¹⁹:

Եթէ բան մը, միա՛կ բան մը, որ զիս կը նեղացնէ, ան ալ շահագործումն է Թէքէեանի նամակին (Վապատւի ենթարկուած նամակին), ուր բանաստեղծը կը յայտնուի իբրեւ մէկը, որ զուրկ է գրական հասկացողութենէ: Աս դիմազեղծումը անհանդուրժելի է ինձի:

Ինչպէ՛ս չտեսնել, որ նամակին ներքողական մասը *sapé** եղած է իր հիմէ՛ն իսկ: Արդարեւ, Թէքէեան չէ կրցած գիրքը կարդալ մինչեւ ծայրը: Ան կ'ըսէ.՝ «Կարդացի մինչեւ էջ»¹²⁰: Նրբամտութեան պէտք չկար կշռելու համար այս պաթին աւերիչ ոյժը: Տակաւին աչքիս առջեւն է Յ. Տէր-Յակոբեանը, որ կը խնդար ցոյց տալով պաթին ուղղութիւնը:

Եթէ *Մեղեդիները*¹²¹ (տիտղոս՝ զոր Ֆրանսայի մէջ պիտի գործածէր գաւառաբնակ *vieille fille*^{**} մը՝ *des mélodies, des mélodies!*)^{***}, եթէ կ'ըսեմ, այդ գիրքը ստացած է չափազանցեալ ներքող, պատճառն այն է որ Թէքէեան կ'ուզէ հակակշռել վերջին *paragraphe*-ը, որ վերջնական դատապարտութիւն է Նարդունիի լրագրական գործունէութեան: Կուսակցական տարակարծութիւնը գործ չունի հոս: Թէքէեան նկատածման արժանի կը գտնէ Նարդունիի գաղափարները եւ զանոնք պարզելու իր եղանակները, եւ խորհուրդ կու տայ որ զբաղի միայն իր գրականութեամբ որ հեքեաթային է, այսինքն ցնորական: Մի՛ գարմանար երբ ըսեմ թէ

* *Տապալած, քանդուած:*

** *Տնմայ:*

*** *Մեղեդիներ, մեղեդիներ:*

Ծ. Միսաքեան իրը ըրաւ Թէքէեանի խորհուրդը, իմ առջեւ, մտերիմ խօսակցութեան մը ընթացքին: Միսաքեան շա՛տ բան կը քաշէր, ամէն օր, ի կարգ հրաւիրելով իր օգնականը:

Հոս պէտք է կատարեմ վերադարձ մը, պարզելու համար թէ ի՛նչ պարագաներու դրդումին տակ Թէքէեան պէտք տեսած էր գրիչ շարժելու, ինք որ սովոր էր բերանացի քանի մը քաղաքավարական բառերով բառականանալու:

Մենք ունինք անհեթեթ սովորութիւն մը, ըստ որում պէտք է համազգային բնոյթ զգենու յոբելինական ամէ՛ն հանդիսութիւն: Այսինքն՝ հրաւիրել բանախօս մը, զոր *en secret** կ'արհամարհենք: Խօսելու հրաւիրուած էր Նարդունի: Թէքէեան իր նամակով կը փոխադարձէ, ի յառաջագունէ, այն համակրական *geste*-ը, զոր միւսը կը պատրաստուի իրեն մատուցանել՝ բայց որ չմատուց, քանի որ խօսք չառաւ հանդէսին, եւ նամակը մնաց՝ մէկ ոտքը պարսպին մէջ առկախ:

Եղածը, ուրեմն, կենցաղագէտ մարդու մը ազնիւ *geste*-ն է, որ բարեկամաբար կը տրուին, երեցէ մը դէպի սկսնակը, շատ իմաստուն խորհուրդներ: Նարդունի ոչ միայն չեղաւ շնորհապարտ, այլ Թէքէեանի դէմ նիզակ ճօճեց: Ահա այս մասն է որ, ինչպէս ըսի նախորդիս, շարուած է *italique*** տառերով:

Երբ Թէքէեան ինծի ըսաւ, Floria-ի մէջ, թէ Նարդունի արտօնութիւն խնդրած է նամակը հրատարակելու եւ ինք՝ հաւանած, ես իմ աթոռէս վեր ցատկեցի (հազիւ թէ կը չափազանցեմ):

- Ինչո՞ւ արտօնեցիք... ձեր գրելն իսկ զարմանալի է...

- Ծանր՞, մարդը ճիգ մը ըրեր է... St.-Michel-ի վրայ դէմս ելաւ... գոհ մնացեր է... շատ խնդրեց, արտօնեցի... ի՞նչ կ'ուզես որ պատահի...

- Չեմ գիտեր թէ ի՛նչ... բայց ես մարդը կը ճանչնամ...

Միթէ ներելի՞ր բան է կոնակէն հարուածել յարգելի անձնատրութիւն մը, *de surcroît**** երէց մը, զոր դուն ինքդ հրաւիրած ես խնդրանքով եւ ակնածանքով: Որպէս թէ նամակը յօդուած ըլլար, զայն կը դատափետէ, նո՛յն տեղը, երբ արտօնութեան խնդրանքը ինքնին նշած էր համեմատութիւն: Մարդը անկարող էր նրբութիւնը

* Գաղտնօրէն:

** Ծեղագիր:

*** Առաւել եւս:

ընդունելու: Տրեխները միշտ ոտքն էին:

Խորունկ եղան խեղճ Թեքեանի զգուանքն ու բարկությունը: Ես զինքը գտալ նոյն օրը, միշտ Floria-ի մէջ: Առանձին: Իր ամէնէն մոայլ արտայայտութիւնն էր առած: Ըսի իրեն.– Հիմա տեսա՞ք որ իրաւունք ունէի...»: Միշտ գլխիկախ՝ պատասխանեց ձեռքի յուսալատական շարժումով մը.–

- Ամէ՛նքն ալ այսպէս են... ամէ՛նքն ալ...

Պէտք չունեցաւ իր քովէն վանելու այս poligraphe-ը*: Պայթեցաւ Դուրեան եպիսկոպոսի սպանութեան դէպքը: *Ապագայ* եւ *Յառաջ* սկսան փոխադարձ ոմբակոծութեան մը որ բոլորովին *սէրսէմցուց*** մեր անստգիտ արմաշցին: Յոբելեանին դուն խօսք առիր եւ ես լսեցի:

Միշտ քոյդ՝
Ծափնուր

Այս բոլորը քեզի՛ է որ կը պատմեմ: Ձեմ փափաքիր որ անունս խառնուի Դաշնակցութեան վէճերու:

Ատեն չունիմ վերանցնելու այս նամակը: Ներող եղիր:

* Բազմագիր (հեղինակ):

** *Ապուշ դարձուց* (թրքերէն):

Չորեքշաբթի (Հոկտեմբեր 1968)¹²²

Սիրելի Գեղամ,

Թէքէեանի դժբախտ մամակին հաւատարիմ բնագիրը լոյս տեսած է 1933-ին, Ծ. Միսաքեանի *Յատաջին* մէջ: Անկէ ի վեր նոյն մամակը հրատարակուած է երեք անգամ, միշտ մասնակիօրէն, Նարդունիի մահէն առաջ թէ վերջ: Նամակէն ջնջուած է վերջին մաս մը, որ ոչինչ ունի իբրեւ ներբողական: Ջնջուած է նաեւ Նարդունիի մէկ ալլանդակ ինքնարդարացումը, մամակին կցուած, որ շարուած էր *խտալիք* տառով:

Երբ Նարդունիի հոս ապաստանած էր, Մայիսեան դէպքերու շրջանին, թելադրեցի իրեն որ հանգիստ թողու այդ մամակը: Աւելին չէի կրնար ըսել բարեկամ հիւրի մը, որ ծանր կերպով հիւանդ՝ իր վերջին օրերը կը քաշքշէր:

Քոյդ՝
Շահնուր

Միթէ նախընտրելի չէ՞ որ ստորագրես «գրական» յօդուածներդ:

Saint-Raphaël, le 1 Décembre 1968

Սիրելի Գեղամ,

Գուրգէն Մահարի կը խզէ իր վեցամսեայ լուսութիւնը, ըսելու համար ձեւագեղծ գիրով – «իմ օրը մթնեց»:

Արդէն հիմնովին վնասուած, քսան տարիներու սիպերիական դժոխքէն, իր առողջութիւնը բոլորովին մտահոգիչ փուլի մէջ մտեր է: Գործը հասեր է վիրահատութեան: Այլեւս անկարող գրելու եւ ցաւատանջ՝ կը մնայ անկողին:

Երեսնի յոբելեանական օրերուն ընդունել է այցելութիւններ (ընդ որս Աւ. Ալիքսանեան): Կ'ըսէ. – «Լսեցի որ շուտով Գեղամ Ֆէնէրճեանի գրախօսականը լոյս կը տեսնէ վէպին մասին՝ դիտուած նոր լոյսի տակ»:

«Այգեստաններ»ը գիրք մըն է, երկար gestation-ի* ենթարկուած եւ խորին գուրգուրանքով դիւեցուած, որուն վրայ մեծ յոյսեր դրած էր հեղինակը: Մահարի, որ Ռամկավար մըն է խորքով, փորձած էր այս ինքնակենսագրական եւ ստուար վէպով պարզել իր ազգային ըմբռնումները, անշուշտ աչքէ չվրիպեցնելով երկրին ներկայ իրաւակարգը: Գիտես թէ յուսախաբ եղաւ մեծապէս եւ իր սիրտը խոցուեցաւ բարձրացած խժալուր աղմուկէն, որ քննադատութիւնները, շատ անգամ անհիմն եւ անվայել, զինքը մղեցին երկին վերամշակման աշխատութեան: Նոր version մը գոյութիւն ունի՞: Եթէ այո՝ լոյս տեսա՞՞ծ է¹²³: Չեմ գիտեր:

Կը խորհիմ որ բարի արարք մը գործած պիտի ըլլաս, եթէ դուն անձնապէս գրես իրեն: Նամակդ պիտի ըլլայ ոչ միայն միաթարանք մը, տաղանդաւոր եւ ցաւատանջ Մահարիի համար, այլ նաեւ պիտի կարենաս իրմէ ստանալ եւ իրեն տալ տեղեկութիւններ (ի մասին «Այգեստաններ»ու եւ գրախօսականիդ): Իր նամակէն այնպէս կը զգամ, որ Մահարի կը ցանկայ եւ կը սպասէ խելամուտ եւ անաչար գրողի մը (իմա՝ քու) կարծիքին: Կ'ըսէ, ի միջի աչլոց. – «Խիստ ուրախ եմ, որ Ֆէնէրճեանը գրեր է գրքիս մասին: Խեղճօրէն հայհոյանքը աւելի տանելի է, քան յիմարին գովքը»:

Սիրով՝ Ծափնուր

Հասցէ –

G. Mahari, Rue Kassian, 3, ap 36

Erivan, URSS

* Յղութիւն:

18 Դեկտեմբեր 1968

Սիրելի Գեղամ,

Ստացայ երկտողդ: Եթե պատահի որ քաջերդ քեզ առաջ-
նորդեն St.- Michel-ի կողմերը, անգամ մը այցելե 15 Rue St.-
Sévrin, Le Pont Traversé գրասունը: Անոր տերը, Marcel Béalu¹²⁴,
զիս կը ճանչնայ անձնապէս: Բանաստեղծ եւ conteur*, իր խա-
նութը լեցուցած է հին թէ նոր բանաստեղծական ժողովածուներու
պաշարով մը: Եթէ հոն չգտնես, *քնաւ հոգ մի ընէր*: Եղածը հիմ-
նական բան մը չէ: Մնաց որ ես օր մը չէ օր մը պիտի տեսնեմ
Pierre Leyris-ը¹²⁵ եւ իրմէ առնեմ կա'մ գիրքը եւ կամ զայն
գտնելու եղանակը:

Վահէ Օշականը կարդացած էի *Ահեկանի* մէջ եւ քեզի
տուած՝ իմ բոլորովին աննպաստ կարծիքս: Տգէտ, անուպայ եւ
զուրկ տաղանդէ, ան միակը չէ իր տեսակին մէջ որ յարատեւօրէն
կը ջանայ վարկաբեկել եւ արժեքագրել պոլսահայ գրակա-
նութիւնը: Մերձ Արեւելքի մէջ տեսակ մը նախանձ կայ հանդէպ
Պոլսոյ, որ թէեւ չունէր ո'չ իր համալսարանը եւ ոչ ալ իր անթիւ
boursier-ները** բայց որ տուաւ այնքա'ն շատ, որքան քիչ տուաւ
Պէյրութը, վերջին 50 տարիներու ընթացքին:

Պատահեցաւ որ ձեռքս անցնի Յակոբ Պարոնեանի մէկ ֆրան-
սերէն նամակը: Հիացում եւ ապշութիւն պատճառեց գործածուած
լեզուն իր կատարելութեամբ եւ նրբութեամբ: Էտիրնէի ո'ր անկիւնը
Պարոնեան իրացուցած էր այս ֆրանսերէնը: Չեմ գիտեր: Բայց
լա'ւ գիտեմ որ Վահէ Օշական ճամբուեցաւ, երկու անգամ,
Sorbonnes-էն երբ իր thèse-ը կ'ուզէր անցնել: Իր ֆրանսերէնը
ընդունելի չէր: Արդեօք ի՞նչ պիտի ըլլար այս տարօրինակ
փրոֆէսէօրին գիտութիւնը եթէ ուսած ըլլար Համիտի օրերուն,
Էտիրնէի մէջ եւ կամ թէ Այնալը Չէշմէ¹²⁷

Մարդկային տխմարութիւնը զիս կը բարկացնէ: Ո'չ երկար
ժամանակ: Բարկութիւնս կը վերածուի հեգնանքի:

Քոչդ՝
Ծափնոր

* Հեքեթաթագիր:

** Թոշակաւոր ուսանող:

Սիրելի Գեղամ,

Քու ենթադրությունդ վերածուեցաւ իրականութեան, երբ Գէորգ Էմին (Ճիլերճեան), որ դէպի Մոնթէ-Գալլօ իր ճամբուն վրայ բաժնուած էր իր խումբէն, զիս տեսնելու մտադրութեամբ, սենեակս մտաւ երէկ, իբր առաջնորդ ունենալով Մարսիլիոյ Վարդանեան Սրբազանը:

Ծառ թուխ անձ մըն է Էմին՝ միջահասակ, խոշոր ակնոցներով եւ մօրուքով: Այս տեսակ աչցելութիւնները միշտ ուրախալի եմ անշուշտ, բայց մարդ նսեմացած կը զգայ, երբ կը խորհի թէ, հակառակ յամառ ընթերցող մը ըլալուն, ոչ մէկ ստուգ տեղեկութիւն ունի աչցելու գրագէտին անձին եւ երկին մասին: Ըստ իր պատմածին, Գ. Մահարի կրեր է, յաջողապէս, Prostate-ի* գործողութիւն: Միթէ վերջացուցի՞ր «Այգեստաններ»ու գրախօսութիւնը: Ո՞ր պիտի հրատարակես զայն:

Առաջին անգամն է որ կը տեսնէի Վարդանեան Սրբազանը, որմէ բնաւ չախորժեցայ: Այս մարմնեղ կրօնաւորը, որ մտաւորական շնորհներով փայլելու անդիմադրելի պահանջ կը զգայ, կ'ընդմիջէր Էմինի խօսքը, բոլորովին անտեղի կերպով:

Այս մարդը Home եկեր է երկու անգամ, անցեալի մէջ, եւ զիս տեսնելու ցանկութիւն յայտներ: Բայց մեր Սիրանը որ մարդը լա՛ւ կը ճանչնայ եղեր, արգելք հանդիսացեր է, տկարութիւնս պատրուակ բռնելով:

Ներսիսկ պիտի գտնես Սիմոն Սիմոնեանի այցատումը: Մարդը խղճահարութիւն ունեցեր է¹²⁹: Եթէ փորձութիւն ունենամ իրեն պատասխանելու, պիտի սկսի նամակագրութիւն մը, որ բնաւ հաճելի չէ:

Հոգ մի ըներ Մահարիի գիրքին համար: Ընթերցանութենէ զրկուած չեմ: Գէշ կերպով հիւանդացայ Նոյեմբերի վերջ եւ տօները անցուցի անկողնի մէջ: Չորս օրէ ի վեր ի վիճակի եմ մինչեւ ճաշարան իջնալու: Այս փորձանքն ալ անցուցինք:

Այլեւս չեմ յիշեր թէ ո՞ր եւ երբ կարդացած եմ Յ. Պարոնեանի ֆրանսերէն նամակը: Բայց անոր գոյութիւնը անտարակուսելի իրողութիւն մըն է:

Քոյդ սիրով՝ Ծառնոր

* Վահանագեղձ:

Saint-Raphaël, le 24 Déc. 1969

Սիրելի Գեղամ,

Նամակիդ պատճառած ուրախությունը պիտի ըլլար ամբողջական, առանց քու դժնդակ հիւանդութեանդ լուրին: Քու քիչէդ՝ ես հասկցայ շատը: Դժբախտաբար շատ բան չկայ ըսելիք ընդդէմ ցաւին, որ աշխարհի անիմաստ բաներէն ամէնէ՛ն անհասնդորժելին է: Եւ նաեւ ընդվզեցուցիչը, քանի որ ան humilié* կ'ընէ մարդս, զայն կաշկանդելէ վերջ: Կ'ըմբռնեմ appréhension-ներդ** Պէտք է համբերատար ըլլալ, որիչ միջոց չկայ: Զիս տեղեակ պահէ ցաւերուդ évolution-ին***:

«Աշխարհ»ի յատկացուցած տողերդ զիս չզարմացուցին: Անոր խմբագիրէն ստացայ աշխատակցութեան հրաւեր մը, Կադանդի գրական բացառիկին համար: Ի զուր ըսած եմ թէ չեմ գրեր, նոր գրութիւններ չունիմ: Չեն ուզեր ըմբռնել, թէ նեղացուցիչ բան է մերժողական պատասխան տալու հարկադրանքին տակ դնել մէկը, որ պիտի ուզէր սիրով պատասխանել համակրական նամակի մը: Ոչ մէկ էջ չեմ գրած «Կարմիր Տետրակներ»էն ի վեր, գտնուելով երաշտութեան շրջան մը: Իմ գործս չէ ծովի ջուրը օգտագործել, կարծել տալու համար թէ իմ ակս չէ ցամքած:

«Յուսաբեր»ի հապճեպ տեսակցութիւնը նախապէս լոյս տեսած էր «Բագին»ի մէջ, որ հանդէսն է Բաբգէն Փափագեանի¹³⁰: Այս վերջինին մասին լուսաբանուեցայ շնորհիւ Պէյրութի բարեկամիս, Գրիգոր Քէօսէեանի, որ կ'ըսէ թէ «Բագին» առիթ չի փախցներ զիս խածնելու, օգտագործելով Ծուռանեանի անտիպ օրագրութիւնը, որ նախատինքը առատ է: Գիտէի՞ր թէ նոյն Ծուռանեանը երբ վտարուած էր շարքերէն, եւ կ'ողբար որ մամուլը ամբողջութեամբ գոցուած է իր առջեւ, կեղծ անունով կ'աշխատակցէր «Հայրենիք» ամսագրին: Գալով Փափագեանի, ան մանրադիտական Fouquier-Tinville¹³¹ մըն է, որ կը կախակայէ եւ կ'արտաքէ, «սեսացներ»ով հանդերձ: Այս բոլորը արգելք չէ որ ան ոտքս գայ, սիրալիւր խօսքերով աշխատակցութեան խնդրանքով: Հրանտ Սամուէլէն¹³² գնեցի եօթը գիրք, որոնցմէ մէկը հայերէն: Երկար ատենէ ի վեր կը փափաքէի ունենալ մեր գրականութեան

* Նսեմացնել, խոնարհեցնել:

** Երկիւղ: Մտաւախութիւն:

*** Բնաշրջում, հոլովոյթ:

պատմությունը: Օշականի «Համայնապատկեր»ը զիս խրոչեցուց իր ծառայով (6 հատոր): Սամուէլ թելադրեց Մինաս Թէօլէլեանի *Դար մը Գրականությունը*: Հոն խմբուած 56 գրագէտներուն մէջ չկայ մէկը, որ այնքան երկարօրէն բզքտուած եւ նոյնիսկ վարկաբեկուած ըլլայ, որքան ես եղած եմ: Հեղինակը, որ ինձմով fasciné* եղած է, չ'զգար որ քննադատությունը համազօր է գովաբանութեան:

Noël է այս երեկոն եւ ճաճանշագեղ արեւը կը շողայ մեր վերեւ: Դուրս չեմ ելլար, ըլլալով allergique ցուրտին: Կը կարդամ: Մէկ գիրքը կը թողում, անցնելու համար յաջորդին: Ա'ս ալ պատրանք մըն է: Գիրքերուն լաւագոյնը կը մթագնի տարիներու երկայնքին եւ պէտք կ'ըլլայ կրկին ձեռք առնել զայն: Այսպէս՝ անվերջանալիօրէն: Եւ ըսե՛լ թէ այնքա՛ն բան կայ անձանօթ, նոյնիսկ դասականներէն: Նոր ձեռք առի Bussy-Rabutin-ը¹³³: Ահա դրուագ մը 17-րդ դարու կեանքէն. – “François d’Estrées, qui était le neveu de la belle Gabrielle d’Estrées, favorite d’Henri IV¹³⁴, avait couché avec ses six soeurs”**: Այս «դիրին» ընթերցանութեան կողքին կը մնայ դժուարագոյնը, Ezra Pound¹³⁵ որ տասը տեսակ (այո՛, 10) օտար լեզու կը խառնէ իր անգլերէնին: Տասնին մէկը գիտեմ... գրե՛թէ գիտեմ...:

Առջի օր ունեցայ հազուադէպ պատենությունը Nice երթալու Սիրանին հետ, աւանդական գնումներու համար (նուէր՝ պատսպարեալներուն): Երկարօրէն քերեցինք Միջերկրականի ծովախորշը եւ վայելեցինք Côte-ը^{***}, որ տօնական օրերու առթիւ զգեցած էր բացառիկ գեղազարդում, իր հետն ունենալով պայծառ արեւը, որպէս ականաւոր գործակից:

Ահաւասիկ քեզի երկար նամակ մը: Գրելով յոգնեցայ: Ուրեմն՝ Շնորհաւոր Նոր Տարի եւ առողջութիւն,

Շահնուր

* Յափշտակուիլ, գրաւուիլ:

** Ֆրանսուա տ'Էստրէ, որ քեռորդին էր գեղեցիկն Կապրիէլլ տ'Էստրէի, Անրի Դ.-ի հոմանունին, յարաբերած էր իր վեց քոյրերուն հետ:

*** Ֆրանսայի միջերկրականեան ծովեզերք:

Ծաբաթ, 24 Յունուար 1970

Սիրելի Գեղամ,

Ստացաք *Աշխարհը* եւ հաստատեցի թէ կատարուած ամփոփումը շատ անելի կարելոր է քան ինչ որ կը սպասէի: Ուրախ եմ չես խնայած ոչ ճիգերդ եւ ոչ ալ ժամանակդ: Դիւրին բան չէ ֆրանսերէնի լեզուական դարձուածքները փոխադրել հայերէնի, երբ կ'ուզենք չշեղիլ հաւատարմութենէն:

Bourbon-Busset¹³⁶, որ հրաժարած է Quai-d'Orsay-ի¹³⁷ իր պաշտօնէն եւ անելի յաճախ կրնայ իջնալ հարաւ, սենեակս առաջնորդեց Père Mambriño¹³⁸, որ չէի ճանչնար: Ծատ համակրելի jésuite¹³⁹ մըն է ան, խնդումներս, կրակոտ, եւ (անելորդ է ըսել) շատ մօտէն տեղեակ է գր(ական)։ շարժումին:

Ծանօթ եւ հետեւեալ ասութեան- «Nos actes nous suivent*»¹⁴⁰: Զիս կը հալածեն իմ հին գրութիւններս: Կ'առնեն-կը տպեն իմ հին յօդուածներս, հիմնուելով ո'չ թէ գրութեան արժէքին, այլ ստորագրութեան վրայ, որպէ՛ս թէ ես ըլլայի անսխալական մէկը:

Կոմիտասի նուիրած էի յօդուած մը Հրաչ Երուանդի¹⁴¹ *Ապագայի մէջ*: Այդ խեղճ գրութիւնը¹⁴², որ անելի քան 30 տարուան հնութիւն ունի, գտեր է Սիմոնեանը եւ անոր յատկացուցած պատուոյ տեղ *Սփիւռքի* բացառիկին մէջ:

Աստղիկը հաւներ է յօդուածս (որ բնաւ ալ արժանի չէ այդ բանին, առնուազն իր սկզբնական version-ին** մէջ), եւ զայն փոխանցեր է Արփիկին, որ կ'ուզէ ինք եւս արտատպել զայն: Պէտք եղաւ որ կատարեմ (առնուազն) լեզուական եւ արտայայտչական փոփոխութիւն:

Այս միջոցին սիրահարներու մէջ եմ: Գնեցի Antonin Artaud-ի¹⁴³ եւ Apollinaire-ի¹⁴⁴ սիրային նամակները, ողորմած իրենց սիրոհիներուն: Պէտք եղաւ որ Apollinaire-ի սիրոհին (Lou)¹⁴⁵ մեռնի 82 տարեկանին, որպէսզի ունենանք թղթակցութեան non expurgé*** բնագիրը:

Ինչպէ՞ս ես: Տուր երբեմն քու լուրերդ:

Շահնուր

* Մեր քայլերը մեզի կը հետեւին:

** Մեկնաբանութիւն (իմա՝ առաջին վիճակ): *** Ոչ մաքրագործուած:

Սիրելի Գեղամ,

Զայնդ առնելով ուրախացայ։ Առանձնությունը կը սիրեմ, բայց անոր շատը՝ շատ է։ *Etudes*-է¹⁴⁶ քու կատարած քաղութաբարձմանությունը տուաւ անսպասելի արձագանգներ։ Սիրարփի Տէր-Նեսէսեանը¹⁴⁷ կարդացեր է զայն, խօսեր է իր մտերիմ ազգականո՞րհին, Օր. Սէրվիշէնի¹⁴⁸, որ աճապարեր է գնել *Etudes*-ը։ Զիս կը կոչէ- *cachottier** բարեկամ։

Արսլանալէկի պատմությունը զիս չզարմացուց։ Եթէ պատահի որ գործը չյաջողի, ի չգոյէ ջրվիժային «աղբիւրներու», եւ դուն զրկուիս վարձատրութենէ, ինձի իմաց տուր։ Կը ջանամ գոցել բացը։

Արդարեւ, իմ *Կոմիտասը* շատ լաւ ընդունելություն գտաւ։ Կը սպասէի քու դատաստանիդ։ Եթէ կայ մէկը որուն կարծիքը կշիռունի ինձի համար, ան ալ դուն ես։

Դժբախտությունը հոն է, որ գլխուս մեծ փորձանք եղաւ այս դժբախտ գրությունը։ Արփիկը կը գրէ որ Երեսանի *Հայրենիքի* *Զայնին* մէջ երեւցեր է կատաղի քննադատություն մը որ, ըստ Արփիկի հաւաստումին, *révoltant*** եւ *écoeurant**** բան մըն է¹⁴⁹։ Մերժեցի կարդալ զայն։ Պէտք չեմ տեսներ ցնցել իմ ջղային դրությունս, որ ադէն բոլորովին քայքայուած է։

Քոյդ՝ սիրով
Շահնուր

* Ծածկամիտ, գաղնապահ։

** Ընդվզեցուցիչ։

*** Նողկալի։

11 Փետրուար 1970

Սիրելի Գեղամ,

Ամբարտակները պայթեցան եւ տղմախառն հեղեղը կը հոսի մեր մամուլի էջերէն, նորանոր թափով: Լրագիրները զիս կը քարկոծեն, որպէս թէ վաճառած ըլլացի սաղիմական ձեռագիր¹⁵⁰: Անծանօթ կին մը, Ամերիկայէն, ինծի դրկեր է *Պայքար*, իր չորս լայնածաւալ խմբագրականներով¹⁵¹, մէկը միւսէն ողորմելի եւ ըմբոստացուցիչ: Յօնք շինելու տեղ՝ աչք հաներ է: Առաջին անգամ ըլլալով կարդացի *Բաց Նամակը*, որ կ'ընկերանար խմբագրականներուն: Զախջախիչ պատասխան մը տալ անոնց, *Յառաջի* սինակներէն, պիտի նշանակէր ուրանալ իմ անցեալս եւ բնական հակումս դէպի մեր քաղաք(ական). չափաւոր ընտանիքը: Ուստի գրեցի *Պայքարի* երկարօրէն, իրենց լապտերը լուսաւորելու մտօք: Իրենց առջեւ բացի ելքի դուռ մը: Տեսնենք ի՛նչ պիտի ըլլայ իրենց հակագդեցութիւնը: Անձնապէս ոչ ոք չեմ ճանչնար Ամերիկացի մէջ:

Մինչ կը հաջեն ու կը զառանցեն քիչ մը ամէն կողմ, ֆրանսացի գաղութը կը մնայ ինծի նպաստաւոր: Պատճառն այն է, կը խորհիմ, որ ան կարդաց *Յառաջի* Կոմիտասը: Այն՝ ինչ որ տուեր է *Սփիւռք*, թէեւ նման՝ իր իմաստով եւ ոգիով, կը տարբերի, դժբախտաբար, իր ոճով, արտայայտչական տարազներով: Ինչպէ՛ս կրնայի երեսակայել որ այս կորուսեալ յօդուածը դուրս պիտի բերուի իր 32 տարիներու փոշիէն, ամենագէշ պայմաններու տակ: Անպարկեշտ Սիմոնեանի խառնած ապուրը:

Քոյդ՝ սիրով
Ծափնուր

19/2/1970

Սիրելի Գեղամ,

Լիովին կը բաժնեմ քու հայեցակետդ: Պէտք է արդարեւ գրել *Աշխարհի մէջ*: Անմիջապէս որ գիրդ ստացայ, ձեռք առի գրիչս: Յօդուածս կը յանձնեմ թղթատարին վաղն իսկ¹⁵²: Ան գրուած ըլլալով աճապարանօք, կը խնդրեմ որ ուշադրութեամբ կարդաս զայն եւ յանձնես եւս Ալիքսանեանին, եթէ արժանի համարես հրատարակութեան:

Այս պահուս Արփիկէն կը ստանամ *Նայիրի* (15 Փետրուար), որ Քապպէնճեան դատապարտելէ վերջ Սփիւոքի լրագրական բարքերը, կ'ըսէ որ ես կանխած եմ քննադատութիւնները հանդէպ իմ լրագրական հին յօդուածներուս («Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր»): Գրութիւնը տրամաբանական է:

Քոյդ՝ սիրով
Շահնուր

Ուրբաթ, 20 Փետրուար 1970

Սիրելի Գեղամ,

Երէկուան խոստումիս հաւատարիմ՝ այս առաւօտ թղթատարին կը յանձնեմ գրութիւնս:

Կը խնդրեմ որ ինծի վերադարձուի իմ յօդուածս, մերժումի պարագային: Ժամանակը պակսեցաւ ինծի որպէսզի copie մը պահեմ անկէ:

Հետաքրքիր եմ գիտնալու թէ Աւետիս Ալիքսանեան ի՛նչ պայմաններով պիտի հրատարակէ յօդուածս – եթէ հրատարակէ:

Արդեօ՞ք վրան chapeau մը պիտի դնէ: Ի՞նչ իմաստով:

Դուն ի՛նչ ձեռով որ կարգադրես, իմ ամբողջական հաւանութիւնս ունիս այժմէ իսկ:

Իմ *Կոմիտասը* լոյս պիտի տեսնէ պրակի մը ձեռով: Կարծեմ քեզի խօսեցայ այս մասին: Գործը ձեռն առնելու վրայ է:

Քոյդ՝ սիրով

Ծափնուր

Հինգշաբթի, 26 Փետրուար 1970

Սիրելի Գեղամ,

Ծնորհակալութիւն՝ փութկոտութեանդ համար: Դրած «գըլ-խարկ»դ անթերի էր իբրեւ մեկնողական հաշտարար գրութիւն: Թէեւ եւ «մեծատաղանդ» մէկը չեմ, բայց նամակագիրս եւ իր նամակները, իրենց կարգին, հեռու եմ «սիրելի բանաստեղծ» ըլլալէ, անոնք որ այնքա՛ն դիւրութեամբ կ'արտադրեն համանման խաղաղիքներ: Կաղապարը պէտք է տոկուն ըլլայ: Եւ նախնական:

Երկտողիդ մէջ կար բառ մը որ զիս զարմացուց: «Հազար շնորհակալութիւն»: Ուրիշէ մը պիտի չզարմանայի: Դուն անոնցմէ չես որ մեծ բառեր կը գործածեն շուայօրէն, եւ իմ յօդուածս հեռու էր փայլուն եւ վճռական ըլլալէ: Չուզեցի պայթուցիկ գրութեամբ մը երեւիլ, հակառակ ինծի դէմ արձակուած նախատինքներուն եւ ստորին զրպարտութիւններուն: Փափաքեցայ խնդիրը անուշի կապել եւ տեղի չտալ նոր դիմադարձութեանց:

Պայքար պնդեց որ իրեն թոյլատրեմ իմ երկու նամակներուս ամբողջական հրատարակութիւնը: Արգելքս օգուտ չունեցաւ: Եւ որպէսզի չհրատարակեն կցկտուր եւ թերի նամակներ, այս վերջիններով կազմեցի յօդուած մը¹⁵³ (copie-ները մօտս եմ) զոր ղրկեցի *Պայքարի*: Կը խորհիմ որ մինչեւ թիմա տեսած եւ անոր 15 Փետրուարի ողորմելի խմբագրականը¹⁵⁴:

Բարի եղիր զիս տեղեակ պահել, երբ նորութիւն մը ըլլայ:

Քոյդ՝ սիրով

Շահնուր

Կիրակի, 8 Մարտ 1970

Սիրելի Գեղամ,

Գոհ եմ որ տեսեր ես *Պայքարի* չորս սնանկությունները¹⁵⁵: Մենք են ալ առաջ գիտէի, դուն ալ գիտէիր թէ նոր սերունդը շատ փնտռել պիտի տայ հինը: Ահա քեզի նո՛ր ոյժ՝ Վահագն Դաթեան: Յօդուածները որ կ'երեւին Կոմիտասի շուրջ, կը մնան շուրջը, առանց որոշ յենակետի, կէսը ներս՝ կէսը դուրս, en porte-à-faux*: Աւելի քան թուականի շփոթությունը, կայ սա պարագան թէ յօդուածիս հայությունը սփիւքի գաղթական հայությունն է եւ ոչ թէ համայն հայությունը: Երբ մարդ յատկօրէն չէ ըմբռնած այս զոյգ իրողությունը (տարեթիւ եւ գաղթականություն) պէտք է առնուած գիտնայ թէ որո՞ւ կ'ուղղէ իր ամբաստանությունը: Առանց ճանչնալու Սփիւքի մեր կեանքը եւ ոչ ալ իմ անձս եւ հրատարակություններս, Դաթեան կը ժպտի զիս գետնաքարշ ընել: Ոչ մէկ բանով կարելի է արդարացնել իր *Բաց Նամակը*:

Իրմէ ստացայ ներողութեան գիր մը, ուր խեղճ էակը կը ծամաճոճէ եւ կը գալարուի: Տեսա՞՞ծ ես գալարումը couleuvre-ի** մը երբ մարդ իր վրայ դրած է կրունկը: Դատելով իր մեղադրութեան, Դաթեան գերծ կը թուի ըլլալ թոյնէ, ճիշդ couleuvre-ին պէս: Դժբախտությունը հոն է որ տգիտութեան հետեւանքները թունալից կ'ըլլան: Որքա՞ն բարի էին մեր գործիչներէն ոմանք...

Արփիկէն ստացայ երկու *Ջարթօնք* (19-20 Փետրուար), ուր Օճնիկ Սարգիսեան (ն՞վ է)¹⁵⁶ կը պատասխանէ Դաթեանի: Մինչեւ օրս երեւցած պատասխաններուն լաւագոյնն է անկասկած: Արփիկ պիտի արտատպէր, եթէ չըլլար ծառայի անպատեհությունը:

Պէտք եղաւ գրել բացատրողական մը¹⁵⁷, պրակիս համար: Որքա՞ն պիտի ուզէի անգամ մը քեզի կարդալ զայն, տպագրութեան դրկելէ առաջ: Չեղաւ: Արփիկ անհամբեր էր: Այժմ անհամբեր եմ քու տպատրությունդ ունենալու: Ծա՛տ:

Vahé Godel¹⁵⁸ անուն կէս-հայ-կէս գոիցերիացի գրագետն է մը ստացայ շոնթալից նամակ մը եւ բանաստեղծություններու գրքոյկ մը, որ, դժբախտաբար ոչինչ չ'արժէր: Անպատասխանի թողուլ դժուար է: Գրել՝ աւելի դժուար:

* Ծարտարապետութեան մէջ շինութենէն դուրս ցցուած մաս, որ չի յենիր ուտերու (հիմի) վրայ:

** Լորտու, անթոյն օձ մը:

Ինչպե՞ս կը տանիս ներկայի խստամբեր եղանակը:

Քոյդ՝
Շահնուր

- Ըմբռնինք սա խաճան նախադասութիւնը-

Depuis Napoléon 1er, la France a une armée à peu près bien constituée, ardente jusqu’au fanatisme, et qui fait peur à tout le monde, quand la guerre est finie*

Կը քաղենք Jacques Chardonne-ի¹⁵⁹ վերջին գիրքէն, որ ընտրութիւն մըն է իր նամակներուն:

* Նախդէռն Ա.-էն ի վեր, Ֆրանսա ունի մօտաւորապէս լաւ կազմուած բանակ մը, ջերմեռանդ՝ մոլեռանդութեան աստիճան, եւ որ վախ կ'ազդէ բոլորին, երբ պատերազմը աւարտած է:

25 Մարտ 1970

Սիրելի Գեղամ,

Լրագրական բազմամուագ վեճը կը շարունակուի դժբախտաբար: Երեք ամիս պիտի ըլլայ որ հրապարակ կը քաշուի իմ անձս, գրական եւ լրագրական անցեալս, առանց զանցատելու անխուսափելի Արմէն Լիպէնը:

Բայց ոչ որ մինչեւ օրս չըսաւ թէ ո՞վ է Վ.Դ.: Ի՞նչ կ'արժէ իր գրականութիւնը, իր քնարերգութիւնը, եւ երբե՞ն ի վեր ֆելիցնակութեան տիրացած է գր. քննադատութեան մէջ:

Իր բացատիկ արժէքը (եթէ ունի) թէւս ծանօթ չէ մեր խմբագիրներուն, բայց անոնք առանց այլեւայլի կը հրատարակեն *Բաց Նամակը*, որ աններելի արարք մըն է: Դատական խնդիրներու մէջ քննութիւնը կ'ըլլայ այնքան մանրազննին, որքան բարդ է խնդիրը եւ ծանրակշիռ՝ ֆետեւանքներով: Վ.Դ. ըրած է ամենածանր ամբաստանութիւնը, առանց նախակարգ քննութեան եւ պրպտումի: Ինքզինքը *Վիշինսքի*¹⁶⁰ տեղ դրեր է:

Չեմ զարմանար «ծանօթ գրագէտ»ի շնորհաւորական նամակին եւ ոչ ալ բանաստեղծ եւ նկարիչ Թօփալեանի¹⁶¹ կարողութենէն: Ի փոխարէն Գեորգ Էմինէն ստացայ շատ սիրալիւր նամակ մը, որ *Կոմիտասը* կ'արժանանայ ջերմ գնահատութեան: Հայկ Նագգաշեան¹⁶² (ո՞վ է) գիս կը պաշտպանէ *Զարթօնքի* մէջ: Նոյնը կ'ընէ Երեւանի *Գրական Թերթը* (6 Մարտ) entrefi- let-ն* մը (LUBIN-ի մասին), եւ այլն:

Արփիկ անակնկալ մը ըրաւ քովս գալու: Օգտագործած էր *Dimanche des Rameaux*-ի** արձակուրդը: Ծատ երջանիկ եղայ: Առաջին անգամ ըլլալով դէմս ունէի մէկը, որուն ֆետ կրնայի խօսիլ այս navrant*** խնդիրներու շուրջ:

Սրտիս վրայէն բեռ մը պակսեցաւ երբ իրեն բացատրեցի թէ ի՞նչ է բո՛ւն իմաստը Թէքեանի այն նամակին, զոր Նարդունի օգտագործեց, զայն խարդախելէ վերջ: Nice-Matin-ի մէջ գայթակղութեամբ կարդացի թէ պոլսեցի վիսպասանոմի մը, [..... .] մէկ ամիս բանտարկութեան դատապարտապիւր է գողութիւն [..... .]:

Ատամովի¹⁶³ եղերական վախճանը ցաւ պատճառեց ինծի: Ատամով գիտակցութիւնն ունէր թէ իր երկը չէ բարձրացած մինչեւ հոն, որ հասնիլ կը նկրտէր: Մե՛ղք:

Քոյդ՝ սիրով

Շահնուր

* Թերթի կարճ յօդուած: ** Ծաղկազարդի կիրակի: *** Կակածալի

Սիրելի Գեղամ,

Կարդացի *Անդաստանի* ճապաղ գրությունը: Քեզի դեմ եղած ակնարկությունը այնքան հեռավոր է եւ այնքան անորոշ, որ պիտի չհասկնայի եթե դուն մատնանշած չըլլայիր: Եթե մարդ կը բողոքէ քիթին տակէն, անլսելի ըլլալու աստիճան մեղմաձայն, այդ կը նշանակէ, շատ անգամ, թէ ան ներքնապէս հաւատացած է թէ իրեն դեմ արձակուած քննադատությունը ունի հիմնավոր բնույթ:

Որբունի գուրկ չէ տաղանդէ: Ան գուրկ է, ըստ իս, անձնականութենէ: Կը գրէ ազդեցութեանը տակ գիրքի մը (անպայման օտար լեզու) զոր նոր կարդացած է եւ յափշտակուած: Ներհակութիւն չի տեսներ *groupe sanguin*-ներու* միջեւ: Ես անկարող եմ իր գրական դէմքը գծելու: Տեղեակ չէի այն «մասնավոր» կապերուն¹⁶⁴, որ գոյութիւն ունին ընդմէջ Տէր եւ Տիկին Որբունիի եւ Ասորինէ Տատրեանի¹⁶⁵: Բայց կարդացի *Գարունի* մէջ, Տատրեանի ստորագրութեան ներքեւ «Որբունի արդի վէպի, այսինքն խօսքի եւ բառի իշխանն է, անոնց պայթիւններով (ինչպէս ինք կ'ըսէ) հիւսուած են իր վէպերը», եւ այլն:

Արփիկի պատմութենէն պարզուեցաւ որ Թէքէեանի նամակը *manipulé*** ըրած է ինքը, Նարդունի, ի նպաստ իր գրականութեան, այն թուականին (1963 Հոկտեմբեր 22) երբ Արփիկէն պահանջեր է որ 1) *Յառաջ* իրեն նուիրէ բացառիկ թիւ մը, 2) թիւը *confectionner**** ընէ ինքը միայն, իր ուզած ձեւով: Տպեր է Վ.Թ.-ն առանց խեղճ Արփիկին յայտնելու թէ ան կրճատուած է երկու անգամ: Փարիզ դարձին՝ Արփիկ հին հաւաքածոներուն մէջ գտաւ բուն նամակը (1933 Յունիս 4): Կրնաս երեսակաչել իր զգացած ցաւը եւ արտնետությունը:

Հաւանական չէ որ կրկին գրեմ քեզի շաբաթէ մը առաջ: Մինչ այդ դուն ստացած պիտի ըլլաս *Կոմիտասը*: Տպաւորություններդ կու տաս, կը յուսամ:

Քոչդ՝ սիրով
Ծափնուր

* Արիւնային կարգ, արիւնային խումբ:

** *Ձեռնածել*. խարդախել:

*** *Ծինել*, կազմել:

11/4/1970

Սիրելի Գեղամ,

Քանի որ է կը փափաքիմ գրել քեզի, բայց ձեռքս առաջ չ'երթար: Պատճառը՝ սրտնեղություն: Եւ սրտնեղութեան ծանր տեսակը: Կը յուսացի որ գրքոյկիս հրատարակութիւնը վերջ մը պիտի դնէ անհանդուրժելի աղմուկին: Հակառակը պատահելու վրայ է: Tout va repartir de plus belle*: Արսիկէն լսեցի որ գրիչ խաղցուցեր են Պայքարի քու յօդուածիդ մէջ¹⁶⁶: Ան թանկագին է ինծի, նոյնիսկ իր այդ վիրաւոր վիճակին մէջ: Ներողամիտ եղիր որ երկար չեմ գրեր այս անգամ: Երանի թէ մօտս ըլլայիր եւ սիրտս պարպէի քիչ մը: Գրէ ինծի եթէ ատեն ունիս:

Քոյդ՝ սիրով
Ծափնուր

* Ամէն ինչ պիտի վերսկսի աշխուժօրէն:

Սիրելի Գեղամ,

Ուրախութեամբ ստացայ երկու նամակներդ, որ ժամանեցին միաժամանակ, եւ որ *gentiment** կը փորձես զիս *rassurer*** ընել:

Կամ այն է որ Ա.Ա.¹⁶⁷ չի հասկնար կարդացածը, եւ կամ թէ կ'ուզէ ոեւէ ձեռով ամրապնդել իր դիրքը Երեւանի մօտ: Իր դիտողութիւնները անհիմն են, չըսելու համար աւելին: «Հայաստանը ծառայեց մէկ բանի, անկէ հրաժեշտ առնելու», բայց աւելցուցած եմ, առանց ընդմիջումի – «հրաժեշտ առաւ իրենց մտաւորականներու սերունդը եւ նորերուն մեծ մասը», որ իրենց կեանքը նուիրած էին ազգին ծառայութեան: Անոնք մեռան գաղթականութեան մէջ, հայրենիքի կարօտը իրենց սրտին: Ան որ հրաժեշտ առաւ, ան զոհուած մտաւորականութիւնն է, մեռելակները, արեւմըտահայ թէ արեւելահայ, եւ ոչ թէ ես ու դուն: Եւ ոչ թէ հայ ժողովուրդը¹⁶⁸:

Գանք «ընկեր» Սիմոն Զաւարեանի: Ամբողջ *paragraphe*-ը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ *amère ironie****: Դառն հեզմանք է ըսել – «Մեզի տոհմն վեց վիլայէթ, մենք առինք վեց վիլայէթ. ինչո՞ւ մարդու սիրտ կտորել (սիրտը՝ ողորմած Եւրոպայի): Հեզմանք է «բարեկամ» Թալաաթը, որ կու լայ իր «ընկեր»ոջ վրայ...:

Գիտեմ, կ'ըսես, մեր «վերնախաւ»ի ընթերցողներու մակարդակը: Իրաւունք ունիս տարակուսելու: Ի՞նչ ընեմ, սիրելիս, ա՛յս է իմ մտերիմ մտածումս եւ այս է իմ գրելակերպս: Երբ մարդ ուզէ գրող մը քննադատել, պատրուակը չէ որ կը պակսի: Եթէ ոչինչ չգտնէ, ան կ'ըսէ, նման անպիտան Վ. Դ.ի, «հայերէն գիրք չտեսայ իր գրադարանին մէջ...»

Հակառակ «Աշխարհ»ի ենթադրութեան, ոչ Դաշնակցութեան եւ ոչ ալ Երեւանի գրողները կրնան զիս դուրս հանել ծանօթ գիծէն: Ռամկավար մամուլը զիս հիասթափեց, բայց ես միշտ կը մնամ չափաւոր մարդոց կողքին եւ հայաստանասէր՝ անոնց հետ:

Քու դիտողութիւնդ կարելորդ է: «Կը կարծե՞ս որ մեր ձախողած Յեղափոխութեան ուղղակի հետեւանքն եղաւ կովկասեան յաջողութիւնը»¹⁶⁹: Նախ ըսեմ որ չեմ ընդունիր ճշմարիտ յեղա-

* Ազնւորէն, քաղցրօրէն:

** Վստահեցնել:

*** Դառն հեզմանք:

փոխութեան մը գոյութիւնը: Եղածը սաղմնային բան էր: Ես գրած եմ- «Յեղափոխութիւնը կամ ինչ որ անոր կը նմանէր»: Դուն կ'ըսես- «1918-ին ռեւէ կազմակերպութիւն, յեղափոխական կամ ոչ (...) պիտի կազմուէր ստիպման հարկին տակ»:

Պիտի-ին մասին խօսք չունիմ: Գիտեմ որ կազմակերպութիւն մը սկսած էր ծնունդ առնել երբ տակաւին Ռուս-Թուրք պատերազմ չկար, կաթողիկոսին կոչով, եւ այդ կազմակերպութիւնը ազգայնականներուն գործն էր: Ան աճեցաւ ժամանակի ընթացքին, առանց որ իր դէմ գտնէ ուրիշ կազմակերպութիւն: Իրողութիւն է որ դաշնակցականներէ դուրս կարող մարդ չկար Կովկասի մէջ 1918-1920-ին, ոչ ալ անոնց չափ բազմանդամ: Դուն կ'աւելցնես- «որ պիտի ապահովէր հողամասին վարչութիւնը»: Չեմ գիտեր թէ ի՛նչ կ'արժէր դաշնակ կառավարութեան «վարչական կազմը»: Բացորոշ է սակայն թէ անոնք կը սպասէին (ի՛նչ անձկութեամբ) բանի մը, բաներու, վաղուան... կամ Թուրքը պիտի գար, կամ Ռուսը: Երկուքն ալ եկան, գիտես թէ ինչ հետեւանքներով:

Կը տեսնեմ որ Արփիկի փոխանցած թերթերը քեզի պատճառներ են զգուանք եւ ջղայնութիւն: Այդ դաշնակցական լրագիրներուն մէջ դուն գտեր ես մաղձ, վարնոցութիւն եւ ոխ: Տարօրինա՜կ բան: Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ իմ ձեռքս չեն հասած անոնք: Կ'երեւի Արփիկ ուզած է ինձմէ ծածկել, որպէսզի չջղայնոտիմ:

Պիտի ուզէի գիտնալ թէ ի՛նչ կացութեան մէջ ես դուն: Միթէ ջո՞րը ինկաւ ազգագրական աշխատութիւնդ, որ commande* մըն էր: Կը ներփակեմ նկար մը, խնդրելով որ ուրիշին ցոյց չտաս զայն:

Քոյդ՝ սիրով

Ծաֆնուր

* Պատուէր:

Սիրելի Գեղամ,

Ափիւռքի չորս ծագերէն կը ստանամ պատմութիւնք եւ ոտանաւոր, բոլորն ալ թոյլ, չընելու համար անընթեռնելի, բայց ո՛չ պատմական ուսումնասիրութիւններ, որ իմ նախընտրած սեռն է: *Արալանպէկը*¹⁷⁰ կարդացի մէկ շունչով, մինչեւ գիշերուան 11-ը, եւ ուրախացայ որ յաջողեր ես ի կատար հանել այս հին ծրագիրը, շնորհիւ քու վերանորոգ եռանդին: Ինծի համար բացառիկ վայելք մըն է քու արձակը:

Հայ իսլեակներու Արալանպէկ¹⁷¹ հաստատումը ամէնէն խոռվիչ մասն է գիրքին: Ի՞նչ կրնայ եղած ըլլալ գաղթ մը, որ կը տեսէ հեռաւոր Ղարաբաղէն մինչեւ Իզմիթի¹⁷² ծոցը, երբ գիտենք թէ մեր երիտասարդական տարիներուն իսկ արկածախնդրութեան նման բան մըն էր ճամբորդել Անատոլոյի խորերը, կողակիցով եւ որդիներով բեռնաւոր: Կարծես թէ բաւական չըլլային Ճէլալիներու¹⁷³ յելուգակային արշաւները: Ծառ Արքասի¹⁷⁴ բռնագաղթը, սովն ալ, ի լրումն դժբախտութեանց, եկեր է հնձել ու ցրուել վերապրողները: Այսքան մեծ գույում վերականգնել այսօր, մեր երեսակապութեան զօրութեամբ, գլխի պտոյտ պիտի տար, եթէ ան պարզապէս չկծկէր սիրտս:

Գեղեցիկ վերջաբանին մէջ նշմարեցի հետեւեալ պարբերութիւնը.— «Պէտք է մասնաւորաբար շեշտել այստեղ, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցին եւ կոչումին արժանի կղերը, պատուար մը հանդիսացան՝ Ասիոյ բոլոր անկիւնները ցրուած հայութիւնը փրկելու տեսակէտով»:

Այս պարբերութեան քով կ'ուզեմ զետեղել ուրիշ մը, զոր կը քաղեմ *Բագինի* բացառիկէն, որ նուիրուած է Դաշնակցութեան մշակութային վաստակին: Հոն մեր եկեղեցին կը ներկայացուի իբրեւ «նեղմտօրէն ասանդապաշտ... մեղկ, յետադէմ եւ անձեռնհաս ուսուցչական կազմով»: Այնպէս որ Դաշնակցութիւնը պէտք նկատեր է անհրաժեշտ պայքար՝ եկեղեցիին դէմ, «քիչ մը անողոր բռնութեամբ...»: Բայց, «կան, որ այսօր իսկ կը կարծեն թէ անհրաժեշտ չէր պայքարը գուցէ, քանի որ եկեղեցին տակաւին կը շարունակէ կատարել դեր մը գաղութներու մէջ: Ատոնց կը բաւէ յիշեցնել, որ Հ.Յ.Դ.-ն ուրիշ բան չըրաւ, եթէ ոչ իսկ եկեղեցիէն իսկ աշխարհիկ դեկալարի եւ ազգային առաջնորդի դերը. դեր՝ զոր ընդունակ չէր այլեւս ձեռնհասութեամբ տանիլ»:

Գիտենք թէ ի՞նչ ձեռնհասութեամբ տարաւ ինք: Բայց կ'արժէ կարդալ ամբողջ գրութիւնը, որ ստորագրուած է Վ. Շուշանեան: Առաջին անգամն է որ այս *հերիֆէն** կարդայի «աշխատցուած?» ուսումնասիրութիւն մը: Անհաւատալի բան է: Մարդ զգուանք կը զգայ:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ՝
Ծախան Ծախնուր

* Մարդ, անուանարկիչ բնոյթով (թրքերէն):

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐՈՒ

Cambo, 19 Օգոստոս (1931

Միրելի Թեքեեան¹⁷⁵,

Երկու օր է որ ստացած եմ Հաճիին նամակը եւ ունիմ Փարիզի հասցէդ, բայց անկարող եմ գրելու: Երէկ առտու կանուխ հաչ տղայ մը եկաւ Փարիզէն եւ ստիպուեցայ անով զբաղիլ մինչեւ կէսօր: Քսանըմէկ տարեկան տղայ մըն է *fonte a la chic** (վայելչութեան մարմնացում), տանսինկնի^{**}, կաւիճի գոյն: Հազին վերջը չը բերեր եւ որմերը կը դողդացնէ: Առ աչծմ մեր պանդոկը եւ իմինիս մօտիկ սենեակ մը մնալուն համար, ամբողջ գիշերը չկրցի քնանալ: *Crise crise*-ի վրայ ունեցաւ խեղճը: Մի՛ խօսիր այս մասին, *Floria*-ի¹⁷⁶ տէրը գայն կը ճանչնայ: Ծատ ազդուեցայ: Զափազանց: Տիկ. Ալեքսանեանին ազգական է եղեր, անկէ նամակ մը ունէր: Այս առաւօտ կը հաչիոյեմ անդադար այնքան որ նողկանքը շատցաւ մէկէնիմէկ եւ անհանդուժելի թուեցաւ կեանքը: Այս խորհրդածութիւններով զբաղած էի, երբոր ծառան լուր բերաւ որ Գիլիին վիճակը գէշ է: Աս ալ ուրիշ հաչ տղայ մըն է, Կեդրոնականցի: Աճապարանօք սենեակը գացի: Բարեբախտաբար եղածը մեծ բան մը չէր: Վիզը եւ ուր բռնուեր է գէշ կերպով, շփեցի, շտկեցի, խնդացուցի եւ հիմա վերջապէս ազատած՝ կը գրեմ քեզ: Ինչպէս կ'ուզես որ լաւ բաներ գրեմ այս տրամադրութեանը տակ: *Et pourtant****. դեռ երկու օր առաջ քէշֆա տեղն էր, զմայլելի օդ, արեւ արեգակ, զեփիւռ ոսմանդիկ, հիւթեղ պտուղներ, ինքնաշարժով պտոյտ՝ վերջալոյսի մէջ, լաւ ընթերցանութիւն (ոստում – *Pascal*-ին¹⁷⁷ կը հարցնեն – մարդիկ կը ծնին հաւատքով թէ առանց հաւատքի: Եթէ ես հաւատք չունիմ, ի՞նչ ընեմ գայն ունենալու համար, բերանս, ձեռքերս, աչքերս կապուած են: Ի՞նչ ընեմ հաւատալու համար: *Pascal*– Ըրէ այնպէս, որպէս թէ կը հաւատաս. խաչ հանէ, եկեղեցի գնայ, օրհնուած ջուր առ, հետեւէ ծէսերուն եւ պիտի հաւատաս կամաց–կամաց: *Pascal* այս խեղճ միջոցէն զատ փրկութեան դուռ չէ գտած եւ անլցուցած է, ի մեծ գայթակղութիւն *Victor Cousin*-ի¹⁷⁸ – *Abêtissez-vous–ն*****: Ինծի համար ալ ընդունելի չէ *abêtissez-vous–ն*, բայց *Pascal*-ի մը

* *Վայելչութեան մարմնացում:*

** *Պարելը սիրող, զքօսավայրեր յաճախող պարելու համար:*

*** *Եւ սակայն:*

**** *Տխմարացէ՛ք (անբանացէ՛ք):*

խօսքը *ամբողջությամբ* անընդունելի եւ սխալ չի կրնար ըլլալ: Բաւական եղաւ որ թուեմ բնութեան գեղեցկութիւնը, անցեալ լաւ պահերը, որպէսզի վրաս արեւ գայ:)

Հասեր եւ Փարիզ, պետք չէ՞ր որ ես ալ հոդ. ըլլայի սիրելի Թէքէեան եւ անցեալ ամառուան պէս կրկին լաւ օրեր անցնէինք: Quai de la Piè-էն¹⁷⁹ անաահմանօրէն աւելի երկար է անհամ-դորժելի օրերու շարքը: Եւ ըսել թէ տակաւին քաշելիք ունիմ, քանի որ չը մեռայ: Ի՞նչ պիտի ընեմ, բան մը որոշ չէ. բժիշկը լաւ կը գտնէ թոքերուս վիճակը եւ կ'ըսէ թէ կրնամ Փարիզ երթալ այս ամառ վերջ կամ Սեպտ.ին: Ես ալ կը փափաքիմ քիչ մը եւս մնալ հոս, բայց դրամ չկայ: Գրեցի Չօպանեանին, ահա կը գրեմ նաեւ քեզ: Օգոստոսի ամսականս պատրաստ է եւ 30-ին պիտի վճարեմ, սակայն Սեպտ.ին դրամ չկայ. պիտի կրնա՞ք մինչեւ 30 Սեպտ.ին ինծի դրամ հասցնել, եթէ ոչ՝ պիտի գամ Փարիզ Սեպտ.ի սկիզբը: Եգիպտոսէն Յուլիսի ամսականին կէսը միայն դրկած են, իսկ Օգոստ.ը՝ բնաւ: Անոնք ալ սկսան ինծի մտահոգութիւն պատճառել: Փարիզ դառնալու գաղափարը զիս չի սարսափեցներ, ընդ-հակառակը, կ'ուզեմ գալ, բայց ամէն կողմէ կը պնդեն որ կարելին ընեմ, ակոսաս սեղմեմ եւ քիչ մը եւս մնամ հոս, քանի որ բան մը սկսանք, ջանալու ենք ենք որ լաւ ըլլայ, որպէսզի *rechute** չունենաս կ'ըսեն, եւ շատ ալ սխալ չեն, որովհետեւ իրաւ է թէ լաւ եմ թոքերով, բայց դեռ վատոյժ եմ: Հիմա ամէն բան ձեզմէ կախուած է. եթէ միջոցը գտնէք, աստեւ մը եւս պիտի մնամ, այլապէս պիտի գամ Floria վազելով: Ծառ կ'աղաչեմ ինծի որոշ պատասխան մը տոր: Գիտեմ թէ ամառուան մէջ ենք եւ այն անձերը որոնց դիմում կրնաք ընել *vacance*-ի** մեկնած են, բայց կրկին կ'ըսեմ, Սեպտ. 20-ին միայն դրամի պետք ունիմ, քանի որ ամսագլխուն կը վճարենք մեր պանդոկին: Սակայն եթէ երբեք ինծի յոյս տաք, կեցիր ըսէք եւ Սեպտ. 30-ին դրամ չի գտնուի, բացը կը մնամ, սա ալ չը մոռնանք:

Տէր եւ Տիկ. Զօհրապին¹⁸⁰ այցելութիւնը չընդունեցի: Իսկ դո՞ւն. պիտի գա՞ս: *Խընախ**** բան մը կ'ըլլայ: Թէեւ կը վախճամ որ չախորժիս Cambo-էն. բայց եթէ նոյնիսկ ուրիշ տեղ մը երթաս,

* Վերանկում (*հիւանդութեան*):

** Արձակուրդ:

*** Աղոյր:

անցած ատենդ եկուր երկու-երեք օր մը գոնէ կեցիր հոս, խիստ երջանիկ կ'ըլլամ: Գրականութեան վրայ գրած էջդ զմայլելի էր. թէեւ քիչ մը զարմացուց, այն պարճառաւ որ միշտ հակազդած ես երբ որ բերնէս ելած են «հոռետես» խօսքեր: Bravo, սրտէս խօսեցար:

Օր մը Floria-ի մէջ քեզի ըսած էի թէ աշխատութեան մը տակ «վերջ»ը դրի: Յետոյ լռութիւն պահեցի: Նամակիդ մէջ կրկին տեղեկութիւն կ'ուզես անկէ: Այլեւս հարկ չկայ խօսելու, քանի որ Հաճին իր անգաղտնապահութեամբ խոստովաներ է թէ de quoi il s'agit*:

Ապասելով նամակիդ, սիրով եւ կարօտով կը բարեւեմ քեզ

Ծափնուր

Բարեւներ նաեւ Արշամին¹⁸¹:

* Ինչի կը վերաբերի (հարցը):

Փարիզ, 5 Դեկտեմբեր 1937

Յարգելի Պրն. Թեքեեան,

Իրական հաճոյքով մըն է որ բացի նամակդ: Կարօւցած էի գիրդ ալ կարծես: Կասկած չկայ թէ ամողջ սրտովս պիտի փափաքէի պատասխան մը տալ քեզ, բայց անկարող եմ բան մը գրելու «Նոր Հանդէս»իդ, պարզ այն պատճառաւ որ պատրաստ որեւէ գրութիւն չունիմ: Ոչ իսկ մէկ հատ պատմութեամբ: Չկայ նաեւ հաւանականութիւնը՝ որ աշխատութեան լծուիմ: Ոչ միայն այն պատճառաւ որ հիւանդութեան ու օրապահիկի հարցը կը գրաւեն իմ բոլոր ժամերս, այլ նաեւ որովհետեւ խորապէս զգուած եմ հայ-կական միջավայրէն:

Եփոթութիւն մը կայ homonyme-ի* մը հետ: Այս escoc** Տքթ. Սամուէլ խանը իմ Nice-ի մօրեղբայրս չէ: «Ապագան» արդէն կատարեց ճշդումը:

Քու ո՞ր խնդրանքիդ հետեւանք չտուաւ Ֆրէնկեանը: Դե՞ղ ուզած էիր արդեօք: Բայց Ֆրէնկեանը շատոնց ելած է դեղարանէն եւ միթական գէշ վիճակի մէջ է խեղճ տղան: Խաբերայ մարդոց ձեռք իյնալով կողոպտուեցաւ:

Չունիմ Վազգէնին¹⁸² (այդ վտանգաւոր, այդ վնասակա՛ր ոչնչութեան) հասցէն: Բայց կը խորհիմ որ զինք կարելի է atteindre*** ընել գրելով Թօփալեանին Imprimerie Arax, 46 Rue Richter, Paris: Նոյն հասցէով կարելի է նաեւ ձեռք զարնել Սարաֆեանին, Որբունիին, Ֆէնէրճեանին, Զարոյեանին եւլն.: Կը խորհիմ թէ պետք է գրես նաեւ Անդրանիկ Անդրեասեանին (Ֆրէզնոյի Նոր Օրին): Անոր միջոցաւ կարելի է ձեռք առնել դադարեալ Նոր-Գիրէն¹⁸³ մի քանի աշխատակիցներ: Ամերիկայի մէջ ի յայտ եկած doués**** երիտասարդներ: Չե՞ս կարծեր:

Գոհմունակութեամբ իմացայ որ իմ Ապագայի յօդուածներս քեզ թուեր են «Քաջ եւ գրեթէ ամէն կերպով ճիշդ յօդուածներ»: Փոխադարձութեան համար չեմ ըսեր (ասկէ առաջ պիտի ըսէի արդէն եթէ թղթակցութեան մէջ ըլլայինք) որ ես ալ խիստ լաւ գտայ քու երկու գրութիւններդ: Մէկը աղջկան մը album-ին¹⁸⁴

* Անուանակից:

** Քսականհատ, գող:

*** Հասնիլ, ձեռք քերել:

**** Ընդհանր, օժտեալ:

վրայ գրուած, իսկ միւսը՝ տանկ-տանկ Խրիմեանին¹⁸⁵:

Բայց ի՞նչ մեղքս պահեմ... գրութիւններու մասին արձակած դատավճիռդ ա՛յլապէս «Թէքէեանական» պիտի նկատէի, եթէ քաջաբար գրէիր, ձայն բարձրացնէիր ատենին: Չե՞ս գիտեր թէ ինչեր պատահեցան: Քիչ մնաց որ *տառօսի*դ գայի: Floria-ի մէջ Ջարդարեանները ետեւէս գալով *կռուի* իջեցուցին ճի՛շդ ակնոցիս վրայ, որ կոտրեցաւ եւ աջ աչքս պիտի կորնար: Բայց քեզմէ բախտաւոր փրթայ: Չե՞ս գիտեր նմանապէս որ դատապարտութեան վճիռ արձակուեցաւ ինծի դէմ «գրագէտ»ներու հոյլէ մը, որ կազմուած է Տիարք Ծափխաթունիէ¹⁸⁶, Ս. Քարեանէ¹⁸⁷ եւ Սեդրակ Սասունիէ¹⁸⁸, որոնք ծածկուած էին «հայ Գրագէտներու Միութիւն» անունին տակ: Այս իրողութիւնը միայն բաւարար էր քեզ ընդվզեցնելու, բայց ձայն-ձոյն չհանեցիր: «Կը յուսամ որ առողջութիւնդ վերագտած ես» կ'ըսես. այս շատ լակոնական խօսքդ ալ կուգայ ապացուցանել թէ տեղեակ չես վիճակիս, հակառակ հաստատումիդ թէ. «հետուէն հետեւեցար avatar-ներու*»: Քանի մը անգամ մահուան դուռ գացի: 7 ամիս Salpêtrière մնացի վերքերով ծածկուած, շարժելու անկարող, վերջն ալ զիս նետեցին անկելանոց մը, clochards-ներու** մէջ: Հրաշքով ոտքի ելայ, բայց բնաւ չեմ բուժուած: Absès froid*** գիտե՞ս թէ ինչ է: Աճուկիս մէջ խոշոր ծակ մը բացին որ միշտ ալ բաց է եւ տարի մըն է որ կը վազէ: Կ'աշխատիմ խոշոր pansement մը փորիս վրայ:

Կը կրկնեմ: Ներողամիտ եղիր ձեռագիր չգրելուս համար: Եւ հաւատա՛ որ չկամութեան հարց չկայ: Անկարող եմ երկար աշխատութեան լծուելու եւ խորապէս զգուած եմ իմ «հանրութեանէս»: Մէկ բան կրնամ կոր ընել այժմ. ատենը անգամ մը ֆրանսերէն քերթուած մը գրել: Տամ քեզի լուր մը՝ այս առթիւ: N.R.F.-ի տնօրէն Jean Paulhan հաւնելով գրածներուս, զիս հրաւիրեց իր անձնական թերթին Mercure-ի մէջ: Ինչպէս գիտես, 200 էջնոց հսկայ պարբերական մըն է եւ ուր կը գրեն Gide¹⁸⁹, Valéry¹⁹⁰, Claudel¹⁹¹, Ramuz¹⁹², եւլն: Այս բոլորը կ'ըսեմ՝ վստահ թէ պիտի ուրախանաս որ հայ մը մտեր է այս տեսակ խումբի մը մէջ, հոգ չէ թէ պատահաբար:

* Այլակերպում: Փոփոխութիւն:

** Թափառաշրջիկ, դատարկապորտ:

*** Տառացիօրէն՝ Պաղ պալար- թարախակոյտ:

Սիրալիր բարեկենդանի կը դրկեն քեզ Չաքրեան եւ Շահնազար (աւելի քան երբեք սիրահարուած): Ես ալ կը սեղմեմ ձեռքդ սիրով: Ուժով մը կը սեղմեմ:

Ը. Շահնուր

- Արշամին եղբայրը, Հրանդը, կը տեսնես անշուշտ: Խնդրեմ՝ բարեւ ըրէ իմ կողմէս:

- Ներէ գիրիս գէշութեան: Զեռքս չի բռներ կոր: Սենեակս շատ ցուրտ կ'ընէ կոր:

Սիրելի Թէքէեան¹⁹³,

Նոյնիսկ ամենագէշ օրերուս կրցի կարդալ, առանց թալէ մը յետաձգելու քու սիրելի նամակներդ եւ «Արեւ»ները: Թէ ես պիտի չմոռնամ քու ըրածդ, ասոր կասկած չկայ, բայց քու ըրածդ պիտի չմոռնայ ով որ սիրտ ունի: Երջանիկ եմ, որ այս աշխարհը թողելէ առաջ պատենոթիւն ունեցայ անգամ մը եւս տեսնելու զօրութիւնը... Ես որ անքան դժբախտացայ եւ գայթակղեցայ տեսնելով թէ մեր ժողովուրդը ինչպէս կը թետեի կեղծ կամ *surfait** բարքերու...:

Պիտի հարցնես անշուշտ.– «Ինչո՞ւ իմ մասիս կը խօսիս ուրիշ ամէն բանէ առաջ»: Պատճառը այն է որ *campagne*-ի^{**} արթնցում-ցած զգացումներուն եւ մտածումներուն մէջէն վերոյիշեալ խորհուրդն է միայն որ ինծի պատճառեց անաղարտ հրճուանք մը: Կարդալով նամակներդ ու թերթերդ, յուզուեցայ խռովեցայ, ինքզինքս նկատեցի անարժան, նկատեցի վարձատրուած, եղայ երախտապարտ, եղայ երջանիկ՝ քանի որ մեծ թիւով հայեր գուրգուրանք ցոյց կու տան գիրին եւ գրագէտին հանդէպ, եւ այլն: Բայց այս զգացումէն եւ ոչ մէկը անաղարտ էր: Ոչ մէկը կրնար պատճառել ամբողջական հրճուանք մը, քանի որ կ'ըսէի ինքնիրենս, ինչո՞ւ ցաւ պատճառել բարեկամներուս. ինչո՞ւ իմ անձս եւ առօրեայ կեանքս դուրս ելլել կիսաստուերէն. ինչո՞ւ չկարենայի, շուտափոյթ ասպաքինումով մը, հրճուեցնել եւ վարձատրել բոլոր անոնք (չեմ մոռնար Փարիզի եւ Մոնթըի իմ աննման բարեկամներս) որոնք իրենց անկարելին կ'ընեն զիս փրկելու համար...:

... Գիտէի թէ մեզ իրար միացնող կապերը անքակտելի են. բայց չէի գիտեր թէ այս աստիճան կը սիրես զիս: Ընորհակալութիւնս կը յայտնեմ նաեւ աշխատակիցներուդ, որոնք զգայուն բաներ գրեցին՝ եւ բարեկամներու այն անձանօթ խումբին՝ որ պատասխանեց կոչիդ:

Ուրիշ ի՞նչ կրնամ ըսել իմ այս թմրած խելքովս ու կծկած սրտովս: Մտածեցի անվերջանալի ժամեր, մտածեցի երկար ամիսներ: Ահա թէ ի՞նչ հաշուեկշիռ հանեցի.– Ոչ իբրեւ մարդ, ոչ ալ իբրեւ գրագէտ, ես արժանի չեմ այն մեծ սիրոյն ու գուրգուրանքին, որուն առարկայ դարձած եմ տարիէ մը իվեր, ծանօթներու եւ անծանօթներու կողմէ: Բայց ես արժանի եմ սիրոյ, կամ գոնէ գուրգուրանքի, վասնզի չարիքը զիս զգետնած է անմարդկային

* Գերզնահատեալ: ** Կը վերաբերի Ծափնորի օգնութեան արշաւին:

գազանությունը: Ես արժանի եմ ողբի: Կէս գիշերէ մը վերջ Փոյի հիւանդանոցին մէջ յանկարծ ես դողացի վերմակներու տակ, այն պատճառաւ որ նշմարեցի խորհրդաւոր լոյսի մը յառաջացումը քովընտի նրբանցքին աղջամուղջին մէջ: Լոյսը երբ սրահ մտաւ, տեսայ թէ ձողի մը վրայ հաստատուած՝ վեցետիկեան լապտեր մըն էր բարձր բռնուած մայրապետի մը կողմէ: Այս վերջինին ետեւէն կու գար քայլերը քշքշելով, ծերուկ քահանայ մը զգեստաւոր: Ան կը մրմնջէր աղօթք մը: Առաջին անգամն է որ կը տեսնէի, ան ալ այդքան չարաշուք վայրի մը եւ մթնոլորտի մը մէջ հաղորդութեան յառաջանալը: Լման օր մը կար որ մահը հեռացած էր սնարէս ու գացած քովինիս վրայ: Մահամերձին ծերունի ծնողքը եւ դեռատի կինը ծունկի ինկան: Գոցեցի աչքս: Եւ բարձրացաւ ողբը:

Չկայ՛, չկայ, սիրելի Թէքէեան, ուրիշ ընելիք, ֆիզիքական ցաւին առջեւ որ կ'անցնի ամէն մարդկային սահման: Ես միշտ սիրեցի լուռ ցաւը: Միշտ փնտռեցի զուսալը: Գիտեմ թէ կարելի է եւ պէտք է լռել անարդար մահուան առջեւ: Բայց ոչ ֆիզիքական ցաւին: Այդ երկարատեւ, անյոյս եւ անդարման ցաւին առջեւ: Ողբայ սիրելիս, քու անբախտ կրտսեր բարեկամիդ վրայ: Դուն կը հաւատաս թէ այս աշխարհը «հրաշալի» է: Ես ալ անշուշտ կը հաւատամ անոր, բայց գիտեմ նաեւ թէ բացասական հրաշք մըն է (աներեւակայելի չարը) որ բազմօրինակ եւ մեծագօր է: Միւսը, դրական հրաշքը (աներեւակայելի բարին) փոքրաթիւ եւ տկար է: Ինչ որ շատ է եւ հզօր այս աշխարհին մէջ՝ ան ալ չարն է, որ կ'երկարի ֆիզիքական ցաւէն մինչեւ պարզ ձանձրոյթը, իր անհաշուելի դիմանկարով: Ահա թէ ինչո՞ւ կը խորհիմ, շատերու պէս, որ սատանան է որ կը վարէ մեզ, ատենը անգամ մը միայն ընդմիջուելով աստուածայինէն: Ծատ ապրիս դուն որ աստուածային ընդմիջումը կարելի դարձուցիր քու արարքովդ: Քեզի եւ միւս սիրելի բարեկամներուս կը մաղթեմ – գիտնալով թէ ինչ կ'ընեն – չճանչնալ ֆիզիքական մեծ ցաւ:

Բժիշկը կ'ըսէ թէ բուժելի է, բայց չեմ հաւատար: Ան չի կրնար բժշկութեան ժամանակաշրջան մը որոշել եւ ինծի չտար մանրամասնութիւններ...

Ծան պէս կը չարչարուիմ ամէն օր, քարէն աւելի կարծր մահին մը մէջ երկարած, իմ կմախկացած մարմինովս:

Ծահաւն Ծահնոր

Les Embruns, Bidart, 20 Մայիս 1940¹⁹⁴

Սիրելիդ իմ Թէքէեան,

«Արեւ»էն առի տկարութեանդ լուրը, նախ, եւ ապա մեկնումդ Աղեքսանդրիա: Կը յուսամ որ այս տողերը ձեռքդ հասած պահուն արդէն կատարելապէս առողջացած ես եւ վերադարձած սեղանիդ առջեւ: Այդ կը մաղթեմ սրտանց:

Ասկէ առաջ գրեցի քեզ յանձնարարեալ նամակ մը, շատ երկար, որուն մէջ կ'ըսէի թէ յաջորդով պիտի տամ մանրամասնութիւններ եղած ծախսերուն վրայ եւ իմ ունենալիք դրամական պետքիս շուրջ: Արդ, Տիկ. Աբրահամեանի հաւատաւորին համաձայն, դեռ 500 ֆրանքի պարտք մը ունիմ: Վերջին 3600 ֆրանքնոց չէքդ իրենց ծախքերը գոցած է թէեւ, բայց անկէ ի վեր թէ' ինծի գրպանի դրամ տուին (երբ Pau-էն հոս առաջնորդուեցայ) եւ թէ ղրկեցին անհրաժեշտ ծրարներ (ներքնազգեստ, ուտելիք, ելլն.): Ասկէ զատ՝ լաւ կ'ըլլայ որ ինծի ղրկես ամսական 250 ֆրանք: Բայց որպէսզի ամէն ամիս առաքումի հարց չծագի, երկու ամսականը միաժամանակ ղրկէ եթէ կարելի է: Ուրեմն 500 ֆրանք ինծի համար (երկու ամիս), առաւել՝ 500 պարտքերը վերջնապէս գոցելու, գումար՝ 1000 ֆրանք: Այնպէս որ մինչեւ Յուլիս վերջ ալլես դրամ չեմ ուզեր: Թերեւս քեզ շատ թուի խնդրած 250 ֆրանք ամսականս: Անմիջապէս ըսեմ որ Sana-ները (աղքատի Sana) հիւանդանոցներու պէս չեն: Ի բաց առեալ օդն ու արեւը (հիմնական դեղերը իմ հիւանդութեանս դէմ), ամէն ինչ գէշ է: Նախ, եւ մանաւանդ սնունդը, որ զիս կ'ստիպէ միշտ դուրսէն գնում կատարել, եւ ամէն ինչ սղած է մեծ համեմատութեամբ: Պարզ Aspirine-ն անգամ գնել ստիպուած եմ, վասնզի չեն տար (այստեղի դարմանումի եղանակը տեսակ մը naturisme* է, բան մը որ մեծապէս շահաբեր է հիմնարկութեան վաշխառու, աւազակ եւ... աստուածապաշտ տնօրէնութեան):

Առողջական վիճակս միշտ նոյնն է: Ծան պէս կը չարչարուիմ ամէն օր, քարէն աւելի կարծր մահիճի մը վրայ երկարած, իմ կմախկացած մամիճովս: Եթէ կ'ուզես գիտնալ թէ մարդիկ ինչպէս կ'ապրին դժողքին կրակներուն մէջ, եռաժանիով տրորուած, ինծի' հարցուր:

Կը խնդրեմ որ շուտով պատասխանես, այլապէս առանց

* Բնաբուժութիւն:

դրամի պիտի մնամ: Բարի եղիր չէքք քաշելու կամ իմ, կամ Mr. Iskenderian-ի անունին՝ Pau-ի Crédit Lyonnais-ի վրայ: Լաւ կ'ըլլայ նաեւ որ «Արեւ»ները դրկուին իմ Bidart-ի հասցէիս եւ ոչ թէ Montaut-Betharram:

Անհուն շնորհակալութեամբ եւ ամբողջ սրտով քոյդ՝

Ծ. Ծափնուր

Անհոգ եղէք, Ֆրանսան պիտի յաղթէ: Անսասան է մեր յոյսը, թէեւ մեծ՝ անձկութիւնը:

Bidart, 20 Juin 1940¹⁹⁵

Սիրելիդ իմ Թէքէեան,

Ստացած եմ 15 Մայիս թուակիրդ, իր պարունակած 30 անգլիականնոց չէքով: Չէքը դրկեցի Pau-ի Crédit Lyonnais-ին, Շառլին միջոցաւ, ըսին թէ 15 օրէն պիտի վճարեն, բայց դեռ չեն վճարած՝ Լոնտոնէն լուր չունենալնուն համար: Շառլը ետեւէն ինկած է եւ կարելին կ'ընէ որ բացը չը մնամ: Ես միշտ հոս եմ: Bidart-ի Les Embruns-ի մէջ: Դեռ վրաս 200 ֆրանք ունիմ:

Այս տողերը, գրեթէ նոյնութեամբ, արդէն երկու անգամ գրեցի քեզ, բայց անգամ մ'ես կը գրեմ, խորհելով որ նամակներէս գէթ մէկը ձեռքդ կը հասնի: Սպանիոյ ճամբան դեռ բաց է: Եւ ոչ մէկ տեղէ նամակ չեմ ստանար այլեւս: Միայն Մոնթոյէն երկտող մը առի, մեծ յուզումով: Տիկ. Աբրահամեանի տղան, Յակոբը, վիրաւորուեր է: Գերմանական բանակները կը յառաջանան հսկայաքայ: Աս ի՛նչ աղէտ, աս ի՛նչ աղէտ: Միայն լացս պակաս է, երբ կը խորհիմ եղածներուն վրայ: Աստեղի հիւանդները աննկարագրելի անձկութեան մատնուած են: Կ'ըսեն թէ երբ գերմանացիները հոս գան, մեզի պիտի սպաննեն, ինչպէս ըրեր են Լեհաստանի մէջ եւ այլուր, որովհետեւ անոնք ծանր հիւանդներ (Tuberculeux-ներ* մանաւանդ) չեն պահեր եւ թէ իրենց վիրաւորներուն համար պէտք ունին հիւանդանոցի, եւլն.: Կ'ըսեն թէ մէյմէկ բիքիւր** պիտի ընեն եւ պիտի սպաննեն մեզ: Անհնար է մխիթարել եւ համոզել մանաւանդ մանուկները, այսինքն մանկամիտները: Բայց ուրիշ խնդիր մը կայ, շատ աւելի կենսական, հիմա՛յ որ ամէն ինչ տակնուվրայ եղած է, ո՞վ պիտի վճարէ Sana-ի իմ թոշակներս: Կը խորհիմ որ զիս դուրս պիտի նետեն. բայց ո՞ր: Ո՞ր կրնան զիս նետել այս վիճակիս մէջ, հիմա՛յ որ քաղաքային հիւանդանոց ալ չկայ: Կը լսեմ որ Եգիպտոսն ալ կրակի մէջն է: Ամբողջ Էութեամբ կը մաղթեմ որ փորձանքէ զերծ մնաս: Կրնայ ըլլալ որ այլեւս նամակ չստանաս ինձմէ: Գէթ երկար աստեն: Կը սեղմեմ ձեռքդ: Կը սեղմեմ երկու ձեռքերդ, սիրելի Թէքէեան: Ի՞նչ ըսեմ ուրիշ. երանի թէ մեռած ըլլայի եւ այս օրերը չտեսնայի:

Շահան Շահնուր

* Թոքախտաւոր:

** Ներարկում («սսեղ»):

Սիրելիդ իմ Թէքէեան,

Եթէ երկինքէն հրեշտակ մը իջնար ուղիղ գիծով, ճիշդ առջեւս, այնքան պիտի չզարմանայի, որքան որ զարմացայ եւ յուզուեցայ ստանալով 18 Դեկտ. թուակիր նամակդ որ ինձ կը հասնէր Տիկ. Շամլեանի միջոցաւ: Կը տեսնեմ որ ստացեր ես իմ 20 Յունիս թուակիրս, բայց ոչ յաջորդ երկու նամակներս, Ֆրանսերէն գրուած: Լափեցի գրութիւնդ, որուն մէջ փնտռեցի անշուշտ ամէն բանէ առաջ, քեզմէ լուրեր, բայց անոնց բացակայութիւնը ինձ մտածել տուաւ որ աղէտալի բան մը չկայ եւ դուն լաւ ես, գէթ այնքան՝ որքան կարելի է լաւ ըլլալ այս դժոխսային աշխարհին մէջ:

Առողջութիւնս գիտցածիդ պէս է: Միշտ պառկած եմ կոնակի վրայ, նոյն Սանաթորիումին մէջ, կտոր մը տախտակ իբրեւ անկողին ունենալով, նման անդամալուծի: Ինչ որ զիս աւելի կը մտահոգէ, ան ալ սրունքն է զոր չեմ կրնար ծալլել: Աւելցնեմ որ բժիշկներս սկսած են քիչիկ մը լաւատես ըլլալ: Արդարեւ ջերմութիւնս ինկած է եւ ցաւերս մեղմացած՝ շնորհիւ բացարձակ անշարժութեան: Դուն որ բնութիւնս կը ճանչնաս, կրնաս երեւակայել թէ ինչքան սուղի կը նստի ինձ այս առանձնութիւնը, անշարժութիւնը եւ տխրեղծներու եւ ցաւագարներու ամէնօրեայ մօտիկութիւնը: Յիմարութիւն է նկարագրել փորձել այս աղէտը: Կը նեղուիմ մանաւանդ անօթութենէ, խիստ ցուրտ եւ դեղի պակասէ: Բայց մանաւանդ մեծ վախ ունիմ թէ զիս ասկէ դուրս կը նետեն, տրուած ըլլալով երկրին ներկայ վիճակը:

Աքրահամեան-Իսկէնտէրեաններուն նուիրումը միշտ անսահման է: Ինձ կը հասցնեն նամակ եւ գրպանի դրամ, ծխախոտի համար (ուրիշ բան գնել հնարք չէ): Դժբախտաբար չեն կրցած գանձել չէքը որովհետեւ Լոնտոնի դրամատունէն հրահանգ չկայ, մեծ աղէտին պատճառաւ: Շատ, շատ ցաւալի բան է: Կը տեսնես որ վախս անտեղի չէր: Ձեր կարելին ըրէք ետ առնելու համար այդ գումարը, եւ անմիջապէս որ առիթը ներկայանայ դրամ դրկեցէք ինձ, ուրիշ ձեւով մը՝ շատ կ'աղաչեմ սիրելի Թէքէեան:

Ամէն օր կը մտածեմ քու վրադ, Փարիզի բարեկամներուս վրայ, մեր ազգին վրայ: Վերջապէս լուր առի Գեղամէն որ կը գրէ թէ ողջ առողջ են Տէր Յակոբեանը եւ Չաքրեանը, թէեւ այս վերջինը կորսնցուցած է իր պաշտօնը *նաթիրալիզէ** ըլլալուն

համար: Բայց սահիկա անուանական բան մը ըլլալու է, գէթ առաջժմ: Գեղամը միշտ կը շարունակէ իր աղքատախնամի պաշտօնը: Ստիպուած եմ այս կարճ նամակով գոհանալ, լաւագոն մաղթանքները կ'ընեմ քեզ համար, ամբողջ սրտովս:

Քեզ սիրող՝
Ծափան Ծափնուր

(Արեւ, 29 Մարտ 1941)

* Նաթիւրալիզէ – Հսկատակութիւն ստացած, քաղաքացի դարձած:

Փարիզ, 22 Դեկտեմբեր 1933

Յարգելի Պրն. Վրացեան¹⁹⁶,

Ուրախութեամբ կը լսեմ որ գոն մնացեր էք «Յարալէզներու Դաւաճանութիւն»էն եւ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ այն խանդավառ տողերուն համար, որով կը գովէք գիրքս: Եւ քանի որ կ'ուզէք անձս ալ ճանչնալ, ահաւասիկ քանի մը տեղեկութիւններ. Իսկական անունով Ծահնուր Քերէսթէճեան, ծնած եմ Սկիւտար (Պոլիս) 1903 Օգոստոսին: Հայրս Զաքար Քերէսթէճեան եւ մայրս Թագուհի Լապճինճեան մմանապէս Պոլիսէն եմ, Սկիւտարցի եւ դերձակ: Թաղային վարժարանէն վերջ, անցած եմ Պերպերեան 1915-ին եւ զայն աւարտած 1921-ին, գրականութեան համար առաջին մրցանակով մը: Պերպերեան վարժարանէն ամէնէն քիչ նպաստաւորուած աշակերտներէն եմ քանի որ պատերազմի սերունդին կը պատկանիմ: Ուսուցիչ չկար: Հոն միայն տնօրէնն է, Ծահնան Պերպերեան, որ ազդած է իմ վրաս եւ կազմութեանս նպաստած՝ թէ իր անձով եւ թէ իր մտքով: Սկիզբները անչափ ընթերցող մը եւ գրող մը եղած եմ (մանաւանդ օրագրութիւն), բայց 1920-էն վերջ դադրած եմ հայերէն կարդալէ: Այդ շրջանին միայն Զօհրապի հանդէպ հիացումս մեծ ու խոր եղած է: Բայց զայն ալ լքած եմ, ճանչնալով միջազգային գրականութիւնը: Պոլսէն հեռացած եմ 1923-ին ու Փարիզ գալով սորված եմ լուսանկարչութիւն: Այժմ իմ սենեակիս մէջ կ'աշխատիմ retouche ընելով: Մօրեղբայրս, Թէոդիկ, Փարիզ եկած է եւ ես սկսած եմ կրկին տեղեկանալ հայ գրականութեան, երկար բաժանումէ մը վերջ: Քիչ մըն ալ Թէոդիկ պատճառ եղած է որ գրուի *Նահանջը*: Ան նախապէս սահմանուած էր կարճ պատմուածք մը ըլլալու (Տարեցոյցին համար), բայց Թէոդիկի մահէն վերջ գիտցածիս պէս ըրի ու երկը եղաւ վէպ: Ուրեմն սկսած էր գրուիլ երբ 24 տարեկան էի: Իմ տկար ֆիզիքս պարտուեցաւ վերջապէս թէ գործի ծանրութենէն, եւ թէ գիշերային ընթերցանութիւններէն, եւ ստիպուեցայ երթալ հարսուային Ֆրանսա, խնամուելու համար¹⁹⁷: Ինը ամիս յետոյ կրկին Փարիզ դառնալով, սկսայ ի գլուխ հանել *Յարալէզները*: Սիրելի բարեկամիս, Ֆրէնկեանի նիւթական¹⁹⁸, բայց մանաւանդ բարոյական աջակցութեանը արդիւնքն է այս գիրքը, զոր իմ կոտորած բարոյականովը անկարող էի գրելու: Երկու գրութիւն *Զուարթնոցի* մէջ, քանի մը յօդուած *Յառաջի* մէջ՝ այսքան: Ուրիշ բան չունիմ: Ծիշդ չէ այն կարծիքը թէ նպաստա-

տրուած եմ Թէոդիկէ եւ իր զմայելի գրադարանէն¹⁹⁹: Հեռու կ'ապրէինք մէկգմէկէ, եւ երբ Թէոդիկ մեր տունը եկաւ բնակիլ (Տիկ. Արշակունիի Թէոդիկի սանաթօրիօմ մեկնելէն վերջ), գրադարանը չունէր իր հետը եւ կապ չստեղծուեցաւ իմ եւ մօրեղօրս միջեւ: Ամիսով չէինք խօսեր իրարու հետ, մեծ վիշտ պատճառելով մօրս: Թէւ ֆիզիքականով, շարժումներով, նոյնիսկ խօսուածքով կը յիշեցնեմ Թէոդիկը, բայց ուրիշ կէտերու մէջ ան ինձմէ բոլորովին կը տարբերի, եւ ես զինքը բնաւ չէի սիրեր այն ատեն, այլ միայն խոր հակում մը ունէի դէպի Տիկ. Արշակունին: Անգուգական կին մը՝ իր հմտութեամբ, իր փափկութեամբ, իր ազնուութեամբ: Ժամերով մտիկ կ'ընէր զիս, բայց դժբախտաբար խօսելու անկարող էր այլեւս: Տարեցոյցին համար ըրածներս սրբագրութիւններ էին, պրպտումներ, թարգմանութիւններ կամ գծագրութիւններ (ծաղրանկարչութիւն ըրած եմ): Նոյնպէս այդ շրջաններուն (1920) Ծամտանճեանի²⁰⁰ «Ոստան»ներուն²⁰¹ բերած աշխատակցութիւնս թարգմանչական, սրբագրական էր: Գրիչ շարժողները բազմաթիւ են մեր գերդաստանին մէջ: Եթէ հաշիս ճիշդ է՝ ես եօթներորդն եմ²⁰²: Թէւ ծնողքս անուս էր, պարզ այն պատճառաւ որ շատ կանուխ տարիքէն ստիպուած են եղեր օրապահիկ ճարելու: Մօտաւորապէս ոնէ օգոստ չեմ քաղած նաեւ պատահաբար մեր տունը այցելող գրագէտներէն՝ Օտեան, Չիֆթէ-Սարաֆ²⁰³, Ծամտանճեան, ելլն: Չափէ դուրս երկչոտ էի: Կը նախընտրէի մնալ իմ խոմբիս մէջ, կազմուած Պերպլեռեանցիներէ, որուն առանցքը կը կազմէր բանաստեղծ մը, մերի'ն բանաստեղծը՝ Մատթէոս Զարիֆեան²⁰⁴ : Չեմ պատկանած ոնէ կուսակցութեան եւ ոչ ալ խմբակցութեան (բացի Մենքէն): Կ'ուզէք ճանչնալ իմ «հանրային հայեացքներս». չեմ ուզեր յայտնել զանոնք քանի որ բացառիկ ոչինչ ունին: Պարզ հայու ամէնէն սովորական եւ ամէնէն արդար պահանջները ունիմ ես ալ: Չեմ յայտնէր նաեւ իմ գրական նախասիրութիւններս, քանի որ պիտի թուեմ միջազգային հանրածանօթ մեծերը եւ կ'ենթադրեմ որ անոնց թումը մեծ բան չի բացատրեր իմ գրութիւններէս: (Եւ յետոյ շատ երկար պիտի ըլլայ այս նամակս): Միայն կը խորհիմ որ *Նահանջը* կ'երթայ կը կապուի իր խորքով հետեւեալ երրորդութեան՝ Tourgeneff²⁰⁵ - *Pères et enfants*, Thomas Hardy²⁰⁶ - *Jude l'obscur*, Flaubert²⁰⁷ - *L'Education Sentimentale*:

Ուրախ պիտի ըլլամ եթէ կրցի ձեզ գոհացնել այս քանի մը

տեղեկություններով, տեղեկություններ՝ որոնք կ'ուզէի շատ ասելի կանուխ տալ ձեզի, որովհետեւ բոլորովին անճիշդ էին ձեր իմ մասին ըրած վերագրումները *Հայրենիք* ամսագրին մէջ²⁰⁸: Հոն կատարելապէս համակարծիք էիք իմ *Մենքի* յօդուածիս (անշուշտ միմիայն խորքին), բայց կ'աւելցնէիք թէ ես ճիշդ կը խորհիմ, միայն թէ *քնազդով* (կը նշանակէ՝ ոչ թէ գիտակցութեամբ): Ես ալ սկսած էի խորհիլ թէ դուք գրողի մը անձին շուրջ կ'արտայայտուիք՝ բայց *քնազդով*: Այս պատճառաւ զայն կը շփոթէք անապատէն եկող բոլորովին անուս տղոց հետ, տղաք՝ որ չեն ճանչնար ոչ Նարեկը, ոչ ալ Հայոց Պատմութիւնը, (եւլն, եւլն): Այժմ ուրախ եմ որ սխալներ եմ, ուրախ եմ որ պատիւը կ'ընէք ինձ զիս հարցաքննելու: Եւ եթէ կը խորհիք որ այս էջերս բաւական չեն իմ մէկ «բազմակողմանի եւ առարկայական գնահատութիւնս» տալու համար, ձեր տրամադրութեան տակն եմ: Բայց չէ՞ք կարծեր որ տեսակցութիւնը լաւագոյն է²⁰⁹:

Կրկին յայտնելով իմ շնորհակալութիւններս եւ ուրախութիւնս ձեր համակրութեանը առթիւ, մնամ ձերդ անկեղծօրէն՝

Շահան Շահնուր:

Ներողութիւն կը խնդրեմ թուղթիս անշահութեանը համար:

Bidart, 12 Սեպտեմբեր 1942

Սիրելի Սարաֆեան²¹⁰,

Արուեստի նուիրածութեան յատկանիշներէն մէկը չէ՞ այն պարագան, որ փոխադարձ համակրութիւններ կը յաջողին չեզոքացնել նիւթական կեանքի բոլոր արգելքները: Տե՛ս, հակառակ ամէն բանի, ես յաջողեցայ քեզ հաճոյք պատճառել իմ plaquette-ովս²¹¹, բայց դուն ալ զիս ուրախացուցիր քու նամակովդ, որուն ջերմ եւ անկեղծ բնոյթը, անգամ մը եւս եկաւ ամրացունել, քու մասին կազմած գաղափարս: «Անհոգ եղիր» մը չկրցայ չարձակել, երբ կարդացի վերջին նախադասութիւնդ, որ հետեւեալն էր. «Կը վախճայի քեզ վշտացուցած»²¹² ըլլալ անտեղի խօսքերով. ուրախ եմ որ այդպիսի բան չկայ»: Անշո՛ւշտ թէ չկայ, քանի որ ես անոնցմէ չեմ, որ անտեղի կամ տեղի խօսքով կը քանդեն բարեկամութիւն, կամ նոր մը կը ծնցունեն: Համակրութիւնը, որ խոր է եւ չի կրնար քանդուիլ փոքր պատահարով (կեանքի անխուսափելի frottements-ները*), ստեղծուած է այն պատճառով, որ քեզ հեռու տեսած եմ շուկայէն: Արուեստագէտ մը գործ չունի շուկային մէջ: Ես անշուշտ, երբ շուկայ կ'ըսեմ, կը հասկնամ այն գէշ հրապարակը, որ մեր մէջ կազմուած է տգէտ եւ անտաղանդ մտաւորականներու կրպակներով, կրպակներ՝ որոնք կը սնանին կուսակցութեանց չարաշահութեամբ:

Թէ «Fouiller avec rien»-ս անհաղորդ պիտի մնայ Հայոց, աստիկա գիտես արդէն եւ շեշտած ես նամակիդ մէջ: Միայն թոյլ տուր քիչ մը pousser** ընեմ մտածումդ աւելցնելով. «Միթէ հասկցա՞ծ էին իմ աւելի պարզ գրութիւններս»: Տալ հաստատական պատասխան՝ կը նշանակէ լատառես ըլլալ չափէ դուրս: Բայց ի՛նչ որ ալ ըլլայ՝ պէտք չէ նկատի առնել «Ժողովուրդը»: Կարելորը քեզ պէս անձերն են: Կը բաւէ որ դուն եւ քու նմաններդ հասկնաք եւ գնահատէք: Աւելին կայ՝ կը բաւէ որ գիտակից ըլլաք ձեր դերին, այսինքն գիտնաք թէ դո՛ւք է որ պիտի շինէք «ընդհանուր կարծիք» եւ պաշտպանէք ձեր թէզը, ինչպէս ես պաշտպանեցի միշտ իմս՝ կրակով, խանդով, յամառութեամբ եւ նաեւ համարձակութեամբ: Տեղեակ ես:

Թոյլ տուր, որ ընեմ խոստովանութիւն մը՝ տարտամ գաղա-

* Ծփում:

** Առաջ մղել:

փարը ունիմ թէ իմ plaque-ն ոգտակար պիտի ըլլայ նաեւ քեզ՝
անուղղակիօրէն: Մեր մէջ կան մարդիկ, որոնք պիտի բերուին
սուելի ուշադրութեամբ կարդալ քեզ, հիմա որ ես ալ «նոր քեր-
թողութիւն» ըրի: Խօսքս մարգարէութիւն ըլլայ թէ պարզ փափաք,
զայն անտես մի՛ առնէր: Կը յուսամ որ ոմանք իրենց դիրքը
վերաքննեն եւ ուղղեն, ոչ թէ «վարպետն ասաց»ի դիրք մը տալով
ինձ, այլ մանաւանդ անոր համար որ Հայը շուտ կը խոնարհի
ֆրանսական կարծիքին առջեւ: Սա ալ պետք չէ մոռնալ, որ Հայը
հասկնայ թէ ոչ, միշտ քիչ մը կը հպարտանայ, երբ տեսնէ թէ
ազգակից մը յաջողութիւն գտած է դժուարին գետնի մը վրայ:

Այո՛ ֆրանսացիք հրաշալի ընդունելութիւն մը ըրին գրքոյկիս:
Գիտեմ թէ եթէ մօտս ըլլայիր (բայց օր մը պիտի ըլլայ այդ),
հետաքրքրութեամբ պիտի կարդայիր գրութիւնները, գէթ գիտնալու
համար թէ՛ անոնք կը համապատասխանե՞ն քու մտածումներուդ:
Այո՛, կը համապատասխանեն, բացի այն կէտէն, դուն մէկզմէկու
opposer* կ'ընես (անիկա սխալ բան չէ) միտքն ու սիրտը: Ըսեմ, եւ
հաստատապէս, թէ այս տեսակ բանաստեղծութիւն մը չի կրնար
յաջողապէս արտայայտուիլ առանց որ գոյութիւն ունենայ մտած-
ման եւ զգացման équilibre** մը:

Կ'ըսես թէ կը սպասես «բացատրիկ գովեստներու» եւ կ'ուզես
գիտնալ զանոնք: Բայց այդ գովեստները հոս խմբել դիւրին չէ,
մանաւանդ անոր համար, որ ձեռական գեղեցկութեանց եւ արժէք-
ներու վրայ չեն կայանար միշտ, այլ անոնց իրական հանգամանքը
բացորոշ նկատելէ վերջ, կը ձգտին մեկնել երկրորդ բլանի մը վրայ
գտնուած արժէքները, այս պարագային՝ dévouement*** մը՝ զոր
կը կապեն Rimbaud-ի ոչնչականութեան, Mallarmé-ի անապատին,
եւ surréalistes-ներու երազ-յուսահատութեան: Տոյց տալէ վերջ, թէ
«սքանդոկ-ժամանակաւոր բնակարանը» կը բարձրացնեմ մինչեւ
«մարդկային մարմին-գլխաւորը բոլոր ժամանակաւոր
բնակարաններու», կը կարծեն մէջս տեսնել յուսահատութիւն մը, որ
զերծ է դառնութենէ, բայց ո'չ ըմբոստացում: Գալով թէքնիքին,
կը խօսին métamorphose-ի**** օրէնքին խիստ կիրարկումի մը

* Հակադրել, ընդդիմակել:

** Հաստատակշռութիւն:

*** Լերկացում (էական, բիրեղացած վիճակ):

**** Կերպարանափոխութիւն, այլակերպում: Մարմնաւորում:

մասին, եւ գերիրապաշտութեան մանաւանդ նկարչական որոնումներուն վրայ (Salvador Dali)²¹³: Բայց ատեն է, որ կանգ առնեմ. կարելի չէ խտացունել եւ խմբել (ատանց սալթաքելու) այս տեսակ բաներ, եւ տասը գլխէ դուրս ելած հիմնական խօսքերուն հոսանքը ճշդել: Սա պարզ է, որ աշխատութիւնս ստեղծած է մեծ համակրութիւն եւ հետաքրքրութիւն, մանաւանդ NRF –ի շրջանակին էջ, որուն բանաստեղծները կը ճանչնաս բոլորն ալ:

Կը տեսնես որ այս անգամ խոշոր ճիգ մը ըրի քեզ երկար գրելու համար: Դուն ալ գրէ ինձ, եւ կ'աղաչեմ, մի' ըլլար խստապահանջ թղթակցութեան մէջ, երբ գործ ունիս ինծի պէս հիւանդի մը հետ, որուն կեանքը անիմանալի ողբերգութիւն մըն է: Կինդ եւ իր օրիորդը բարեւէ իմ կողմէս, ըսելով որ ջերմապէս կը փափաքիմ օր մը գալ անձամբ սեղմել իր ձեռքը: Կը յիշեմ թէ ձեզ երեքիդ օր մը հանդիպած եմ Vincennes–ի²¹⁴ անտառը, արեւոտ Կիրակի մը, զմայլելի առաւօտ մը, երբ Անտոնին հետ էի, եւ արձակած խոշոր խնդուքս որ երբեմն զուարթ է:

Քոյդ սիրով՝

Շահան Շահնուր

Գրէ ինձ գրական աշխատութիւններուդ վրայ: Մտադի՞ր ես նոր հրատարակութիւն մը ընել: Ինպէ՞ս է հայկական միջավայրը: Կը տեսնա՞ս ֆրանսական նոր հրատարակութիւններ: Կարդալու միջոց ունի՞ս:

Սիրելի Հրանդ Թորոսեան²¹⁵,

Մեծ խղճմտությամբ եւ նույնքան մեծ գիտությամբ ձեր պատ-
րաստած *Histoire de la Littérature Arménienne*-ը²¹⁶ կարդացի հե-
տաքրքրությամբ մը՝ որ զիս մղեց անոր ինչ-ինչ մասերու վերըն-
թերցումին: Երկը ըլլալով զուտ պատմութիւն, եւ ոչ թէ գրական
վերագնահատութիւն, անշուշտ եւս ըսելիք բան մը չունիմ: Բայց
ձեզ կրնամ տալ, եթէ կը թոյլատրէք, յաւելուածական ծանօթու-
թիւն մը՝ իմ մօրեղբօրս Թէոդիկի մասին: Իրմէ յիշած էք «Պօլսա-
հայ Հայեվարը» անտիպ երկը, բայց կը թուիք անտեղեակ ըլլալ
գույրեանը ուրիշ անտիպ երկասիրութեան մը (աւելի կարեւոր
քան «Հայեվարը») եւ որ կը կրէ *Գողգոթայ Հայ Կղերականու-
թեան* տիտղոսը (5 հատոր ձեռագիր): Այս «Գողգոթա»ն որուն
պատրաստութեանը համար եւս ալ աշխատած եմ Թէոդիկի հետ,
շատ կարեւոր երկասիրութիւն մըն է՝ ըստ իս: Ան ուրիշ բան չէ՝ այլ
եթէ ոչ Մեծ Եղեռնին զոհուած հայ կղերականութեան պատ-
մութիւնը (կղերականութիւն երեք դասանութեանց), որուն ընթաց-
քին եղած է նաեւ պատմութիւնը համայն ազգութեան: Երկին
առաջին պրակը միայն տպուած էր, Պոլիս, Յովակիմեան տպա-
րանէն, երբ վրայ հասաւ Քէմալ²¹⁷: Հաւաքած էինք նաեւ մեծ
թիւով լուսանկարներ, որոնք այլեւս ոչ մէկ տեղ կարելի է գտնել
այսօր: Պէտք կա՞յ շեշտել այս տեսակ պատմական ուսումնա-
սիրութեան մը մեծարժէք բնոյթը, երբ ամէն ոք գիտէ թէ որքա՞ն
կը պակսի մեծ Աղէտին պատմութիւնը: Բազմիցս մղուեցայ
մամուլով կոչ ուղղել՝ ի նպաստ «Գողգոթա»յի հրատարակութեան,
բայց միշտ ալ ետ կեցայ, գիտնալով որ իմ կոչս պիտի մնայ «ձայն
բարբառոյ...»:

Յայտնելով անկեղծ շնորհակալութիւնս ձեզ ինծի պատճա-
ռած հաճոյքին համար, սիրով կ'ուղղեմ ձեզ իմ լաւագոյն բա-
րեւներս:

Շահնուր Քերէսթեան

8 Ապրիլ 1952

Սիրելի Հ. Թորոսեան

Քանի մը տարի առաջ, Վահե-Վահեան ինձմէ խնդրած էր իմ կենսագրութիւնս, զայն հրատարակելու համար իր *Անի* հանդէսին մէջ, որ լոյս կը տեսնէ ի Պէյրութ: Այժմ *Անի*էն ընդօրինակելով ձեզ կը ղրկեմ այդ գրութիւնը, անշուշտ զայն ամբողջացնելով:

Սիրալիր խօսքերու եւ բարեմաղթութեանց կարգին (անոնք վկաներն են ձեր զգայուն սրտին), ձեր նամակը կը պարունակէր ախտաճանաչում մը՝ որ զիս ուրախացուց, այն պատճառաւ որ՝ ոչ ոք չի խօսիր այդ ախտին մասին որ այնքա՛ն երկար ատեն թունաւորած է իմ կեանքս: Կ'ըսէք թէ անտարբերութիւն եւ նախանձ ցոյց տուած են ինձի հանդէպ իմ «եղբայրակիցներս»: Որքա՛ն ճիշդ էք: Այդ անտարբերութիւնը եւ չարախինդ նախանձը բաներ են՝ որոնք երկար ատեն հետեւած են իմ քայլերուս, կատաղաբար հալածելով զիս: Օ՛հ, շատ գէշ, շատ զգուշի յիշատակ մը պահած եմ Փարիզի հայ գրական եւ լրագրական շրջանակներէն²¹⁸: Բայց գիտեմ նաեւ որ, Փարիզի հայ մտաւորականները (որոնց մէջ արուեստագէտը այնքա՛ն հազուագիւտ է) շատ հեռու են հայ միտքը ներկայացնելէ: Կը գտնուին այժմ Հայեր, կամ օր մը պիտի գտնուին, որոնք պիտի խօսին տարբե՛ր ձեռով: Ունէ պատճառ չկայ որ Հայը չկարենայ զանազանել սեւը ճերմակէն: Անշուշտ թէ ինձի համար ուշ պիտի ըլլայ: Բայց արդէն ամէն ինչ ուշ է ինձի պէս մարդոց համար:

Կը խնդրեմ որ Հայկ Պէրպէրեանին հաղորդէք իմ ջերմ բարեւերս:

Սիրով կը սեղմեմ ձեր ձեռքը:

Շահնուր Քերէսթեան

Սիրելի Հրանդ Թորոսեան

Միթէ մարդկային հսկում մը չէ՞, անտեսել սիրելի անձի մը թերութիւնները, որքան ալ որ մեր ներքին ձայնը մեզ ըսէ թէ՛ այս թերութիւնները իսկապէս գոյութիւն ունին: Joubert²¹⁹ կ'ըսէ, մօտաւորապէս՝ Je ne regarde jamais mon ami borgne que de profil*: Ահա այդ դիրքին մէջ է որ ես կարդացի, քանի մը շաբաթ առաջ, հայասէր Paul de Véou-ի²²⁰ մեծապէս խոռոխ La Passion du Cilicie, զոր չէի ճանչնար:

Ընթերցանութեանս տպաւորութեան տակ էի դեռ (ըլլալով անոնցմէ որ չեն կրցած միախառնուիլ Կիլիկիոյ կորուստէն), երբ հասաւ ձեր Histoire de l'Arménie-ն, նսեմացնելով ֆրանսացիին գիտութիւնը: Մինչ du Véou կը մնար պատմութեան ստորադիր արտարձաններուն մէջ, ձեր աշխատասիրութիւնը տեղ կ'առնէր այն կեդրոնական բարձրավանդակին վրայ՝ ուր ես կը ճանչնամ (աւելի կը զգամ քան թէ կը ճանչնամ) իրական պատմաբանը: Այն գիտունը՝ որուն գիտութիւնը պատճառ մը չէ որ դէպքերու ցանցին տակ կորսուած մնան հեղինակին զգացումներն ու մտածումները: Դժուարի'ն յաջողութիւն, երբ երկը, իր համառօտութեամբ, կ'արգիլէ ընդլայնումներ: Մասնաւոր ուշադրութիւնս գրաւեց նաեւ՝ համեմատութիւններու յարգումը: Այլ խօսքով՝ չէ պատահած որ հարց մը կամ պատահար մը հոն ընդլայնուի, ի վնաս ուրիշ ժամանակաշրջանի մը կամ հարցերու: Դիւրին չէ ըլլալ Հայ, եւ չծանրանալ ջարդերուն վրայ:

Հաւատացէք, սիրելի Թորոսեան, որ շատ անկեղծութեամբ կը շնորհաւորեմ ձեզ, եւ կը մաղթեմ որ կեանքը բաւական «հաշտարար» ըլլայ ձեզի հետ, որպէսզի կարենաք շարունակել ձեր երկասիրութիւնները, մմանօրինակ թափով:

Ձերդ սիրով՝

Շահան Շահնուր

* Միականի բարեկամիս կը նայիմ միմիայն կողմէն (կիսադէմք):

Saint-Raphaël, 19 Նոյեմբեր 1963

Սիրելի Հ. Թորոսեան,

Իրական ցաւով տեղեկացայ ձեր հիւանդութեան, որուն յանկարծական տագնապը, Իսթամպուլի մէջ, պէտք է յաւելեալ մտալլկումներ պատճառած ըլլայ ձեզի: Փորձով գիտեմ թէ, երբ նենգախայթ ցաւը կը յայտնուի յանկարծուտ, առանց կանխանշանի, ենթակային համար ոչինչ այնքան ցանկալի է որքան վերադարձը՝ դէպի իր շրջապատը եւ անոր ապահովութիւնը: Հիւանդանոցի յիշատակները կը կորսուին ընդհուպ, հաւատացէ՛ք ինձի, երբ ախտին դարմանումը ըլլայ հիմնական: Սրտանց կը մաղթեմ որ այդպէս վերջանայ ձեր կսկծալի տագնապը:

Ձեր երկու հրատարակութիւնները մեծապէս հետաքրքրեցին զիս, անշուշտ իւրաքանչիւրը ի՛ր մարզին մէջ: Համակրութիւնս մեծ է Գերման ժողովուրդին հանդէպ, որ արժանի չէր այն հսկայական փլուզումին, որուն ճակատագրական բնոյթը անգամ մը եւս կը հաստատէ մարդ էակին անզօրութիւնը՝ ընդդէմ մութ ուժերու: Գերմանիոյ տնտեսական վերելքը, զոր ցոյց կու տաք, մշտապէս պիտի պահէ, ըստ իս, այն նախանձը որով համակուած են իր դրացիները:

Գալով *Աշխարհաբարին*²²¹, պէտք կա՞յ ըսել թէ որքա՛ն օգտաշատ կը գտնեմ զայն: Գոհունակութիւնը որ կը զգամ ձեր հրատարակութիւններէն, կրկնապէս մեծ պիտի ըլլայ երբ հատորիկը գտնէ պէտք եղած տարածումը: Ծատ են անոնք, ե՛ս ալ մէջն ըլլալով անշուշտ, որ միշտ բան մը ունին սորվելիք ձեր հմտալից երկասիրութիւններէն:

Ընորհակալ եմ այն բոլոր ազնիւ խօսքերուն համար որ կ'ընէք իմ 60-ամեակիս առթիւ: Հաւատացէ՛ք որ ֆրանսահայ մամուլին լոռութիւնը (*Յառաջը* բացառութիւն եղաւ) զիս ամենեւին չի նեղեր: Ինչ որ կը խօսի սիրտիս, ան ալ բարեկամական սրտաբոխ նամակներն են, որպիսին են ձերը:

Հիմնական բժշկումի մաղթանքներուս կը միացնեմ

իմ լաւագոյն բարեւներս

Շահան Շահնոր

26 Մայիս 1964

Սիրելի Հրանդ Թորոսեան,

Ձե՛զմէ է որ կ'առնեմ մրցանակին²²² անտիար: Թէեւ լուրը կը շրջէր նման հաւանականութեան մը, բայց ես չէի հաւատար, ոչ ալ զբաղէր անով, այն պատճառաւ որ իմ վերջին հրատարակութիւնս վտիտ տետրակ մըն է (60 էջնոց) եւ չէ սահմանուած վաճառման:

Այն փութկոտութիւնը որով լուրը կը հաղորդէք ինձի, ինքնին կը վկայէ ձեր բարեկամական զգացումներուն անկեղծութեան եւ խորութեան ի նպաստ: Մեծապէս շնորհակալ եմ:

Առաջին առթիւ իսկ ձեզի կը դրկեմ գրքոյկէս օրինակ մը:

Ուրախութեամբ լսեցի որ կը շարունակէք ձեր աշխատասիրութիւնը, եւ թէ վերջերս կատարած էք պատմական երկի մը թարգմանութիւնը, Carcopino-ի²²³ դրուատալից յառաջաբանով: Այս բաները կը հրճուեցնեն զիս:

Ձերոյ,
Ջերմ բարեկներով
Ծափան Ծափնուր

26 Նոյեմբեր 1965

Սիրելի Հր. Թորոսեան,

Բաւական եղաւ որ ակնարկս պատահմամբ կառչի *Սկիւտար* բառին, որպէսզի ուշադրութիւնս մնայ լարուած: Պոլսահայ աշխարհը իմ մէջս պիտի կոտորայ յաւետ, անբուժելի վերքի մը պէս, իր մտաւորական կեանքով ըլլայ թէ աշխարհ:

Պայքարի այդ համարին թերթօնը զուրկ էր ստորագրութենէ: Գրութիւնը պատշաճ տեղէ մը կտրելու անհրաժեշտութիւնը տեղ չէր ձգած հեղինակի անունին: Բայց իմ այն ենթադրութիւնս թէ գրութիւնը ձեր գրիչէն միայն կրնայ ելած ըլլալ, այդ ենթադրութիւնս եկաւ հաստատել Սիրան Փափագեան, որուն դէմ կրկնեցի ընթերցումս:

Հաւատացէք որ զգացուած եմ այն բարեկամական զգայուն տողերուն համար, որով կ'արտայայտուիք իմ մասին, ըլլայ ձեր գրութեան մէջ, ըլլայ անոր ընկերակցող նամակին: Ներփակեալ հատուածը ունէ փոփոխութեան կարօտ չեմ տեսներ:

Բայց ինչո՞ւ թերթօն՝ օրաթերթի մէջ: Paul Valéry-ի²²⁴ այն խօսքը՝ թէ այլեւս կարելի չէ գրել՝ «Մարքիզուհին տունէն դուրս ելաւ ժամը հինգին», բնաւ պատճառ չէ որ վիպասաններ դադրին հիւսելէ պատմութիւններ: Բայց գիտենք որ գրական արձակը (ֆրնս.) այսօր շատ աւելի հակամէտ է իր նախապատուութիւնը տալու վաւերական վկայութեան, քան թէ fabrication-ի*: Simone de Beauvoir-ի²²⁵ *Mémoires d'une jeune fille rangée*-ն²²⁶ կամ Sartre-ի²²⁷ *Les Mots*-ն²²⁸ այնպիսի գիրքեր են որոնք իրենց յաջողութիւնը կը պարտին այնքա՛ն գրագէտի տաղանդին, որքան մշակուած ստեղծին:

Ձեր համեատութիւնը ինձի անձանօթ չէ, բայց եթէ մեր խմբագիրները չըլլային անտեղակ գրական ճաշակի բարեշրջման եւ իմացական կեանքի նոր պահանջներուն, ձեր աշխատութիւնը պէտք է որ տեղ գտած ըլլար *Պայքար Եռամսեայի* մէջ, ընդարձակ հատուածներով:

Միթէ կարելի պիտի ըլլա՞նք զայն վերածել հատորի մը: Ձերմապէս կը մաղթեմ որ այդպէս ըլլայ:

Ձերդ՝ լաւագոյն զգացումներով

Ծափան Ծափնուր

* Արուեստագործութիւն (շինութիւն):

Saint-Raphaël, 25 Մարտ 1966

Սիրելի Հր. Թորոսեան,

Ուշադրութեամբ կարդացի ձեր գրութիւնը, որուն մասին մասնաւոր բան մը չունիմ ըսելիք, բացի վերջին պարբերութենէն ուր կը յիշատակուի Ա. Չօպանեանի մէկ «տգեղ ելոյթը»:

Ձեմ կարծեր որ անոր արհամարհելի գրութիւնը արժանի ըլլայ բացառիկ ուշադրութեան եւ մասնաւոր մատնանշումի, անջատաբար այն մի՛ւս գրիչներէն որոնք արտայայտուած են նմանօրինակ տգեղութեամբ, քիչ յետոյ զղջալու եւ յետս կոչում ընելու համար:

Արդարեւ այդ ելոյթէն²²⁹ քիչ ժամանակ վերջ, նոյն Ա. Չօպանեանը ինծի կը դիմէր, յաջորդական երկու նամակներով (Առաքել Չաքրեանի միջոցով) սիրալիք կապեր հաստատելու դիտումով: Իր նամակները պիտի մնային անպատասխանի, ի հարկէ:

Թէ *Ապագայի* իմ յօդուածներս զերծ չէին վրէպէ, այդ մասին ո՛չ մէկ կասկած: Իմ սխալս կը կայանար այն բանին մէջ, որ արժանի խարազանումով չէի արտայայտուած Ա.Չ.-ի պէս կուսակցական գործիչներու մասին, զոր պէտք է անպաշտօն՝ն նկատել որպէս ազգային պատմիկներ:

Գալով իր գրականութեան եւ իր անձին, կը նախընտրեմ չարտայայտուիլ անոնց մասին: Կարծիքս պիտի չըլլայ նպաստաւոր: Գիտցէք սակայն որ կարդացած եմ զինքը: Երեք տարի առաջ կրկին կարդացի *Հիւրիէթէն*²³⁰ առաջուան *Անահիտ*ները, ծայրէծայր²³¹:

Վերջացնելով ըսեմ, որ կրնաք ձեր վերոյիշեալ պարբերութիւնը հրատարակել այնպէս՝ ինչպէս որ է: Չօպանեաններու գրկարծիքը զիս չի յուզեր:

Լաւագոյն բարեւներով՝

Ծափան Ծափնոր

Պիտի թելադրէի որ sic-ը փոխանակէիք *ա՛յդպէսով*:

(Անթուակիր)²³²Սիրելի Բ. Թօփալեան²³³,

Ջերմ շնորհակալությունս այս նոր ժողովածուիդ համար, զոր կարդացի իրական հաճությո՜ւմ: Մեր շրջանակներուն մէջ միա՛կն ես որ առանելապէս քուդ ըրած ես սա ասութիւնը.- On n'offre pas des fleurs dans du papier d'emballage, ni des poèmes*: Տպագրական դիւրութիւնների պիտի չըլլային բաւական, եթէ պակսէր ճաշակը: Պիտի չզարմանաս թերեւս երբ ըսեմ թէ, նախապատուութիւնս կու տամ ա՛յն էջերուդ՝ ուր քու ներքին փոթորիկը զսպուիլ կը թուի: Խօսքդ երբ մրմունջ կ'ըլլայ, աւելի եւս խոռովիչ է, ըստ իս: (Էջ 17, 38, 39, ընդ ալոց):

Լաւագոյն բարեւներով՝

Ծ. Ծափնուր

* Ծաղիկներ չեն ընծայեր փաթեթաթուղթի մը մէջ, ոչ ալ բանաստեղծութիւններ:

18 Մարտ 1960

Սիրելի Բ. Թօփալեան,

Ատացայ *Աշխարհ* անուն թերթ մը, քու տպարանէդ ելած, որ կը թուի դրկուած ըլլալ քո՛ւ գիտակցութեամբդ: Այսպէս խորհելուս պատճառը այն է որ, հասցէիս մէջ կատարուած էին ճիշդ ա՛յն սխալները, զոր դուն ինքդ կատարած էիր: Ծճգրիտը հետեւեալն է:

Kérestedjian (կամ Armen Lubin)

13, Ave. du Maréchal Lyautey, Saint-Raphaël, Var

Անշուշտ զայն կարդացի հետաքրքրութեամբ: Անոր մաղթել երկարատեւ կեա՞նք: Գիտենք թէ մամնօրինակ ձեռնարկները երկարակեաց չեն ըլլար դժբախտաբար: Ես կը մաղթեմ որ ան լա՛ւ կեանք ունենայ, հոգ չէ թէ կարն:

(Խօսելով մենք մեզի, կրնամ քեզի ըսել որ, այս մամուլը ինքն իր ձեռքով կը վնասէ իր գոյութեան, տեղ յատկացնելով անընդունելի էջերու, որոնք գրակա՛ն ալ չեն: Տամ օրինակ մը, ճշդիւ ա՛յս թերթէն.– Պաշտպանութիւն Գառիլ Չէսման²³⁴ անուն աւագակի մը: Միթէ սա նեղացուցիչ չէ՞: Մօտս, այսինքն այս ծերանոցին մէջ ունիմ հայտնի մը, որուն տասնըմէկ – կ'ըսեմ՝ տասնըմէկ – զաւակները թորթերը *égorgé** ըրեր են: Անցեալները ես անձամբ գիմքը ստաջնորդեցի ակնաբոյժին: Մամիկը ըսաւ.– «Պարոն Արմէն, անխըտար արցունք թափեցի քի, աչքերուս լուսը մարեցաւ»: Մէկը որ այս բանը ունի իր մօտը, ամէ՛ն օր, չի կրնար չնեղսրտիլ երբ իսկական աւագակի մը պաշտպանութեանը կը ձեռնարկէ հայ թերթը: Ո՛չ սակայն, իր նպատակը աւագակը պաշտպանելը չէ, այլ սակայն արձակել թուղթէ սլաք մը (այնքա՛ն անօգուտ) ընդդէմ Ամերիկայի: Ահա երկրորդ օրինակ մը.– երկարապատում կոնդակ մը, որ հրաւեր կը կարդայ Էջմիածնի եւ Անթիլիասի միացման: Ա՛յս ալ աւելորդ կը նկատեմ թերթի մը մէջ, որ նախ գրական է, եւ ապա փոքրածաւալ: Անթիլիաս օտար չէ: Օտարը պապականութիւնն է որ կը տարածուի օրէ օր, ֆրանսայի մէջ ըլլայ թէ ալլոր: Եթէ կ'ուզես բան մը ընել, թող ա՛յդ Հայերը բերեն դարձի, անոնք որ հեռացած են, եւ ոչ թէ Անթիլիասը որ կը մնայ Հայաստանեաց Եկեղեցի: Բայց ատեն է որ գոցեմ փակագիծը: Ըսածներս պարզ շաղակրատութիւն նկատելու ամէն իրաւունք ունիս: Գիտես թէ շատախօս եմ, Hélas!:

Քոյդ, բարեւներով՝

Շահնուր

* Մոլորած

4 Նոյեմբեր 1969

Սիրելի Թօփալեան,

Ծնորհակալութեամբ ստացայ *Անդաստանը*, միշտ շահեկան՝
իր պարունակութեամբ եւ տեսքով՝ նրբանաշակ: Առիթէն կ'օգտը-
լիմ, անգամ մը եւս յայտնելու համար իմ հիացումս հանդէպ ճի-
գիտ մեծութեան: Քիչ չզարմացայ հոն գտնելով Ատամովի գրու-
թիւնը²³⁵, որ միշտ համակրելի է, հակառակ իր տարիներու
հնութեան: Երբ կը գրուէր այդ էջը, միայն մէկ գրքոյկ լոյս տեսած
էր ինձմէ: Այս գիրիս հետ կը դրկեմ - առ ի հետաքրքրութիւն -
գրոյց մը²³⁶, որ օրերս լոյս տեսաւ Jésuites կրօնաւորներու հան-
դէսին՝ *Etudes*-ի մէջ: Նոյն թիւին մէջ (No. de Novembre) պիտի
տեսնես գրիչն ու վրձինը Lalique-ի²³⁷, որ աւելի թանկագին է քան
գրոյցը:

Քոյդ՝ ջերմ բարեւներով
Ծափան Ծափնուր

Saint-Raphaël, 17 Ապրիլ 1962

Սիրելի Ա. Ալիքեան²³⁸,

Փարիզահայ գրավաճառ մը, որմէ խնդրած էի ձեզի ղրկել իմ մէկ ֆրանսերէն գիրքս, այսօ՛ր իսկ կ'իմացնէ ինծի թէ առաքումը կատարուած է ձեր հասցէին: Անշուշտ շուտով կը ստանաք զայն: Գիրքին տիտղոսն է *Transfert Nocturne*:

Եթէ կարելիութիւնը ունիք բարի եղէք զայն փոխանցելու նաեւ Գուրգէն Մահարիի, որ ձեր կողմերը կը գտնուի այս օրերս, ինչպէս կը վկայէ իր վերջին նամակը: Գիրքերէս հազուագիւտ օրինակներ մնացած ըլլալով, պիտի չկարենամ իրեն եւս ղրկել հաստ մը:

Կը խոստովանիմ որ բաւական զարմացում պատճառեց ինծի ձեր այն հաստատումը թէ, Մոսկուայի մէջ ծրագրած են ոռներէնի թարգմանել իմ *Նահանջը*: Իմ այդ անդրանիկ երկս, որ շեշտակիօրէն իր մէջ կը ցոլացնէ երիտասարդութեան յատուկ եղող բոլոր առաւելութիւններն ու պակասութիւնները, այդ երկս, կ'ըսեմ, դժուա՛ր թէ գոհացում տայ ոռս ընտրանիին: Այսուհանդերձ, ուրախ կ'ըլլամ եթէ գիրքէս օրինակ մը ղրկէք հասցէիս, հրատարակութեան պարագային²³⁹:

Յայտնելով իմ շնորհակալութիւններս՝ ձեր ազնիւ խօսքերուն համար,

կը մնամ ձերդ, ջերմ զգացումներով

Ծահան Ծահնուր

31 Դեկտեմբեր 1963

Սիրելի Ստեփան Ալաճաճեան²⁴⁰,

Մեր ծերանոցին տնօրենին հետ կը կապէինք փոքրիկ ծրարներ (béret*, գուլպայ եւ ալյն), իբրեւ կաղանդի նուէր մեր ծերուկներուն, երբ ստացայ ձեր Նոր Տարուայ բարեմաղթութիւնները:

Ջերմապէս կը խնդրեմ որ ձեր մտքէն վանէք յետին ստուերն իսկ ալն մտահոգութիւններուն, որոնք տեղ գտեր են ձեր մէջ, իմ երկերու coquilles-ներուն** եւ յապաւումներուն պատճառաւ²⁴¹:

Գրական երկ մը, որ ունի իրական արժէք (այդ բանը տա-րակուսելի է իմ գիրքերու պարագային) չի կրնար մահացու վերք ստանալ տպագրական վրէպներէ, մամանաւանդ երբ նոյն երկէն արդէն իսկ գոյութիւն ունին մէկէ աւելի ճշգրիտ, այսինքն հաւա-տարիմ éditions-ներ***:

Ձեր երկար ինքնարդարացումը զիս խոռովեց եւ տագնապե-ցուց: Կը ցաւիմ որ ձեզի պատճառեցի, բոլորովին ակամայ կերպով, մտահոգութիւն եւ խղճի խայթ: Ծիշդ է թէ անցորդ վաճառականի մը (Օճնիկ Գոշունեան որ կը ստորագրէ «Օճնիկ Հրաչ») ըսած էի թէ *չ'արժէր կարդալ Երկերը*, բայց պէտք է ընդունիլ որ իմ խօսքս անորամաքանական չէր: Ինչու կարդալ զայն, երբ ի ձեռին ունի առաջին տպագրութիւնը:

Երկարօրէն պիտի գրեմ ձեզի, երբ ստանամ խոստացուած գիրքերը: Այսօր, այսինքն տարեմուտէն մի քանի ժամ առաջ, ուզեցի մանաւանդ վանել ձեր մտահոգութիւնը եւ սրտագին շնոր-հակալութիւնս յայտնել ձեր այնքան ազնիւ եւ զգայուն տողերուն համար:

Նոր Տարուայ բարեմաղթութիւններով՝

Ծափան Ծափնուր

Օճնիկ Հրաչին տակ կը ծածկուի պէշրութաբնակ առեւտրական մը, որ պտոյտի եկած էր մեր կողմերը: Գիրի եւ գրիչի մարդ չէ: Ո՛չ մէկ տեղ չեմ հանդիպած իր ստորագրութեան:

* Գլխարկ կլոր եւ տափակ:

** Տպագրական վրէպ:

*** Հրատարակութիւն:

Սիրելի Ստեփան Ալաջաջեան,

Ծնորհակալութեամբ ստացաւ ձեր երկասիրութիւններէն երեքը, որոնց ընթերցումը նման եղաւ լուսաւոր պատմիանի մը որ կը բացուի թէ ձեր կեանքին եւ թէ ձեր տաղանդին վրայ, բաներ՝ որ ինծի կը մնային անծանօթ. կը տեսնեմ թէ դուք կանուխէն եղեր էք հաւատացեալ համայնավար, եւ զէն ի ձեռին կռուեր՝ հիւսիսային Ափրիկէի նման կլիմային տակ²⁴², այնպիսի նուիրումով մը որ ընտրեալներու միայն յատուկ է: Անշուշտ զիս մասնաւորաբար կը շահագրգռէր *Փիւնիք*²⁴³, իր ներգաղթի կարաւաններով, որոնց առընթեր դուք կ'արդարացնէք եւ կը ջատագովէք հոդ տիրող իսլավարդը: Սովետական Հայաստանի փառաւոր վերելքը կուգայ հիմնաւորել ձեր հաւատամքները, հոգ չէ թէ այդ վերելքը ճանչցած ըլլայ, իր առաջին քայլերուն, ցաւալի եւ բնական խոչընդոտներ: Արդիւնքը կը գլէ կ'անցնի մեր լաւագոյն յոյսերը:

Կրկին կը խնդրեմ որ այլեւս չափաւորաբար ո'չ դուք եւ ոչ ալ ձեր գործակիցները, տպագրական այն սխալներուն համար, որ արատաւորած են իմ *Երկերը*: Հոն, ուր եւ գրած եմ, խօսքս ուղղելով ճարպիկ մարդու մը- «կը շնորհաւորեմ ճարտարութիւնդ», Պետհրատը կը գրէ- «կը շնորհաւորեմ քու ճարտարապետութիւնդ»: Այս կարգի այլափոխումներ չեն կրնար դիւրացնել, ի հարկէ, իմաստին թափանցումը: Բայց պէտք է գիտնալ թէ *Նահանջի* նախատիպ օրինակը, ինք իսկ, անկարող է անսխալականութեամբ պարծենալու: Վէպը սահմանուած էր օրաթերթի մը, ուր հրատարակուեցաւ թերթօցնի ձեւով, այնպէս որ կազմուած էջերը ուղղակի փոխադրուեցան գրքին: Դուք գիտէք թէ ինչքան դժուար բան է, չըսելու համար անկարելի, լոյս ընծայել անսխալ օրաթերթ:

Կարելորդ այն ճիգն է գոր Պետհրատը կ'ընէ, ի խնդիր մշտաւտեւ բարելաւումի եւ կատարելագործումի: Այլ մանաւանդ ի նպատակ այն կապին որ օր ըստ օրէ կ'ամրանայ, ընդմէջ Հայաստանի եւ Ափրիկէի:

Լսեցի որ Երեւանի մէջ ծրագրուած է *Նահանջը* թարգմանել տալ ռուսերէնի: Այս տեղեկութիւնը հեռու է զիս հրճուեցնելէ: *Նահանջի* նման վէպ մը կրնա՞յ միթէ գոհացնել ռուս գրասէր հասարակութիւնը: Ծատ կը տարակուսիմ:

Ձերդ լաւագոյն զգացումներով

Ծափան Ծափնոր

27 Ապրիլ 1964

Սիրելի Պրն. Յ. Ասատուրեան²⁴⁴

Մեծապէս շնորհաւորելի էք ձեր *Կոմիտասին*²⁴⁵ համար, զոր իսկոյն փոխանցեցի երաժշտագէտ ազգակիցի մը, որուն պաշտամունքը, մեր հանճարեղ Վարդապետին հանդէպ, կը հաւասարի ձերինին: Միայն լեզուական տեսակէտով արդէն ձեր գիրքին ընթերցումը գրական հազուագիտ վայելք մըն է:

Անկեղծ շնորհակալութեամբ

Զեդո՛

Ծափան Ծափնուր

7 Մարտ 1967

Սիրելի Պրն. Գ. Շահինեան²⁴⁶,

Շնորհակալ եմ որ հոգածությունը ունեցած էք ինձի դրկելու ձեր *Հանդիպումները*²⁴⁷:

Իմ գրություններուս յատկացուած գլուխը, արձագանգի մը պէս եկաւ ականջիս, ինչ որ հաւանական կը դարձնէ սկզբնական ընթերցում մը, իմ կողմէս, լրագրիւրի մը մէջ:

Անշուշտ, անտարբեր չէի կրնար մնալ հանդէպ ձեր գրադատութեան ոգիին, որ կ'ենթադրէ բանիմացութիւն եւ համագացութիւն, բաներ՝ որոնցմէ բացակայ չէ ջերմ համակրանքը: Շնորհակալ եմ այս բոլորին համար:

Մեր աշխարհաբարը զգալապէս կատարելագործուած է Մերձատր Արեւելքի կողմը, եւ ժամ է որ տեղւոյդ գրիչները օգտագործեն այդ անզուգական զէնքը, ի նպաստ գրականութեան: Կը հիանամ ձեր բառամթերքին ճոխութեան եւ ճշգրտութեան վրայ:

Առանց նոյնիսկ կողքի մերկացումին, ես պիտի գուշակէի թէ դուք ընդգրկած էք ուսուցչական ասպարէզը: Ձեզ նման անձերու ներկայութիւնը, *Վսեմ Զուլարան*էն ներս, բարեբախտութիւն մը կրնայ ըլլալ ծաղկող սերունդին համար, որուն դուք չէք կրնար չփոխանցել սէրը արուեստին եւ գաղտնիքը՝ ներդաշնակ հայերէնին:

Զերդ՝

լաւագոյն զգացումներով

Շահան Շահնուր

8 Փետրուար 68

Ազնիւ Պրն. Գրիգոր Ծափինեան,

Պէջութիւն ինծի ղրկած էր ձեր հանդէսը, *Ահեկան 67*, ուր իրական համակրութեամբ կ'արտայատուիք իմ *Տետրակներու*²⁴⁸ մասին: Իմ մասնաւոր ուշադրութիւնս գրաւեց այն ջերմ եւ խաչտուն հոսանքը (ըսեմ՝ շունչը) որ բառէն եւ տառէն անդին, եւ անոնց շուրջ, լատագոյնս կը պարզէ գրադատին նպաստաւոր կարծիքը: Ընորհակալութիւն՝ ձեր նոր աշխատութեան, Լեւոն Ծանթի առթիւ²⁴⁹:

Ձերդ

Ծափան Ծափնուր

Le 9 Février 73

Սիրելի Գր. Ծափնեան,

Սրտիս ցաւ եղած է քու համակրական նամակդ, զայն անպատասխանի թողած ըլլալու համար: Պատճառն այն է որ առողջութիւնս խանգարուած է ատենէ մը ի վեր եւ կը տառապիմ, ուրիշ բաներու կարգին, գլխու կատաղի ցաւերով որ կ'անբանացնէ զիս: Բժիշկները կ'աշխատին զիս ոտքի հանել: Անմիջապէս որ ինքզինքս գտնեմ ու կարենամ կատարել անհրաժեշտ արպտումները, հին թողութեանս մէջ, հանգամանօրէն պիտի պատասխանեմ քու հարցումներուդ:

Ներողամիտ եղիր այն անախորժ յապաղումին համար, եւ հաւատայ իմ համակրական ջերմ զգացումներուս:

Ծափան Ծափնուր

Le Home Arménien

93700, Saint-Raphaël

France

Այս է իմ ճշգրիտ հասցէս:

Saint-Raphaël, le 15 Février 1973

Սիրելի Պրն. Գ. Շահինեան,

Նախորդ նամակով ցաւ յայտնած էի խնդրանքիդ չկարենալ պատասխանելուս համար: Պատճառը միշտ նոյնն է: Հիւանդութիւնը չէ դադրած զիս հալածելէ:

Արդարեւ, չեմ սիրեր խօսիլ իմ մասին եւ պիտի չխօսիմ այսօր եւս, բայց արգելք չկայ տեղեկութիւններ տալու, որ կը մնան bibliographie-ի* սահմաններուն մէջ:

Ուրիշ ամէն բանէ առաջ ըսեմ, որ իմ ֆրանսերէն գրութիւններս համեատ են թէ՛ իրենց քանակով, եւ թէ իրենց որակով: Կը խնդրեմ որ ի մտի ունենաս այս պարագան: Ֆրանսացի եւ ֆրանսագիր բանաստեղծներու թիւը կը հաշուուի շուրջ հարիւր հազար: Իմ աստիճանիս բանաստեղծները քանի մը տասնեակ են:

Ահաւասիկ ցանկը իմ ֆրանսերէն ժողովածուներուս:

Le Passager Clandestin, 1946, Ed. Gallimard, Collection Métamorphoses. *Sainte-Patience*, 1951, Ed. Gallimard. *Transfert Nocturne*, 1955, Gallimard. *Les Hautes Terrasses*, 1957, Gallimard. *Feux contre feux*, 1968, Ed. Bernard Grasset.

Կը յիշես տիտղոսը *Fouiller avec Rien*-ին: Ան միակը չէ իր տեսակին մէջ: Կան տակաւին երկու ուրիշ պրակներ որ զանց կ'առնեմ, քանի որ անոնց բովանդակութիւնը անցած է յաջորդ ժողովածուներուն մէջ: Պրակները որ կը տպուէին papier journal-ի** վրայ, գրաւման շրջանին, չէին դրուեր վաճառման, այլ կ'անցնէին ձեռքէ-ձեռք:

Իմ մասին արտայայտուած են Henri Thomas²⁵⁰, André Dhôtel²⁵¹, Jacques Brenner²⁵² եւ ուրիշներ: Տեղեակ չեմ Cahiers du Sud-ի²⁵³ մէջ երեւցած գրութեան Malrieu-ի²⁵⁴ ստորագրութեան տակ, եւ ոչ ալ Culture Française-ի²⁵⁵ յայտարարութեան:

Կարեւոր ուսումնասիրութիւնները որ կրնաս գտնել հետեւեալներն են.

Philippe Jaccottet²⁵⁶ - *L'entretien des Muses* (essai), Gallimard 1968.

Jacques Chessex²⁵⁷ - *Dans les Demeures d'Armen Lubin*, dans le NRF, Nov. 68, No 191.

* Մատենագիտութիւն:

** Լրագիրի թուղթ:

Jacques Brenner - *La Fête du Village*, Ed. Julliard, 1963,
Entretiens sur Armen Lubin, dans la revue *Etudes*, Nov. 1968 :

Իմ քերթուածներս տեղ գտած են հետեւեալ Antologies-ներուն մէջ.

Anthologies des Poètes - NRF, Préface de Paul Valéry, Gallimard, 1958.

Le Jeune Poète, par Marcel Arland²⁵⁸, 1944.

Anthologie de la Poésie Française depuis le Surréalisme, par Béal²⁵⁹ 1952.

Poésie Vivante, par André Silvaire²⁶⁰ et Louis Guillaume²⁶¹, 1953.

Panorama Critique des Nouveaux Poètes Français, par J. Rousselot²⁶², 1952.

Anthologie der französischen Dichtung. Flora Klee-Palyi²⁶³, Limes Verlag, Wiesbaden, 1953.

Antologia di Poeti Francesci d'Oggi. C'est l'anthologie de la revue *Il Verri*, Milano, 1957.

Les Poètes de l'Année, Anthologie, Pierre Seghers, par Alain Bosquet²⁶⁴

Պէտք է յիշել *Cahiers des Saisons*-ի բացառիկին համարը, *Portrait d'Armen Lubin*, avec une présentation de Jules Supervielle²⁶⁵, Été 62.

Աշխատակցած եմ պատահաբար գր. revue-ներու, թիւով շուրջ 20: Անոնք դադրած են այսօր լոյս տեսնելէ, բացի *NRF*-էն եւ *Cahiers du Collège Méta physique*-էն: Չեմ խառնուած Փարիզի գրական միջավայրին: Գրած եւ հրատարակած եմ *sana*-ի անկողիներէս, միշտ թղթակցութեամբ:

Կարծեմ ըսած եղայ անհրաժեշտը: Եթէ կը փափաքիս ունենալ յաւելուածական տեղեկութիւններ, ըլլայ իմ ֆրանս. թէ հայ. գրութիւններու մասին, տրամադրութեանդ տակ կը մնամ:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ

Շահան Շահնուր

ՍԷՆ Ռաֆայել, 27 Յունիս 1968

Սիրելի Գերսամ Ահարոնեան²⁶⁶,

Կը փութամ յայտնել իմ խորին շնորհակալութիւնս, գիտնալով հանդերձ թէ շնորհակալական ընթացիկ տարազներ անբաւական են ի տես կոթողական երկասիրութեան մը, ինչպիսին է ձեր «Յուշարձան»ը²⁶⁷: Հինէն ի վեր, ճշդիւ՝ իմ պատանեկան տարիներէս սկսեալ, երբ Թէոփիկ կը յօրինէր իր «Գողգոթա»ն, իբր լրացուցիչ պատգամ իր թանկագին «Յուշարձան»ին, ահա այդ թուականէն ի վեր կը սպասէի լաւագոյն եւ կատարելատիպ ձեռնարկի մը իրագործումին: Կ'ակնկալէի զայն ի խորոց սրտի, ըլլալով մէկը անոնցմէ, որոնք նուազ կը հետաքրքրուին մեր գրականութեամբ, որքան շատ կը զբաղին հայուն առօրեայով, անոր պատմութեամբ²⁶⁸, մասնաւորաբար վերջին հարիւր տարուան եղերական պատմութեամբ: Սիրելի Երեւանը ի գլուխ կը հանէ մե՛ծ ձեռնարկներ, բայց անոր կը պակսի բան մը որ անասհմանելի է: Մեծ Եղեւնը պէտք է գրի առնուէր թրքահայու մը գրիչով, մե'ր լեզուով: Տեսայ ձեր նախակրթարանին, Աւետ(արանական). *Բեթէլ* եկեղեցիին նկարը: Այդ մէկը, ինչպէս անոր կից նկարները երբ արցունք կը խլեն մեր աչքերէն, կարելի բան չէ որ ծնունդ չտան զգացումի մը, որ արդար հպարտութիւն է: Աւելի քան որեւէ ընթերցող, գրչի մարդը կրնայ լիովին ըմբռնել եւ գնահատել ձեր աշխատութիւնը, եւ գուշակել գումարը այն արտասովոր ճիգերուն, որ պէտք եղաւ շարժման մէջ դնել: Բողոքովին անձանօթ մը չէիք ինծի համար, քանի որ «Պայքար»ի մէջ կարդացած էի «Խոհեր»ուն մեծ մասը եւ լիովին բաժնած ձեր ազգային ուղղութիւնը, ինչպէս նաեւ այն պայծառ հաւատքը զոր կը տածէք հանդէպ Հայաստանի: Ինծի համար սփոփանք մըն է հաստատել, որ Ռամկավար մամուլը տիրացած է ձեզի նման կորովի առաջնորդի մը:

Կը շնորհաւորեմ ձեզ: Եթէ ողջ ըլլար խեղճ Թէոփիկը, բանա-հաւաքը եւ պրպտողը, ան պիտի ըսէր ձեզի- Վարձքդ կատար: Եւ պիտի համբուրէր:

Ծափան Ծափնուր

Պոլսոյ Մխիթարեան Սանուց Միութեան²⁶⁹

Սան-Ռաֆայէլ, 23 Յունիս 1968

Ծնորհակալ եմ որ ինծի ծանօթացուցիք ձեր հանդէսը, որուն գոյութեան անտեղեակ էի, ինչպէս անտեղեակ եմ առհասարակ պոլսահայ մտաւորական շարժումին: Իբրեւ սիրող մը բանաստեղծութեան, մասնաւոր հաճոյքով մը կարդացի ձեր քնարակիրները, որոնց տաղանդը ոչինչով ետ չի մնար Սփիւոքի արտադրութիւններէն: Մի՛ զարմանաք, երբ առանձին յիշատակութեան արժանի գտնեմ Ջահրատը²⁷⁰, որ ճշմարիտ յայտնութիւն մը եղաւ ինծի համար: Ջարմանալի, այլեւ մտահոգիչ իրողութիւն է, որ մեր ժամանակներու զգայակերպը, որով նաեւ անոր իրաչատուկ ըսելակերպը, իր արտայայտութիւնը չէ գտած հայ բանաստեղծութեան մէջ, երբ հոն է, մանաւա՛նդ հոն, ուր պէտք է թափանցէ, բանաստեղծութիւնը ըլլալով գերագոյն խօսքը գրականութեան:

Այս բացառիկ վայելքը, զոր ինծի պատճառեց Ջահրատ, զիսկը մղէ ահաւասիկ, ձեզի յայտնելու իմ խորին համակրանքը:

Շահան Շահնուր

Saint-Raphaël, le 11 Juillet 69

Սիրելի բանաստեղծ,

*Մեծ Քաղաքը*²⁷¹ կուգայ վաւերել այն նպաստաւոր տալաւորութիւնը զոր կրած էի *Սաւեն*։ Տեսակ մը արկածախնդրութիւն է վճիռ արձակել հեղինակի մը մասին, երբ հիմնուած ենք միայն սակաւագիտ էջերու վրայ։ Բայց այն՝ ինչ որ մենք կը կոչենք գրականութիւն, ան խաղ մըն է, գերագոյն խաղ մը, անկասկած, բայց եւ այնպէս խաղ մը, որ ունի իր արկածախնդրական կողմը, այսինքն իր վտանգները, նման առօրեայ կեանքին որուն սուր զգայնութիւնը ունիք դուք։

Ձեր զոյգ ժողովածուներուն մէջ հանդիպեցայ կտորներու, զորս պիտի կոչեմ, առանց վարանումի, առաջնակարգ։ Անոնցմէ են՝ «Արտասահման», «Կապոյտ», «Կանաչ»²⁷², իսկ *Քաղաքին* մէջ, էջեր՝ 12-17-33-45-51-55-56-86-93-119։

Այս վերջինը, *Աղերսագիր*²⁷³, կը սխալի, երբ ցաւով կ'ըսէ թէ բանաստեղծին ձայնը կը մնայ անլսելի, եթէ ոչ առարկայ՝ ծիծաղի։ Կը հաւատամ որ ճշմարիտ տաղանդը իր ձայնը կը պարտադրէ ուշ կամ կանուխ, օգտուելով նոյնիսկ թիւր մեկնաբանութիւններէ։

Զուգադիպութիւններու տարօրինակ քմայքը այնպէս տնօրինեց, որ ձեր գիրքերուն հետ միաժամանակ ստանամ Boston-ի *Պայքարը*, ուր երկու երեսանցի գրիչներ, Ալ. Թոփչեան եւ Վահագն Դարթեան (երկուքն ալ ծանօթ ինծի) կը վիճին ձեր *Ծննդալուտին*²⁷⁴ մասին, բոլորովին անտեղիօրէն, որպէս թէ տեսած չըլլային cortège-ը²⁷⁵։

Կարեւորը այն չէ թէ երիտասարդ բանաստեղծ մը ի՛նչ չափով ազդուած է կարկառուն երէցէ մը, այս պարագային՝ Jacques Prévert-է²⁷⁶, այլ այն՝ թէ ի՛նչ չափով տիրացած է իր հարազատ շէշտին եւ ստացած՝ իր ուրոյն գունատրումը։ Prévert-ը կը ճանչնամ surréalisme-ի հերոսական շրջանէն, երբ ան ծանօթ էր իր միակ poème-ով՝ *Dîner de têtes*²⁷⁷։

Ձեր քերթողութիւնը սիրելիւս կը նպաստէ, շատ բնականօրէն, գործածուած լեզուն, ի՛մս, Պոլսոյ հայերէնը, իր ժողովրդական դարձուածքներով։ Զայն դիմաւորեցի յուզումով։ Մնալով հանդերձ ողիղ աշխարհաբար, ան կը շփոթուի թրքերէնին հետ, երբ բայը կ'իյնայ նախադասութեան վերջաւորութեան։ Բան մը՝ որ յաճախադէպ է։ Մարդ կը թարգմանէ բնազդաբար — *Դուն ինծի հար-*

ցոր (սէն պանա սօր), *Մեղք ըրին* (եազըք օլտու): Թէ ինչպէ՛ս ձեր ձայնը յատկօրէն լսելի կ'ըլլայ այս բոլորին մէջէն, այդ մէկը բանաստեղծութեան գաղտնիքն է:

Ջերդ
Շահան Շահնուր

Saint- Raphaël, 16 Ապրիլ 1969

Սիրելի Ջահրատ,

Այո՛, ձեռնարկը վտանգալից էր: Խոչընդոտներուն (այնքան բազմադիմի՝ որքան ընդելոյզ) կրնար յաղթել ճշմարիտ բանաստեղծ մը միայն, որպիսին էք դուք:

Թարգմանական փորձեր կատարած էին անցեալին, Սփիւռքի մէջ թէ Հայաստանի, բայց ոչ ոք կրցած էր ձեզ գերազանցել:

Կը սիրեմ խորհիլ թէ պիտի չձեռնարկէիք այս դժնդակ աշխատութեան²⁷⁸, եթէ ժողովածուս չունենար, ձեր բարեկամական աչքին, համակրելի երես մը:

Առիթը կ'օգտագործեմ, անգամ մը ես յայտնելու համար իմ անվերապան հիացումս ձեր բանաստեղծական երկին հանդէպ:

Լաւագոյն զգացումներով

Ծահան Ծահնուր

Saint-Raphaël, le 18 Février 1969

Սիրելի Հայկ Գաապարեան²⁷⁹,

Ստացայ ձեր 12 Փետրուար թուակիրը եւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ ձեր յօդուածին համար զոր կարդացի ֆետաքքթու-թեամբ:

Այն գրութիւններուն photocopie-ները զորս դրկեցի, ընդառա-ջելով ձեր խնդրանքին, անոնք բոլորն ալ լոյս տեսած են Փարիզի մէջ: Բացի Journal des Poètes-էն որ կը հրատարակուի Bruxelles:

Եթէ չեք գիտեր ըսեմ, որ Ֆրանսայի մէջ գոյութիւն ունի մեծարժէք հանդէս մը, Nouvelle Revue Française, որ կը նկատուի իբրեւ գլխաւորը բոլոր նման հրատարակութիւններուն: Անցեալի մէջ աշխատակցած եմ անոր, արձակով թէ չափածոյով: Անոր հրատարակչատան տունէն, այսինքն Gallimard-էն լոյս տեսած են իմ չորս գիրքերս:

Պէտք կա՞յ անելցնելու, թէ այդ հանդէսին մնայուն քննա-դատները չեն կրնար ըլլալ երկրորդական անձնատրութիւններ: Thomas, Jaccottet, Chesse, որ փոխն ի փոխ հոն գրաւած են critique poétique-ի* դերը, ասոնք մարդիկ են որոնց վերլուծումներն եւ ուսումնասիրութիւնները ունին վճռական արժէք:

Կարծեմ պատասխանած եղայ ձեր հարցումներուն:

Ձերդ՝ լաւագոյն զգացումներով

Ծափան Ծափնուր

Կանխապաշտ շնորհակալութիւններս ձեր Victor Hugo-ին համար:

* Բանաստեղծական քննադատ:

Saint-Raphaël, le 12 Mai 1969

Սիրելի Հայկ Գասպարեան,

Ստացած եմ ձեր երկու յաջորդական նամակները (9 Մարտ եւ 1 Մայիս) որոնց համակրական՝ այլ եւ ջերմ բնոյթը չէր կրնար զիս անտարբեր թողուլ: Ծնորհակալ եմ:

Երկարատեւ ու մեղուաջան որոնումներու պտուղն է ձեր Victor Hugo-ն²⁷⁸⁰, որ սահմանուած է լատագոյնս նպաստելու այդ մեծահանճար հեղինակին ծանուցումին ընդ մեզ, հեղինակ՝ զոր ֆրանսացիները չեն վարանիր կոչելու սո *écrivain inconnu**, նախ որովհետեւ քիչեր միայն կը տարուին ծանօթանալու – շատ անգամ ի պաշտօնէ – անոր ստուարածաւալ եւ բազմաճիւղ արտադրութեան ամբողջութեան, եւ յետոյ անոր համար, որ ժամանակին թաւալումը, այսինքն գրական յեղաշրջումը միայն կրնայ, շնորհիւ իր նոր տեսողութեան, լոյսի բերել ստեղծագործութեան երեսակներէն (*facettes*) անոնք՝ որոնք ստուերամած մնացած էին մինչեւ այդ: Այդպէս եղաւ, զոր օրինակ, երբ թափ առաւ *surréalisme*-ը:

Յիշատակութիւնը մեր անգուգական թրքահայ գրագէտներուն, որ շար ի շար կը տողանցեն ձեր գիրքին մէջ, զիս խոովեց եւ տրտմեցուց: Անոնք շատ մտերիմ են ինծի: Մեր գրականութիւնը, որ իր վառ խղայնքին մէջ իսկ շանթահարուեցաւ եւ այլեւս զրկուեցաւ իր բնական հոլովումէն, իբրեւ անխուսափելի հետեւանք ազգակործան աղէտին, այդ գրականութիւնը ինչպէ՛ս չկոչել պատմահասեալ գրականութիւն:

Ամէնէն աւելի իմ ուշադրութեանս առարկայ եղաւ գիրքին թարգմանական բաժինը, եւ մասնատրաբար այն հատուածները ուր կրնայի բաղդատական աշխատութիւն կատարել, շնորհիւ բնագրին ներկայութեան: Պարզապէս զմայլեցայ անասելի նրբութեանը այն *ciseleurs*-ներուն^{**}, որ ճշմարիտ բանաստեղծ են (*Պէշիկթաշլեան*)²⁸¹ եւ կամ թէ ունին *le sens de la poésie*^{***} (*Պէրպէրեան*)²⁸²: Montaigne²⁸³ կ'ըսէ թէ երբ ֆրանսերէնը ի զօրու չէ անհրաժեշտ ճշդութեամբ արտայայտելու մտածումը, թող *կաս-գօնը*^{****} միջամտէ (*que le gascon*²⁸⁴ aille!): Մեր գրաբարի փրկա-

* Անծանօթ գրագէտ մը:

** Քանդակող, դրօշող:

*** Բանաստեղծութեան զգայարանքը:

**** Կասքոնական լեզու (տե՛ս. նօթ 284):

րար միջամտութիւնը շատ անգամ անհրաժեշտ է: Այսօր մեզմէ ո՞ր մէկը կը համարձակի ըսել՝ թէ տէր է այդ պերճ եւ նրբերանգ լեզուին: Ի դէմ այս թարգմանութիւններուն, ուսահայերէնին աղքատութիւնը ակնբախ է:

Ջերդ, ջերմ բարեւներով
Ծափան Ծափնուր

Պիտի ջանամ առնել radio-ի հաղորդումը, Մայիս 18-ին: Չեմ ստացած «Սովետական Գրականութեան» այն համարը, որ պիտի տար ձեր յօդուածը:

Նաում Սաքայեանի²⁸⁵ ողորումը նամակ

Saint-Raphaël, 13 Յունուար 1970

Ազնի Պարոն,

Արդարեւ կը յիշեմ ձեզ, հակառակ անոր որ շատ բան մոռցած եմ Պոլսէն: Աչքիս առջեւ է ձեր տունը, այլ մանաւանդ ձեր հայրը, որուն ստորագրութեան կը հանդիպիմ կարճ «մտածումներու» ներքեւ երբ պատահի որ բանամ Տարեցոյցը: Զարմանալի ժառանգութեամբ մը, ձեր եւ ձեր հօր ձեռագիրները մեծ նմանութիւն ունին: Մեր ընտանեկան փոխադարձ այցելութիւնները հազուադէպ չէին: Անգամ մը պատահեցաւ հետեւեալը: Ամառ երեկոյ մը, մօրեղբայրս մեզի տուած էր պատահական այցելութիւն մը, երբ դուրը զարնելէ վերջ, հրամայեց դուրսէն. «Ես Սաքայեանին կ'երթամ կոր, վերջը դուք ալ հոն եկէք»: Մեծ եղաւ դժգոհութիւնը մօրս որ կ'ըսէր. «Մարդ Աստուծոյ, մէջ մը ներս եկուր, բարեւ Աստուծոյ բարին մը ըսէ»... Ես ընկերակցեցայ Թէոփիկի, որ սկսաւ տաք խօսակցութեան մը ձեր հօրը հետ, բնականաբար Տարեցոյցի շուրջ, որ իր մեծագոյն մտահոգութիւնն էր: Ահա այդ ջերմ խօսակցութեան ընթացքին է որ յանկարծ դարձաւ ինծի եւ հարցուց.- «Մա՛նչ, քառայծին ֆրանսերէն ի՞նչ կ'ըսեն: Իր յանկարծակի շարժումէն շփոթած, պատասխանեցի chameau*, փոխանակ chamois-ի: Տակաւին ականջիս մէջն է իր աղաղակը.- «Դո՛ւրս, սենեակէն դուրս...», ի մեծ գուարնութիւն ձեր հօր:

Պոլսէն հեռանալէն քիչ օր առաջ է որ գնեցի ձեր հօրմէն, իր խանութին մէջ, ածելի մը: «Ասիկա առ, սօլիկնէն է, չես գղջար»: Արդարեւ ան տեսեց երկար ժամանակ:

Պէտք է որ հրաժարիք այցելութեան գաղափարէն: Ոչ առողջական վիճակս եւ ոչ ալ տեղական պայմանները թոյլատու են այդ բանին: Արդարեւ չունիմ ըսելիք աւելի բան որ ըսի հոս:

Զերդ՝

Ծափան Ծափնուր

* Ուղտ:

Saint-Raphaël, 12 Դեկտ. 1971

Սիրելի Ալ. Սարուխան²⁸⁶,

Կը հաւատամ, որ դուն ալ ինծի պէս սիրելի բացականերու համաստեղութիւն մը կը տանիս հետդ, տարիներու հոլովոյթին հետ, բացականեր՝ որոնցմէ ոմանց դէմքը կը պղտորի անորոշ պատճառով, մինչդեռ ուրիշներ կը փայլին առաւել ճանաչումով, հոգ չէ թէ անոնք միշտ մնան հեռաւոր՝ միջոցին մէջ:

Դուն այս վերջին սիրելիներէն եղած ես ինծի համար: Ձեմ մոռցած մեր հանդիպումը Բերայի «շիտակը»²⁸⁷, երբ տակաւին պատանիներ էինք: Հետեւեցայ երգիծանկարիչի քու փայլուն յաջողութիւններուդ: Կը խոստովանիմ սակայն, որ քեզ աւելի ես մօտ զգացի ինծի, երբ որ լծուեցար հասարակական գործունէութեան, ընդգրկելով ուղեգիծ մը, որ այնքան մերձաւոր է իմ ըմբռնումներուս:

Հաճոյքով կը կարդամ քեզ քիչ մը չափաւոր մամուլին մէջ: Այսօր իսկ քեզ «գտայ» Թէքէեան Կեդրոնի բացման հանդիսութեան ընթացքին, բանախօսի ամպիոնին վրայ: Այդ փառաւոր հիմնարկութիւնը սիրտս լեցուց հպարտութեամբ, եւ չկրցայ չվերակոչել յիշատակը սիրելի Թէքէեանի, որ այնքա՛ն արժանի էր իր կենդանութեան իսկ վայելելու այս սէրն ու գնահատանքը:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ, չմոռնալով յայտնել շնորհակալութիւնս իմաստալից *Վասն Եօթն ու կէսից*²⁸⁸ համար:

Քոյդ

Շահան Շահնուր

Saint-Raphaël, le 14 Février 1972

Սիրելի Ալ. Սարուխան,

Ամէն բանէ առաջ մեծկակ *անցած ըլլայ* մը, քու վիրաբուժական գործողութեան եւ անոր դառնակակիծ հետեւանքներուն առթիւ: Թէքէեան Կեդրոնի բացման հանդիսութեանց հետեւեցայ *Զարթօնքի* էջերէն, ուր դուն կ'երեւէիր պերճաբարբառ ատենախօսի դիրքով: Այս բոլորը լա՛ւ, բայց պարտինք յիշել մեր տարիքը: 2եմ գիտեր քուդ, բայց ես հասայ 70-ի դուռը:

Զիս յուզեցիր վերակոչելով յիշատակը *cousins-ներու*, Եսթէրի եւ Ծիածանի: Ափսո՛ւ, ոչինչ մնաց այդ անցեալէն:

Քու ծաղրանկարներդ կը տեսնեմ *Զարթօնքի* մէջ, որ եղած է Ռամկավար լաւագոյն քեմը: Ան սիրելի է ինծի: Դժբախտաբար երբեմն չեն կարդար ինչ որ դրկուած է Երեւանէն- ըսե՛նք «*մասնատր Պայքարի*»: *Պայքարի* մէջ է որ տեսայ երկար ուսումնասիրութիւն մը, որուն ընթացքին խնդրոյ առարկայ եղած էր Թէքէեան: Գրութիւն՝ որ գիս դրսւ աւհանդուծելի վիճակի մէջ: Պատասխանել՝ կը նշանակէ կոտորել հայրենի մտաւորականին գրիչը. խոյ ձեւանալ եւ լռել՝ կը նշանակէ որ համբակ գրիչներ ըսեն այն՝ ինչ որ վայել չէ ըսել եւ ոչ ալ անհրաժեշտ: Վեր թքնեմ՝ պէխս, վար թքնեմ՝ մօրուքս:

Ընկեր Փանջունին որ Պոլսոյ օրինակս է, յոգնատանջ վիճակ մը ունի: Քու պատկերագարդեալ *Փանջունին* տեսած եմ ժամանակին, բայց հեռուէն, Բարեգործականի գրասենեակը, ի Փարիզ, Հայկ Պերպերեանի ձեռքը: Եթէ ունիս աւելորդ օրինակ մը, շնորհակալ կ'ըլլամ: *Աւելորդը* ըսելու կերպ մըն է: Գլուխ-գործոցի աւելորդը չըլլար:

Եթէ տակաւին չես ստացած *Բաց Տոմարը*, իմացոր:

Քոյդ, ջերմ բարեկներով

Ծահաւն Ծահնուր

Saint-Raphaël, le 1 janvier 1974

Սիրելի Ալ. Սարուխան,

Մեղամաղձոտ է երկինքը օրերէ ի վեր: Թեւատարած արմաւենիները կը կաթկթին պաղ կաթիլներ մեր պարտեզի աւազանին մէջ, առանց որ պղտորեն այն զուարթութիւնը եւ խաշտանքը որ կը թեւածեն մեր Հայկական ծերանոցին մէջ: Նոր տարուայ առաջին օրն է այսօր: Ի՞նչ կրնամ մաղթել քեզի, եթէ ոչ քաջաողջութիւն եւ մշտանորոգ կորով՝ շարունակելու համար քու առաքելութիւնդ իբրեւ տաղանդաշատ արուեստագէտ եւ իբրեւ թանկագին դեսպան, Սփիւռքի մեր գաղութներուն մօտ: Երկու Ամերիկաներէն մինչեւ Փարիզ, հետեւեցայ քու բեղմնաւոր ճամբորդութեան, հանգրուանէ հանգրուան, եւ գիտեմ թէ ոգետրեցիր գաղթական հայութիւնը, անոնցմով ոգեւորուելով հանդերձ: Եթէ Երեւան ունի ամէն դիւրութիւն, ազգ. գործիչներ ղրկելու համար դէպի արտասահման, մենք չունինք ոչ մէկ դիւրութիւն, եւ ոչ ալ, դժբախտաբար, նոր ոյժեր, որ գային յաջորդել մեզի: Իքզինքդ ծեր մի՛ նկատեր: Տակաւին շատ բան կը սպասուի քեզմէ:

Ժամանակին կարդացած էի, *Արեւի* մէջ, արտաոռոց *Մուլտիպլիկասիոնը* եւ ունեցած՝ աղի-լեղի ծամածոմ: Ի՞նչ ըսել, երբ գրողը չէ իւրացուցած մեր լեզուի մասնաշատուկ *ՈԳԻՆ* եւ կ'անգիտանայ թէ մեր լեզուն աւելի հարուստ է եւ հեշտալոր՝ քան ինչ որ կը կարծուի: Յաւը հոն է, որ շատ ականջ չեն տար մեր մատնանշումներուն եւ թելադրութիւններուն, զմեզ նկատելով որպէս ստորադաս տարր: Անիրաւ չե՞ն միթէ: Կասկակած չկայ թէ անիրաւ էին երէկ, իսկ այսօր՝ նուազ անիրաւ, այնքան որ անկեալ վիճակի մէջ կը գտնուի սփիւրքահայ գրիչը: Դուն անձամբ հաստատեցիր այդ ողբալի (կացութիւնը. *Խ*) ներկայ ըլլալով Փարիզահայ Գրողներու Միութեան 40-ամեակին: Արփիկ, որ նրբամիտ կին մըն է, եկաւ ինձ անձամբ պատմել այդ *tragi-comique** հանդէսը: Ուրախ եմ որ համակրեր ես այդ ձեռներէց եւ ողջամիտ կնոջ, որ գիտէ չափ ու կշիռ դնել ամէն բանի մէջ եւ անաղարտ պահել իր ազատութիւնը, հակառակ իր վրայ գործուած ճնշումներուն:

Ես միշտ կը գտնուիմ բժիշկներուն ձեռքը: Ցաւերս ոչ դարման ունին եւ ոչ ալ վերջ: Միայն մահն է որ կրնայ ինձի պարգեւել

* Ողբերգա-կատակերգական:

այնքա՛ն ցանկալի խաղաղութիւնը, միայն մահը, որ կ'ուշանայ եւ
կ'ուշանայ:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ
Ծախան Ծախնուր

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԾԱՀՆՈՒՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔԷՆ²⁸⁹

Ապիտար, 14 Նոյեմբեր 1929

Սիրելի Ծափնուր,

Այս անգամ շատ գոհ մնացինք նամակդ շուտով գրելուդ համար: Մանասանդ գիրքովդ խանդավառուած՝ միշտ լաւ լուրերուդ կը սպասէինք անհամբեր:

Աֆերի՛մ Ծափս, որ մեզ չապաստացիր երկար, եւ աղուոր տեղեկութիւններ ալ տուիր «Նահանջ»իդ մասին: Այնքան փառաւորութեանք եւ քէյֆ ըրինք կարդալով այդ քու գեղեցիկ տողերդ: Բոլոր քեզի եղած պատիւները, մեծանուն գրողներէ եկած շնորհաւորութիւնները եւ թէ գրախօսականները, շատերու կողմէ եղած յարգանքը, այս ամէնքն ալ մեզ բարձրացուցին երկինքները: Երեքնուս²⁹⁰ թելերը այլեւս սկսած է ուռիլ, անշուշտ քու յաջողութեանդ համար: Հոս մեզի ալ շնորհաւորողներ եղան շատեր:

Անցեալ օր Տիկ. Նոյեմի Գրիգորեանը մեր դէմի պարտէզը եկաւ քրիզանդէմ* գնելու: Տեսնուեցանք հետը: Ամէն բանէ առաջ քու մասիդ խօսեցաւ. շնորհաւորութիւններ յայտնեց քեզի: Կատարելապէս ուրախացած էր: Նոյնպէս Տիկ. Գոհար Մազլըմեանը եւ ուրիշ շատեր: Բայց կան անանկներ ալ որ բնաւ չեն քաշեր, իրենց չար նախանձը, չար սիրտը յայտնի ընելով, հակառակ որ լսած են եւ գիտեն գիրքդ:

Չմոռնամ ըսելու որ Արշալենց ղրկած «Նահանջ»դ ստացանք եւ իրենց յանձնեցինք: Բայց արդէն իսկ Արշալը գրած էր քեզ իր նամակը, եւ փօստը ձգած: Հիմա շարունակ գիրքդ կը կարդան: Անցեալ երեկոյ ես եւ մայրօսն²⁹¹ մօրաքենց գացինք: Մօրեղբայրէն նամակ եկած էր մաքուրին ուղղեալ: Քու մասիդ գրածը կարդաց միայն մեզի: Գիրքդ ստացեր է եւ գրեր է քեզ, իր պատկերներն ալ ղրկելով քեզի: Քարթով մը շնորհակալութիւն յայտնելու է Պրն. Վահրամ Իսպիւրեանի քեզ հանդէպ իր հոգածութեանը համար: Անպիտանը թող օրինակ առնէ ուրիշներէ եւ գոնէ պզտիկ դրամական նուէր մը ընէ քեզի: Բայց ամէն պարագայի ղրկելդ աղէկ եղաւ, ուրախացուց զինքը, թերեւս ալ բան մը ելլէ: Ի՛նչ

* Անթէմ, ոսկեծաղիկ:

աղէկ կ'ըլլայ, քիչ մը կը թեթեւնայ պարտքերդ: Եթէ գրէ նորէն մեզի կ'իմացնես, ղե՞ մի:

Երէկ երեկոյ անակնկալ ճիւղ ունեցանք: Գիտե՞ս ով՝ Պր. Քէշիշեանը: Քու մասիդ խօսեցանք երկար: «Ազդարար» թերթին մէջ գրեր է, բարեբախտաբար քովն էր, եւ ամբողջութեամբ կարդաց իր գրախօսականը, շատ երկար: Ծատ գեղեցիկ գրած էր բարձրացնելով միշտ քեզ: Կարդալէ վերջ մայրօն ճակատը համբուրեց. արդէն յուզուած էինք երկուքս ալ: Արդէն ո՞ր ժամանակ չենք յուզուիր քեզի համար: Միշտ, միշտ, քեզ չկարենալ վայելելուս, քու այդ փառքիդ ներկայ չըլլալնուս համար: Կարօտնիս, անելորդ է ըսել թէ չափ սահման չունի: Հիմա որ այս գիրքդ հրապարակ հանեցիր, այլեւս մեր յուզումը կրկնապատկուեցաւ, մանաւանդ երբ լրագիրներու մէջ կը կարդանք անունդ, մայրօն սաստիկ յուզուած կ'ըսէ. «Իմին անուշիկ ետարուս իմին, արդեօք երեսը պիտի տեսնա՞մ, թէ ոչ աչքերս պիտի գոցեմ առանց զինքը տեսնելու եւ վայելելու»²⁹²:

Այս բանը շատ կը տանջէ թէ զինքը եւ թէ մեզ: Ես եմ որ միշտ կը մխիթարեմ զինք. «Ինչալլա՞ն այդ երջանիկ օրը պիտի ունենանք ամենքս ալ, ղե՞ մը, հա՛»: Հիմա երկար շրջան մը կ'անցնենք կարօտի տանջանքով: Արդեօք մինչեւ ե՞րբ պիտի տեսէ: Այդ տարիները արդէն այնքան շուտ կ'անցնին անզգալապէս: Երբ միտքերնիս գայ քու մեկնելէդ ի վեր անցնող տարիները, կը զարմանանք պարզապէս:

Գալով Քէշիշեանին մասին ըսածներուս, նոյն երեկոյ այնքան անապարանօք շուտ մեկնեցաւ, որ «Ազդարար» թերթը մեզի մոռցաւ, եւ ես ալ հատ մը ունեցած եղայ, քանի քու մասիդ այնքան քիչ նստաւ որ խոստացաւ ուրիշ օր մը կանուխէն գալ: Թերթը քեզի չեմ դրկեր կոր. գիտեմ թէ հոն պիտի կարդաս զայն:

Հիմա Թէոդիկ մօրեղբօր ողջ ըլլալը պէտք էր որ գոնէ մեր տեղը ներկայ ըլլար Salle Voltaire-ի մէջ քեզի ի պատիւ տրուած երեկոյթին, բոլոր գրչի եղայրները իր հետ ունենալով պիտի նախագահէր երեկոյթին: Ի՞նչ քէյֆ, ի՞նչ ուրախութիւն իրեն համար: Բայց դժբախտաբար ոչինչ կոցաւ տեսնել խեղճ մօբարը: Հիմա անոր տեղ Յակոբ Տէր-Յակոբեանն է նախագահը, քեզ ամենայն շատ սիրող անձը: Եթէ տեղի ունենայ, մանրամասնօրէն մի մոռնար պատմելու մեզ:

Ծաբաթ մըն է որ Յակոբ Էֆ(էնտի). վերադարձած է Պոլիս

առանց քեզ տեսնելու: Ի՛նչ խախալօզ* մարդուկ է, թէեւ ինք
 հասցեդ չունէր, բայց Արամէն կրնար հասկնալ անշուշտ՝ եթէ
 ջանք ընէր: Քեզի տալու համար քանի մը պզտիկ բաներ տուած
 էինք իրեն, գուլպայ, փողկապ, ելւն: Անոնք անգամ չէ յանձնէր,
 եւ Արամին բաթրոնին քով ձգէր է: Եթէ ստացած ըլլայիր, ան-
 շուշտ մեզի պիտի գրէիր: Յակոբ Էֆ. կը զարմանայ կոր «դեռ չէ
 առեր Ծահնուրը» ըսելով: Եթէ ստանաս իմացուր մեզի որպէսզի
 սիրտերնիս հանգստանայ:

Paris-ի վրայ աղուոր տեղեկութիւններ տուաւ: Օդին համար
 լաւ չի խօսիր. միշտ խոնաւ է կ'ըսէ: Արամին համար շէնք մըն է
 գնէր, լուսանկարչատուն մը, ադամանդներն ալ կ'նոջը եւ պզտիկին
 նոիքներ է: Ինչ բախտաւոր աղջիկ է եղեր:

Այս միջոցին առատ բալումատ** կայ հոս: Սեւ Ծովէն ահուելի
 եկեր է, ամէն օր կը ծախուի: Մենք շատ ձուկ սիրելնուս միշտ
 կ'առնենք կոր, եթէ գինն ալ ըսեմ կը զարմանաս, Ծահն: Բա-
 ւական խոշոր եւ թարմ հատը՝ հինգ դրուշ, իսկ Պոլիսի շուկան՝ 100
 փարա: Տեսնուա՞ծ բան է, այս հրապարակի սղութեանը եւ
 սաստիկ քրիզին շատ աղէկ եղաւ ամէնուն: Բերանդ հոս պէտք է,
 տեսնես ինչ համով է մանաւանդ մայրիկին պատրաստած լաքեռ-
 տան***, քանի մը հատ դրաւ: Ամէն անգամ ուտելնուս քեզ կը
 յիշենք:

*(Հոս զանց կ'առնենք երկար պարբերութիւն մը, ուր կը խօսուի
 իրենց շրջանակէն ծանօթի մը, Մաքսուտ Էֆէնտի, կրած
 առետրական վնասներուն մասին, եւ որուն համար «մօքարս»,
 Թէոդիկ, «պարսպ տեղը չէ որ կ'ըսէր 'Տաղստանցի'»****: Գ.Բ.):*

Դուն ալ մեզի պէս անգործ եւ մնացեալ բաւական առնէ:
 Ամէնէն գէշ բանը ա՛յս է, շիտակը: Միշտ մտածել կու տայ մեզ:
 Տիկ. Սաթենիկն ալ սա միջոցին գործ չունի, որ եւ գոնէ աշխա-
 տիմ: Յոյս ունինք որ գործը պիտի բացուի շուտով, միայն առողջ
 ըլլանք, այդ է կարեւորը:

Աման Ծահն, դուն ալ ինքզինքիդ աղէկ նայիս, միշտ լաւ
 հագնիս, ասկէ վերջ ցուրտերը պիտի սկսին շարունակ: Գէ՛շ
 հաւատիս*, հայրիկը նորէն դող պիտի ելլէ, հիմակուրնէ կ'ըսէ կոր

* Խենդուկ (փաղաքշական):

** Զուկի տեսակ:

*** Աղուած եւ մասնաւոր պատրաստուած բալումատ, որ հոս կ'ուտուի:

**** Լեռնական

արդեն: Գիշերները քիչ մը ցուրտ ընելուն պէս, կանուխ մը կ'երթայ պառկելու: Թէեւ Մաքսուտ Էֆ.ին ալ հաչրիկէս վար չի մնար մսելու կողմէ: Անցեալ իրիկուն երբ իրենց էինք, վառարանը վառած էր:

Անտոնին մասին բնաւ չես խօսիր, հակառակ որ միշտ կը տեսնաս անշուշտ զինք, քեզի մօտ ըլլալուն: Ի՞նչ կ'ընէ, խելօ՞ք է: Պոլիս գալէ վա՞ր՞ (հրաժարիլ, *Խ.*) անցաւ բոլորովին:

Այս վաչրկեանիս երբ նամակս աւարտելու վրայ էի, Աստղիկը գիրքդ կարդալով նամակ մըն է գրեր քեզ: Բերաւ որպէսզի իմի-նիս մէջ ներփակեմ:

Իմ թանկագին Շահնուրս,

Նախ ստացա՛յ 12 Ապրիլ թուակիրդ, մեծ շունչ մը առի, եւ չափազանց ուրախութիւն զգացի անոր համար որ վերքդ կրկին բացուեր է եւ սկսեր է դուրս հոսիլ այդ անիծեալ թարախը, որ քեզի երբեմն մեծ նեղութիւն եւ ցաւ կը պատճառէ: Նաեւ կարդացի Պէյրութի մէջ տեղի ունեցած հանդէսները ի պատիւ Շահան Շահնուրի²⁹³: Այս տողերը որ կը կարդամ հոգիս կը հրճուի եւ ուրախութեան յուզումս չմ կրնար բռնել այլեւս: Օտարները երբ իմանան քեզի այս գովեստներդ եւ բարձրացումդ, շատ կը յուզուին, ո՛ր մնաց ես՝ որ քուկդ եմ եւ անբացատրելիօրէն կը սիրեմ քեզ: Անունդ կը սիրեմ որ աշխաֆի պարծանքը եղաւ: Արմենակ Քերէսթէճեանի դրկած նամակին չես պատասխաներ. շատ աղուոր բան մը եղաւ, կատարելապէս իրաւունք ունիս: Այս տեսակ մարդիկ բնաւ զգացում չունին: Մ'օրէնքայրս, Աստուած լուսատրե՛ հոգին, խօսք մը ունէր այս տեսակ մարդոց, *հերիֆ ինէք** – «Պիզիմ ախրոտս չօք պէօյլէ ինէքլէր, հերիֆ ինէք»**, կ'ըսէր, չ'արժէր խօսիլ անոնց մասին:

Այս տողերը գրած պահուս ստացա՛յ նամակ մը եւս քեզմէ: Թէեւ նախապէս դող ելայ, որով գիտեմ թէ այսքան շուտ չես գրեր նամակդ: Բայց երբ կարդացի պարունակութիւնը, հասկցա՛յ թէ մեծ, շատ մեծ լուր մըն է տուածդ: Զիս կը խորհիս, միշտ իմ մէկ հատիկ եղբայրս: Քեզ կարօտցած պահուս այն տեսակ ուրախութիւն մը զգացի, որ արիւնս արագ շրջան ըրաւ կարծես մարմնոյս մէջ: Յուզումս եւ ուրախութիւնս իրար խառնուած էին: Այլեւս ինչ մեծ պարծանք է ինձի համար այսպէս միշտ առաջին պարգեւ²⁹⁴ ստանալդ, մեծ տաղանդ ես: Քովիկդ ըլլայի եւ այդ թանկարժէք գլուխդ երկու ձեռքերուս մէջ առած անվերջ դիտէի: Եւ այս մեծ յաջողութեանդ դրամական վարձատրութիւնը աւելի շատ հրճուեցուց զիս, քանի որ առանց դրամի չպիտի մնաս բաւական ժամանակ: Միայն որքան վճարելիքնին չէիր իմացուցած: Կ'երեւի դեռ որոշ չես գիտեր քանակը: Պռավօ՛, Շահնուրս:

Այդտեղի գրատուները եթէ իսկապէս եկած է, շատեր կը գնեն զայն: Վստահ եմ: Երէկ Ծիածանին գացի: Հինգ ամիս կայ որ չէի տեսած զինքը շատ զբաղած ըլլալուս համար: Եթէ ես

* Մարդ կով կամ կով մարդ (herif=մարդ: Բառը կը գործածուի ստորարկիչ իմաստով:

** Մեր ախոռին մէջ շատ կան նման կով մարդեր:

չհարցունեմ, ինքը բնաւ չի գար ինծի. անպայման եւ իրեն պիտի երթամ: Ինչպէս միշտ, կրկին պիտոն գացի: Դեռ եւ բան մը չըսած ինք ըսաւ թէ աղուոր լուր մը ունիմ՝ հեռագիր առի Եսթերէն, թերեւս գալ շաբթու Պոլիս գան: 18 տարի եղեր է Պոլիս չգալը: Ծատ ուրախ էր, եւ ալ միեւնոյն ատեն ուրախ եղաւ այս լուրէն: Ամուսնոյն հետ պիտի գաւ, եւ թերեւս ամիս ու կէս մնան: Երբ ան ինծի այսպէս լաւ լուր մը տուաւ, անշուշտ եւ ալ իրեն լուր տուի քու ունեցած մեծ յաջողութիւնդ: Չափէ աւելի ուրախացաւ եւ յուզուեցաւ. «վաղը անպայման կ'երթամ ֆրանսական գրատունէն կը գնեմ այս գիրքը, նամակ գրես, իմ կողմէն շնորհատրութիւններ եւ համբոյրներ գրելու չմոռնաս», ըսաւ: Պիտոյին թէլէֆոնին թիւը տուաւ, որպէսզի իրեն քանի մը օրէն թէլէֆոն ընեմ Եսթերէն լուր առնելու, որպէսզի (իրենց) երթամ:

Երէկ Յովսէփի Քէշիշեանը²⁹⁵ լուր ըրաւ ինձ տղու մը հետ. զիս կ'ուզէր տեսնել: Գիտեմ թէ իր պաշտօնը Պատրիարքարանին քարտուղարութիւնն է: Եւ այդ հաստատութիւնը կը գտնուի Գում Գաբու: Բաւական հեռու ըլլալուն, զիս հրաւիրեր էր Պոլիս «Մարմարա»յի խմբագրատունը: Անմիջապէս գացի, քանի մը մարդոց հարցունելով վերջապէս գտայ: Ծատ ու շատ ուրախութեամբ դիմաւորեց ինձ եւ անմիջապէս ըսաւ. «Կը շնորհատրեմ զինքը, իմացաւ Ծահնորին այս մեծ յաջողութիւնը, առաջին հանդիսանալը իր նոր գիրքին համար»: Ինք ալ ինծի պէս շատ յուզուած էր: Երկար տեսնուեցանք: Ինձմէ տեղեկութիւններ ուզեց այս մասին, եւ ըսաւ թէ «եթէ գիրքը Բերայի Hachette ֆրանսական գրատուն եկած է, անպայման պիտի գնեմ»: «Մարմարա» թերթին խմբագիրն է եղեր, միեւնոյն ատեն: Չէի գիտեր: Ուզեց որ իր մասին քեզի գրեմ, թէ որքանով քեզմով կը հետաքրքրուի, բանախօսութիւններուն քու մասիդ կը խօսի եւ քեզ շատ կը սիրէ: Սիրտին մէջ մեծ տէրտ մը եղած է, իր մէկ նամակին, ասկէ շատ առաջ անշուշտ, չպատասխանելուդ համար: Հիմա այս նոր, գերազանց յաջողութեանդ լուրը ինձմէ ալ հաստատապէս առնելէ վերջ, անմիջապէս թերթին առաջին սիւնակին վրայ գրեց, եւ դեռ ալ պիտի գրէ յաջորդաբար: Այս անգամ նորէն նամակ պիտի գրէ քեզի, եւ կ'ըսէ. «Չեմ կարծեր որ անպատասխանի ձգէ զիս»: Կը յուսամ թէ, Ծահնորս, այլեւս անպատասխանի չես ձգեր, խնդրեմ: Այս կէտը շատ կը տխրեցնէ կոր զինքը: Խոստացաւ օր մը Սկիւտար մեր տունը գալ, յարմար առիթով:

Այս միջոցիս գործերս շատ են, ճիշդը: Եղանակ է հագուելու, այնպէս որ շատ շատ կ'ուզեն: Ես, որ մէկ հոգի ունիմ օգնական, շուտով չեմ կրնար յանձնել: Երբ առած գործերս գլուխ հանեմ,

քիչ մը պիտի հանգստանամ:

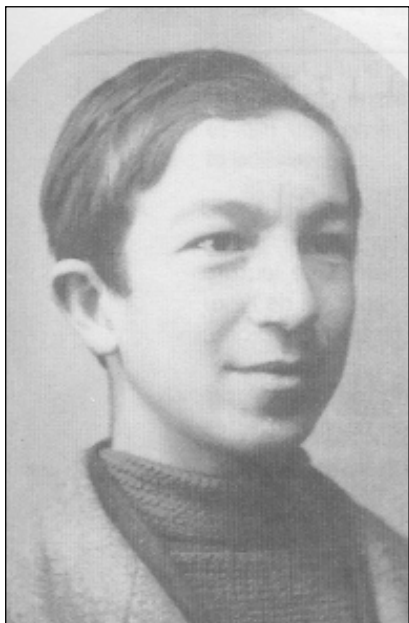
Երէկ իրիկուն թերթը բերաւ Զենոբը²⁹⁶, յուզուած վիճակով: Կարդացինք զայն: Ալ վիճակս կրնաս երեւակայել, ինչ բառ որ գործածեմ քեզ համար նորէն քիչ է: Աստուած միշտ աղէկ ընէ քեզ եւ զիրար տեսնելու արժանի ընէ: Այս է միակ փափաքս: Այս անգամ երկար գրեցի կուշտ ու կուտ պիտի կարդաս:

Անհամար կարօտի համբոյրներ ինձմէ եւ Զենոբէն:

ՀԵՐՄԻՆԷ

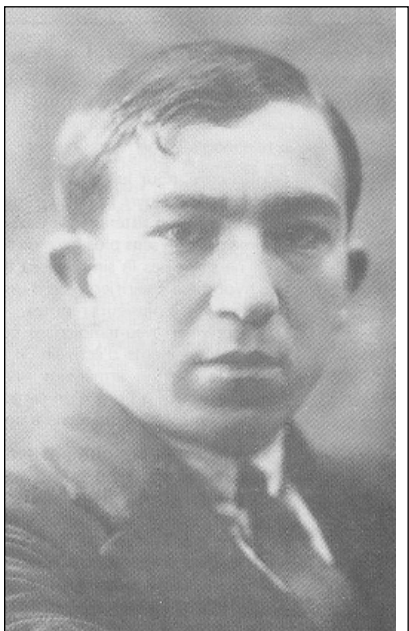
Ձախեն՝ Շահնուր
հայրը՝ Ջաքար Քերեսթեան,
քոյրը՝ Զերմինէ,
մայրը՝ Թագուհի (ծնեալ Լապճիմեան),
Թեոդիկին քոյրը:

Շահնուր 1920 թուականին - Պոլիս

1923 - Փարիզ եկած տարին

1924

1925

1930

1974

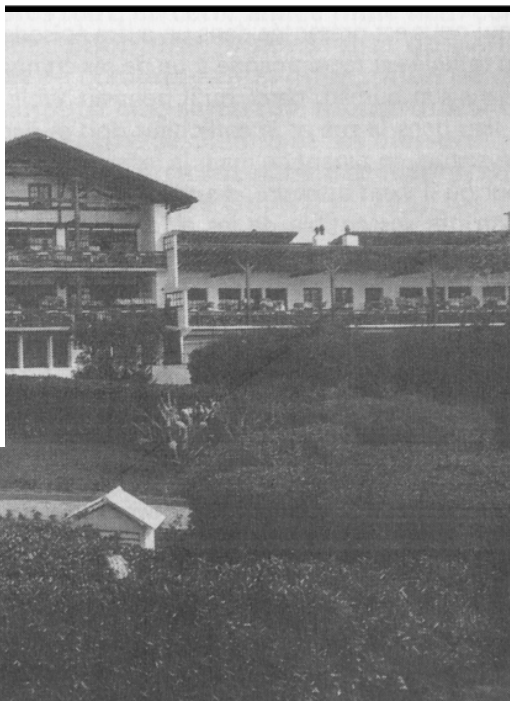

1963-ին, Սեն Ռաֆայել, Հայկական
Տան իր սենեակին մեջ:

Bouvaranh Bouvaran

Լապեն-Օւեանի բուժարանը, 1947

Պիտառի ԼԷ զ'Անպրեօն
բուժարանը, 1940- «Պատկած էս
անդամալոյծի մը պէս, նեղ
տախտակի մը վրայ, միշտ բաց
օդին, հովին եւ փոթորիկին
մէջ».....»

«Հառաջ»

Նստած՝ թեղիկ: Ոտքի ձախեն՝ Շաւարշ Միսաքեան, Շահան Շահնուր, Նշան Պէշիկթաշլեան, Մելքոն Քէպապճեան, Շաւարշ Նարդունի- Փետրուար 1928

Բանաստեղծ Յարութ
Կոստանդեանի (ձախին)
հետ- 1973

Երգիծանկարներ Շահան Շահնուրէն

Հրաչեայ Տէր Ներսեսեան

Յովհաննէս Ասպետ

Յ.Գ.Գ. Մըմրեան

Սիրունի

Միքայել Շամտանճեան

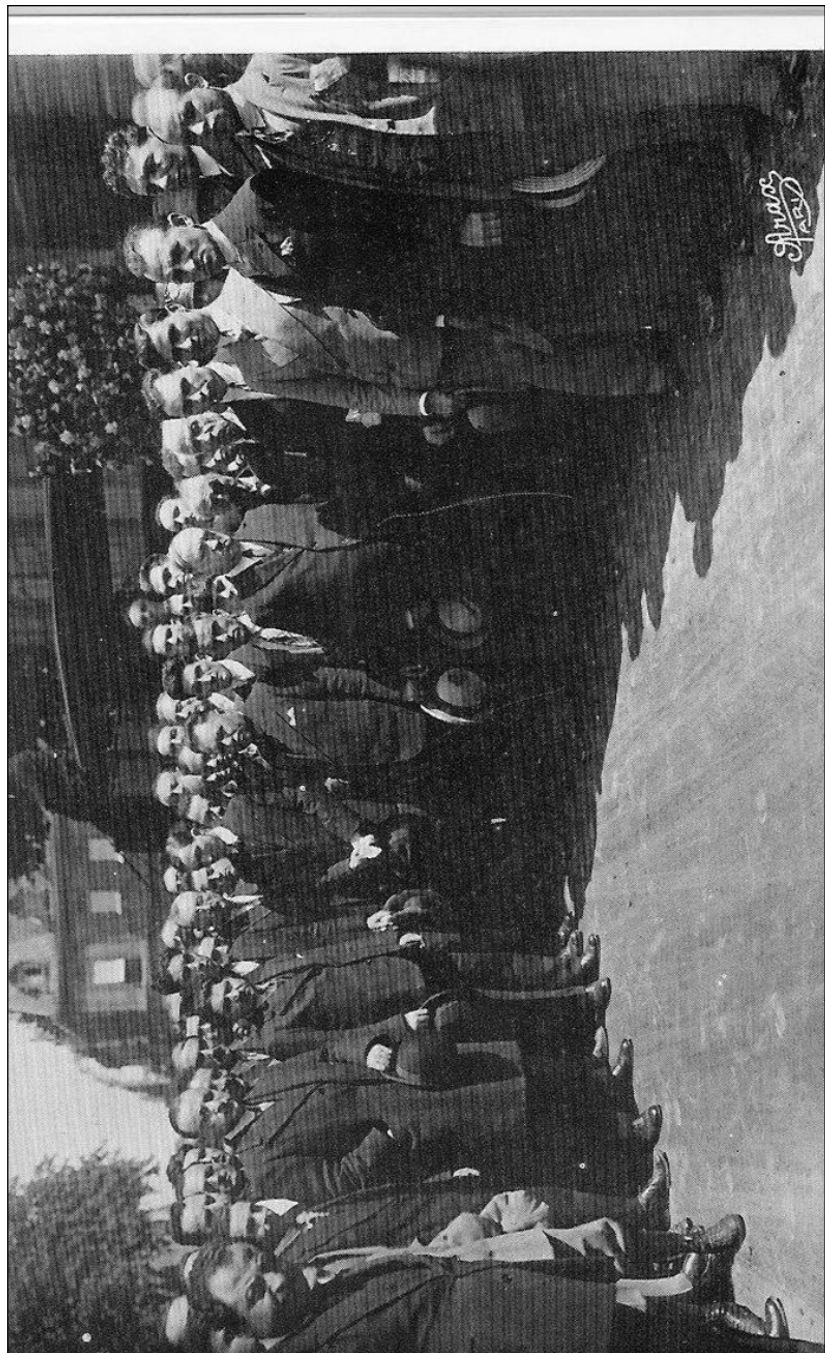
Ինքնանկար

Երուանդ Օտեան

Հայկանուշ Մարք

Թեոդիկի յուզարկատրութիւնը 1928-ին, «Անթող Փարիզ»-ի ներկայութեան: Լուսանկարին կեդրոնը՝ երիտասարդ Շահան Շահնուր: «Այսօր նամակ մը առի Փարիզի Բարեգործականէն. որ ինչ-մէ կը խնդրէ որ ազգին յանձնեն Թեոդիկի մարմինը: Անոր մահուան 65-ամեակին առթիւ, փախաբ կը յայտնեն հանգուցեալին ածինմները փոխարէն Հայ սկստորակամներու հաւաքական դամբարանը: Այիտն՝ Թեոդիկ այնչա չունի գերեզման. այն պարմատուա որ՝ չկոցինք իողը գնել, երբ ուշ չէր. միտքական պակասէն (սամակ Գ. Սահարիին, 7 Յունիս 1968):

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Անթուակիր նամակը գրուած պէտք է ըլլայ Փետրուարին կամ Մարտի սկիզբը, քանի *Մենք*ի առաջին թիւը կը կրէ 1 Ապրիլ 1931 թուականը: Նամակէն քիչ ետք, բժիշկներու խորհուրդով, Ծաֆնուր կը մեկնի Փիրենեան Լեռներու շրջանը, *Cambo-Les-Bains* աւանը, Աստանտեան Ուկլէանոսին մերձ, կազդուրութեւ ու համար- իր թոքերը պէտք ունին մաքուր օդի: Ծաֆնուր այդ շրջանի բուժարանները եւ հիւանդանոցները պիտի վերադառնար շուրջ ինը տարի ետք, առողջական յոռեգոյն վիճակի մէջ:

2. *Գեղամ Ֆէնէրճեան* (Պոլիս 1903-1983 Փարիզ): Ծաֆնուրի այս երկարամեայ բարեկամը - հաւանաբար ամենամօտիկը եւ սրտակիցը - կը յաճախէ Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանը, ուր աշակերտած է Յակոբ Օշականի: Իր աւարտաճառն է, Հրաշեայ Պետրոսեանի հետ գրուած, *Եղիա Տէմիրճիպաշեան, իր կեանքը եւ իր գործը*, լոյս տեսած 1926-ին երբ ինք Ֆրանսա կը մեկնէր: Փարիզի մէջ, ինչպէս մտաւորական իր սերնդակիցներէն ոմանք, միաժամանակ կը յաճախէ Սորպոնի Համալսարանը- միջավայր մը ուր զիրար կը գտնէին Վահան Թէքէեան, Ծահան Ծաֆնուր, Արթիւր Ատամով, եւ ուրիշներ: Իր գրական վաստակը ծնունդ կ'առնէ մամուլին մէջ, ինչպէս գրողներու մեծամասնութեան պարագային: Եղած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան անդամ, եւ շրջան մը վարած կուսակցութեան *Ապագայ* թերթը: Ունի Արալանպէկի մասին ուսումնասիրութիւն մը՝ *Պատմութիւն Արալանպէկի*: Յետ մահու Պէյրութի մէջ իրմէ լոյս տեսաւ իր գրութիւններէն հաւաքածոյ մը՝ *Գիրքերու հետ*, Անդրանիկ Ծառուկեանի յառաջաբանով:

Ֆէնէրճեան եղած է խոր զարգացումի եւ սուր քննադատական մտքի տէր: Ունէր յստակ հայերէն մը, եւ համադրող ոճ: 60-ական թուականներէն սկսեալ աշխատակցած է տեղւոյն *Նոր Աշխարհ*ին, մասնաւորաբար անոր Գրական բաժնին, Պէյրութի *Նայիրի*ին, եւ Փարիզի *Յանաջին*:

3. *Մենք*, Գրականութեան եւ Արուեստի պարբերական: Տե՛ս. *Նամականի* Բ. էջեր 204-205, նօթ 252:

4. *Նշան Պէշկիթաշլեան* (Պոլիս 1898-1972 Փարիզ). տաղանդաւոր արձակագիր, երգիծաբան, մէկը՝ երիտասարդ գրողներու - «Փարիզահայ Տղաք» - փաղանգէն: Որպէս երգիծագիր կը նկատուի սփիւռքի ամենէն օժտեալը՝ դասական Յակոբ Պարոնեանէն եւ Երուանդ Օտեանէն ետք:

Իր գործերէն՝ *Սիրոննա, Ռասպի, Ծաղրանկարներ, Մոմիաներ*, եւ այլն:

5. Գրուած պէտք է ըլլայ առաջին նամակի օրերուն: Երկտողը իր անհաւատալի ոճով, աղերսագին շեշտով եւ բառերով տագնապալի – խուճապալի՛ն – հոգեվիճակ մը կը մատնէ: Հակառակ ասոր եւ չուզելով տեսնել իր բարեկամին մտահոգ, «զարհուրած» արտայայտութիւնը, Ծափնոր չ'անդրադառնար իր մեկնումի դրդապատճառին, երբ Փարիզէն մեկնումէն օր մը առաջ Ֆէնէրճեան կու գայ իր մօտ:

6. *Առաքել Չաքրեան*. Իր մասին Ծափնոր կու տայ հետեւեալ ծանօթութիւնը իր մէկ նամակին մէջ. «Լուսանկարի անձը, որ կանգնած կը մնայ Թէքէեանի կողքին, կը կոչուի Առաքել Չաքրեան, այժմ վախճանած: Ֆրանսահայատակ եւ քիմիագետ, ան կը գործէր Sorbonne-ի մէկ laboratoire-ին մէջ: Որբահաւաքութեամբ զբաղած է Պոլիս, Զինադադարի օրերուն, եւ միշտ գտնուած՝ Ռամկավար-Բարեգործական շրջանակին մէջ: Հաւատացեալ հայաստանասէր մըն էր, եւ պատահաբար կ'աշխատակցէր *Ապագայի*, գիտական յօդուածներով»: Լուսանկարը, որ կ'երեւին Չաքրեան եւ Թէոդիկ, լոյս տեսած է Ծափնորի «Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ» հատորին մէջ, եւ յետագային՝ «Բաց Տոմար»ին մէջ: (Տե՛ս «Նամականի Ա., Նամակներ Գրիգոր Քէօսէեանի», էջ 105):

7. *Սիրանուշ Փափազեան*: Ամուսինը՝ Գիսակ Փափազեան. Տէր եւ Տիկ. Փափազեանները տէրն էին Փարիզի Լատինական թաղամասի հայկական *Ճորժիս* ճաշարանին, որ ժամադրավայրն էր հայ մտաւորականներուն, մինչեւ Բ. Աշխարհամարտ: Ծափնոր բարեկամ եղած է վերոյիշեալ զոյգին եւ անոնց ձգած է իր գիրքերը, ինչպէս «Նահանջ»ին եւ «Յարալէզներ»ուն Ա. տպագրութեան հատորները, որոնք յետագային յանձնուած են Տիկ. Արփիկ Միսաքեանին: Տիկին Սիրան Փափազեան, աւելի ուշ, դարձաւ Սէն-Ռաֆայէլի Հայկական Ծերանոցի տնօրէնութիւն մասնաւոր հոգածութիւն ցոյց տալով Ծափնորի հանդէպ:

8. Նամակին գլխանոցը կը կրէ պաշտօնական նամակի թողթը Le Rond-Point Montparnasse «Սրճարան- Գարեջրատուն»ին, որ Ծափնորի բնակավայրէն մի քանի շէնք անդին կը գտնուի, Մոնբառնաս պողոտայի անկիւնադարձին: Սրճարանը մէկ ժամադրավայրն էր արուեստագէտներուն, որոնցմէ՝ Գառգու:

9. Cambo-Les-Bains. Ստորին Փիլէնեաններու մէջ գիւղաքաղաք, Ատլանտեան Ովկէանոսի մերձ, ծանօթ իր հանքային ջուրերով: Երկրորդ Աշխարհամարտէն սկսեալ Ծափնոր պիտի վերադառնար այդ նոյն շրջանը ճանչնալու համար իր կեանքին յոռեգոյն տարիները բուժարաններու եւ հիւանդանոցներու մէջ, 17 տարիներ:

10. *Léon Bloy* (1846–1917). Ֆրանսացի գրագետ, բանաստեղծ, պարսառագիր: Հզոր եւ սուր տաղանդ, որ իր վերջին շրջանի գործերով ջերմեռանդ եւ անզիջող նուիրում մը ցոյց տուած է հանդէպ հոռովեական կաթողիկէութեան: Իր գործերը. *Le Désespéré, La Femme pauvre*:

11. *Villies de l'Isle-Adam* (Auguste de Villiers, Կոմս, 1840–1889). Ֆրանսացի ազնուատոմս գրագետ, թատերագիր, որուն համար երեսակայութիւնը շատ աւելի գեղեցիկ է քան շրջապատը: Իր գիրքերը *Tribunal Bonhommet, Contes cruels, l'Eve future*, եւ այլն:

12. *Léon Deubel* (1879–1913). Ֆրանսացի բանաստեղծ, գրագետ: Իր գործերը. *Le Chant des routes et des déroutés, Sonnets intérieurs*.

13. *Յարգութեան*. Բանաստեղծ Վահէ-Վահեանի (1908–1998) գրչանունը իր առաջին շրջանին:

14. Ծահնորի թարգմանութիւնը կարելի չեղաւ գտնել իր արխիւին եւ ոչ ալ *Ապագայի մէջ*: Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ կը պակսին այդ շրջանի (1936էն ետք եւ պատերազմական շրջան) թերթին հաւաքածոները:

15. *Yggdrasill*. Ծահնորի որակումով այս «պիչիմսիզ» անունը դիցաբանական ծառ մըն է, հացենիի ընտանիքէն, որ իր վրայ կը կրէ ամբողջ տիեզերքը. իր արմատները նոյնպէս կ'երկարին անասմանօրէն:

16. *Jules Romains* (Louis Farigoule 1885–1972). Ֆրանսացի վիպասան եւ թատերագիր, հանրածանօթ է մանաւորաբար իր մէկ կատակերգութիւնը–*Քնոք կամ թշկութեան յաղթանակը*: Հաւաքականութեան հոգեբանութեամբ (unanimité) հետաքրքիր՝ ան պատկերացուցած է քառորդ դարու վրայ տարածուող ֆրանսական կեանքի բոլոր երեսները *Բարեկամեցողութեան Տէր Մարդիկ* ընդհանուր խորագիրը կրող վիպաշարով:

17. *André Suarès* (1868–1948). 20-րդ դարու «անծանօթ» գրող, հակառակ իր ինքնուրոյն տաղանդին, եւ հակառակ հրատարակած աւելի քան 100 գիրքերուն, հազարաւոր քրոնիկներուն, տասնեակ հազարաւոր նամակներուն: Հիանալի նկատուած են ճամբորդական եւ տեղավայրերու, ինչպէս նաեւ անձնատրոսթիւններու նուիրուած իր գիրքերը– *Le Voyage du Condottiere, Sienne la bien-aimée*, Կէօթէի կեանքը, եւ այլն:

18. *Edmond Jaloux* (1878–1917). Ֆրանսացի գրադատ, վիպագիր: 1945-ին կը հիմնէ Բանաստեղծութեան Ընկերակցութիւնը: Յաջողած է հետաքրքրութիւն արթնցնել հանդէպ ժամանակակից եւ արդիական օտար գրականութեան: Հեղինակ՝ բազմաթիւ վէպերու, որոնք քիչ մը մոռցուած

են– *Fumées dans la campagne, L'Ami des jeunes filles*, եւ այլն:

19. Նամակը գրուած պէտք է ըլլայ Արշակ Զօպանեանի կողմէ Ծաֆնուրի հրապարագրական գրութիւններուն դէմ գրուած խիստ եւ նախատական քննադատութիւններուն առթիւ, Ֆէնէրճեանի պատասխան-յօդուածին հրատարակութեան շաբաթը, Դեկտեմբեր 1939-ի սկիզբը:

20. Գ. Ֆէնէրճեան, *Երրորդ ձեռք*, «Ապագայ» 14 Յունուար 1939: Այս ընդհանուր խառնաշփոթ վէճին մասին՝ տե՛ս. *Նամականի Բ.*, էջ 217-222, նօթ 309):

21. Գրուած պէտք է ըլլայ Սեպտեմբեր 1939-ի սկիզբները, որմէ ետք Փարիզ պիտի գտնուի պատերազմական վիճակի մէջ կամ, Ծաֆնուրի պատկերով, «սաղաւարտ պիտի անցնէ գլուխին»:

22. Վը վերաբերի Ծաֆնուրի Tout le Trafalgar արձակ գրութեան, որ որոշ յապաւումներով լոյս տեսած է La Nouvelle Revue Française-ի (N.R.F., հիմնուած 1908-ին) Սեպտեմբերի թիւին մէջ: Ամբողջական գրութիւնը մաս կը կազմէ հեղինակին միակ արձակ հատորին– *Transfert Nocturne*:

23. Ծաֆնուրի բարեկամ Հրաչին եւ իր ընտանեկան պարագաներուն մասին տե՛ս. *Նամականի Բ.*, էջ 222-223, նօթ 312:

24. Ծաֆնուր նախընտրած է այս նամակը գրել ֆրանսերէն պատերազմական մթնոլորտին եւ հաստատուած գրաքննութեան պատճառով, որ սկիբները աւելի կասկածելի կը նկատէր օտար լեզուներով գրութիւնները: Ֆրանսա եւ Մեծն Բրիտանիա Գերմանիոյ դէմ պատերազմ չայտարարած էին 3 Սեպտեմբեր 1939-ին: Ծաֆնուր կը նկարագրէ իր ճամբորդական գողգոթան իր վատոյժ վիճակին մէջ:

Ստորեւ ֆրանսերէն բնագիրը Ֆէնէրճեանի ուղղուած նամակին:

21 Sept.1939

Mon cher Kégham,

J'ai fait un voyage terrible de Paris à Montaut-Betharram. J'ai les membres brisés de fatigue. Jusqu'à Bordeaux j'étais assez tranquille, mais par la suite j'ai dû changer de train à Dax, à Puyoo, à Pau. J'avais deux valises trop lourdes pour moi, je ne trouvais point de porteurs ou des scouts, mais il me fallait quand même courir d'un quai à l'autre, dans la foule énorme. Je suis arrivé à Montaut à la nuit tombante, harassé de fatigue, noir comme un charbonnier, et mourant de soif. Je fus très bien reçu par les parents de Hratch. Voici mon adresse:

Mr. Ch(ahnour). K(érestedjian).
 Chez le Coiffeur Charles
 -Betharram
 Basses-Pyrénées

Il fait très frais dans ce pays et j'ai grand besoin d'un pardessus. C'est tout à fait essentiel. Si Maloumian²⁵ a laissé le paquet, donne le à Hratch qui nous l'enverra. Voici son adresse:

Hratch Aprahamian
 3, Rue da la Michodière,
 Paris

Je lui écris aujourd'hui même, en lui recommandant de venir te trouver Rue Saulnier.

Je te prie aussi de voir Tchadirian et d'arranger la question pécuniaire. Il croit que l'argent qu'il m'a donné durera bien un mois. Ce n'est pas exact, car il y a longtemps qu'il m'a remis les 900 francs et cette somme est entamée depuis longtemps. Je ne peux vivre avec ça un mois, d'autant plus que j'ai des achats à faire ici. J'ai surtout très froid dans ce pays et il me faut des linges. Je te prie mon vieux Kégham, ne me laisse pas sans argent durant deux mois tout au moins. J'écirais à Tchadirian aussi mais c'est surtout sur toi que je compte. Je ne sais si le poste fait des difficultés pour l'envoi des mandats. En tout cas vous pouvez dire que c'est pour un malade; et d'ailleurs les Aprahamian sont une famille de mobilisé.

Envoi-moi ton journal, avec les deux derniers numéros que je n'ai pas vu. Je t'écirai plus longuement plus tard. Pour l'instant je suis très, très fatigué et ma jambe me fait souffrir. La douleur n'est pas énorme mais j'ai peur. J'ai toujours terriblement peur. Ecris-moi et donne moi de tes nouvelles. Je te serre la main fraternellement.

Chahnour

25. Մալումեան, Մկրտիչ. մաս կազմած է Փարիզի մտաւորականներու շրջանակին: Ծահնոր ունէր ընկերական եւ բարեկամական շրջանակ մը, մասնաւորաբար նախկին պոլսահայեր, որոնց մասին գոհացուցիչ տեղեկութիւններ կը պակսին: Անոնք կամ որեւէ դեր չեն ունեցած մեր ազգային-գրական-հասարակական կեանքին մէջ, կամ ալ լուսանցքային տեղ մը գրաւած են: Այսպէս Մալումեանի անունի կողքին կը հանդիպինք ուրիշներու.- Վարսանդ, Ժիրեան (Լեւոն, մեռած 1941-ին), Թէլեան: Ասոնց մէջ Մկրտիչ Թէլեան կը թուի թէ պաշտօն մը ունէր Հ. Բ. Ը. Միութեան մէջ: Գեղամ Ֆէնէրճեանի մէկ նամակին մէջ յիշուած է անոր անունը.- «Այսօր Թէլեանը տեսայ: Բարեգործականը բան մը տալ կ'ուզէ կոր եղեր, բայց 'ձեւ' մը փնտնելու վրայ է եղեր որպէսզի 'օրէնքի դէմ'

չըլլայ...» (Փարիզ, 20 Յունուար 1940), իսկ Վարանդի մասին կը գտնուի ակնարկութիւն մը նոյն նամակին մէջ. «Վարանդին տեղ իմաց Սարգիս Պօղօսեանն է որ կը զբաղի վարչական (*Ապագայի*) գործերով: Վարանդը շատ քիչ կը տեսնեմ: Խեղճը լաւ վիճակի մէջ չէ. չկրցաւ գործ մը գտնել»: Այս թուականին յաջորդող Ֆէնէրճեանի նամակները դժբախտաբար չեն պահուած Ծաֆնուրի կողմէ, ինչ որ ուսումնասիրողը կը զրկէ կարեւոր տեղեկութիւններէ: Մեր տրամադրութեան տակ յաջորդ նամակը կը կրէ 9 Նոյեմբեր 1963 թուականը, Լիզպոնէն, ուր Ֆէնէրճեան ի պաշտօնէ կը գտնուէր Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան մէջ:

26. Կը վերաբերի *Ապագայի*, որուն խմբագրութիւնը կը վարէր Գ. Ֆէնէրճեան:

27. *Հրանտ Բալուեան*. (Պոլիս 1904–1967 Փարիզ): Ֆրանսահայ այս հրատարակիչ եւ խմբագիրին մասին, որ հրատարակած է *Զուարթնոց* գրական–գեղարուեստական հանդէսը, Ծաֆնուր խիստ տողեր ունի Անդրանիկ Անդրէասեանի գրած 1 Մայիս 1937 թուակիր նամակին մէջ, ինչպէս՝ «...Բայց Բալուեան ոչ միայն չի հասկնար կարդացածը, այլ ֆրանսերէն չի գիտեր եւ կը թարգմանէ ահարկու սխալներով: Այդ սխալներուն վրայ գրեցի *Ապագայի* առաջին թիւին մէջ...», տե՛ս *Նամակակնի Բ.*, էջ 2 115:

28. *Մկրտիչ Պարսամեան* (Ակն 1886–1965 Փարիզ). Ֆրանսահայ բանաստեղծ եւ հրատարակիչ: Եղբօրը՝ Մերութանի հետ կը հիմնէ «Ծանթ» հրատարակչատունը եւ *Կեանք եւ Արուեստ* պարբերականը (1931–1935, 1936–1940, Փարիզ): Հեղինակ է հայերէնի *Արարատ* եռափառորդասագիրքերուն:

29. Մէկէ աւելի տեղեր ակնարկութիւններ կ'ըլլան խնայողական սնտուկի մը, որուն մասին գոհացուցիչ տեղեկութիւններ կը պակսին: Ենթադրաբար ան ֆոնտ մըն է, հաւաքուած կամ նուիրուած գումար մը, նեցուկ կանգնելու կարօտեալ ազգային դէմքերու եւ գրողներու, ի հարկին ամսավճարի դրութեամբ: Սակայն սկզբնական շրջանի (30–ականներու սկիզբները) ուրիշ եկամտուի մը մասին անդրադարձ մը կայ Վահան Թէքէեանի Ծաֆնուրի ուղղուած նամակի մը մէջ, երբ ան կը գտնուէր Փիրէնեան Լեոներ կազդուրուելու համար: Թէքէեան կ'ըսէ թէ որպէս Գահիրէի Եղիայեան Յանձնախումբի ատենապետ, Ծաֆնուրի կէսթոշակի տարեկանին (60 եգիպտական) վրայ յաջողած է աւելցնել 14–15 ոսկի. «աւիկա քեզի կու տայ, թերեւս, երեք ամիս աւելի հոդ մնալու կարելիութիւնը, ինչ որ բան մըն է, նախ, եւ յետոյ՝ եթէ պետք ըլլայ (ինչ որ չըլլայ՝ լաւագոյն է, անշուշտ) Աստուած ողորմած է, ուրիշ ձեռով բան

մը կ'ընենք» (Թէքէեանի ձեռագիրը, 27 Մայիս 1931 թուակիր, կը գտնուի Ծաֆնուրի Դիւանին մէջ, Փարիզ), ինպէս Թէքէեանի ուրիշ նամակները):

30. *Փարիզ Պատերազմի նախօրեակին* («Արեւ», Սեպտեմբեր 1939) Ծաֆնուր գրութեան տիտղոսը փոխած էր վերամշակումէն ետք: Տե՛ս. *Առաջին քայլեր փապուղիին մէջ*, «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր», էջեր 121-138:

31. Տե՛ս. *Անահիտ*, Ապրիլ-Մայիս 1939, «Քրոնիկ»: Տեսնել նաեւ *Նամականի Բ.* մօթ 309, էջ 217:

32. Թէքէեանի նամակը Ծաֆան Ծաֆնուրին, 19 Սեպտեմբեր 1939: (Վահան Թէքէեան, *Նամականի*, կազմեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Աւետիս Գ. Սանճեան, Հրատարակութիւն Թէքէեան Մշակութային Միութեան, 1983- էջ 244-245):

33. *Յակոբ Տէր-Յակոբեան* (Կեսարիա 1883-1960 Փարիզ). հրապարակագիր, տպարանատէր, աշխատակցած է հաշ մամուլին: Ծաֆնուր Տէր Յակոբեանի նուիրած է «Նահանջը առանց երգի» վէպը: Հեղինակած է *Ուր խեցիներ ժողվեցի* եւ *Պարտիզակը խատուտիկ* հատորները: Պոլսոյ մէջ հիմնադիրներէն է *Սարսուռներ* անունով գրական խումբի մը, կազմուած յառաջապահ գրողներէ- Մեծարեմեց, Ծաւարշ Միսաքեան, Յակոբ Տէր Յակոբեան, Գեղամ Բարսեղեան, Վահրամ Թաթուլ եւ Ահարոն: Ծարժումը իր դերը ունեցած է ժամանակի հաշ գրականութեան յեղարշումին մէջ:

34. Նամակը պատասխան մըն է Ֆէնէրճեանի 20 Յունուար 1940 թուակիր նամակին (Արիսիւ՝ Ը. Ը.-ի Փարիզ), ուր Ֆէնէրճեան գրած է. «Երէկ ստացայ նամակդ, որուն անհամբեր կը սպասէի (...) Երբեք ինքզինքս այսքան առանձին զգացած չէի: Առանձին՝ մարմնով, հոգիով եւ մտածումներով: Երբեք այսքան ընկճուած չեմ եղած կեանքիս մէջ: Նոյնիսկ այն եղկելի կացութեան մէջ ուր կը գտնուիս, նամակդ ինձ օգնութեան հասաւ: Քիչ բան չէր ասիկա»: Լուրերու շարքին կ'ըսէ թէ ինք կը շարունակէ պաշտօնը Աղքատախնամի մէջ եւ «վերսկսած ենք արդարեւ հրատարակել «Ապագայ»ն, բայց 15 օրը անգամ մը: «Ըսի այսօր որ վերջին թիւէն սկսեալ ուղարկեն քեզ»:

35. *Թէլեան.* տե՛ս Նօթ 20:

36. Charles. Ծարլ Իսկէնտէրեան. Ծաֆնուրի հոգատար բարեկամը:

37. *Կոսէ.* բշմկապետ-վիրաբոյժ:

38. *Պրուսե* (Broussais) Փարիզի այն հիւանդանոցն է, ուր Ծաֆնուր կը մտնէ Մարտ 1939-ին եւ կ'ենթարկուի ողնաշարի պատուաստի ճակատագրական գործողութեան. Բ. Աշխարհամարտի պայմաններու ստիպողութեամբ, դարմանումի կարօտ Ծաֆնուր դուրս կը հանուէր հիւանդանոցէն, Օգոստոսին:

39-39ա. Նամակի գլուխէն մաս մը այրած-փնացած է, որուն հետեւանքով երկու տողի վրայ բառեր կը պակսին: Ծաֆնուր գրած պէտք է ըլլայ մօտաւորապէս՝ *«քարաշէն տան մը հրդեհին պատճառած ատերը կը տեսնուի զայն մարելէ վերջ, այսինքն թէ պատուհասին անհետացումէն վերջ»*:

40. Վարանդ. տե՛ս Նօթ 20:

41. Յակոբ Տէր Յակոբեան:

42. Ծաֆնուրի մնացուն տառապանքը – եւ մղձաւանջը – եղող պատմական հիմնահարց մը զինք հետապնդած է, նոյնիսկ հիւանդանոցային ցաւերուն մէջ.– Ազգային ղեկավարներու անհեռատես եւ անպատասխանատու քայլերը, որոնք իրենց բաժինը ունեցան մեր ժողովուրդին աղէտին մէջ, եւ որոնք կոշտեցան «տեղահանութիւն», «տեղափոխութիւն»:

43. *Jean Paulhan* (1884-1968). Ֆրանսացի գրագէտ, փորձագիր, գրական խմբագիր, քննադատ: Մաս կազմած է գերիրապաշտ շարժումի հիմնադիր արուեստագէտներու շրջանակին: Ան մանաւանդ նկատուած է իր ժամանակի գրական միջավայրին Նորին Գերապազմառութիւնը, որպէս հովանաւորող կամ խորհրդատու երիտասարդ յառաջապահ տաղանդներու, ինչպէս՝ բանաստեղծ Ժիլ Սիւրէրվիլիէլ (1884-1960): Ժան Փոլան նմանապէս, իբրեւ խմբագիր-տնօրէնը մեծակշիռ *Revue Nationale Française*-ի (Ֆրանսական Ազգային Հանդէս) 1925-1940 եւ ապա՝ 1953-ին վերերեսումէն սկսեալ, որոշիչ դեր ունեցած է Ծաֆնուր-Լիւպէնի ֆրանսական հանդէսներու մէջ մուտքին: Ծաֆնուրի արձակ գործը՝ *Tout le Trafalgar*, լոյս տեսած է NRF-ի մէջ: Փոլանի գործերէն են՝ *La Guérison sévère*, *Les Fleurs de Tarbes*, եւ այլն: Այս վերջին գործով քննարկումը կ'ընէ մտածումի եւ լեզուի յարաբերութեան:

44 *Pierre Drieu la Rochelle* (1893-1945). Ֆրանսացի ձախակողմեան գրագէտ եւ խմբագիր: Իր վէպերէն են՝ *Gilles*, *Les chiens de paille*, եւ այլն:

45- *Sartilly*. Միջին Արեւմտեան Ֆրանսայի քաղաք:

46. *Maurice Magre* (1877-1941). ֆրանսացի բանաստեղծ, վիպագիր, փորձագիր: Եղած է իր շրջանի մէկ ներկայացուցիչը, փորձարկելով թմրե-

ցուցիչներ, տարբեր ցանկություններ եւ նաեւ հոգեկան ցաւեր: Ըստ իրեն՝ արուեստագէտը պէտք է գործ մը արտադրէ, ուր լեզուն պէտք է ներշնչուի երկնայինէն, աստուածայինէն: Իր գործերը՝ *Le sang de Toulouse, Pourquoi je suis devenu bouddhiste, Confessions sur les femmes, l'amour, l'opium, l'idéal*, եւ այլն:

47- Այն առաջին գիրքը զոր ասարտելու մասին կը խօսի Ծաֆնուր, եւ կու տայ նոյնիսկ անոր տիտղոսը, պիտի ըլլայ ամբողջովին տարբեր: Պիտի հրատարակուի 12 բանաստեղծություններէ կազմուած պրակ մը, տարբեր տիտղոսով, որ իր այցնտմանը պիտի դառնայ ֆրանսական շրջապատին մէջ. *Fouiller avec Rien*, René Debresse, Editeur, 1942: Ճակատագրի հեզմանք՝ Ծաֆնուրի նշած *Les Logis Provisoires (Ժամանակաւոր բնակավայրեր)* խորագիրով հատոր մը իրմէ լոյս կը տեսնէ միայն յետ մահու: Գործը պիտի ըլլայ հասկաքաղ մը իր ֆրանսերէն ստեղծագործություններուն, ուր տեղ պիտի գտնեն նաեւ հրատարակուած հատորներէն դուրս մնացած սկզբնական շրջանի երկու քերթածներ. Armen Lubin, *Les Logis Provisoires*, Rougerie, 1983, 194 էջ:

48. *Տընքէրք* (Dunkerque). Հիսիսային Ծովուն վրայ, Պելճիոյ սահմանամերձ, պատմական նաւահանգիստ, որ պատերազմի դաշտ դարձաւ 1940-ի Մայիս-Յունիսին: Գերմանական զօրքերը շաքաթ մը պաշարելէ ետք գրաւեցին քաղաքը՝ երբ զայն պաշտպանող շուրջ 234,000 անգլիացի եւ 111,000 ֆրանսացի զինուորներ յաջողեցան ծովէն անցնիլ Անգլիա: Հետաքրքրական է որ գերմանական բանակը մինչեւ վերջ պաշտպանեց քաղաքը մինչեւ Բ. Աշխարհամարտին աւարտը, զէնքերը վար դնելով միայն Պէրլիցի անձնատուութենէն ետք, 9 Մայիս 1945-ին:

49. *Մոնթոցիները*. Կ'ակնարկուի Իսկէնտէրեաններուն եւ Աքրահամեաններուն. տե՛ս. *Նամականի Բ..* էջ 222-223, Նօթ 312:

50. *Հայկ Պերպէրեան* (Պոլիս 1887-1978 Փարիզ). հայագէտ, բանասէր: Ա. Աշխարհամարտէն ետք Զաւէն Պատրիարք զինք Պոլիս կը դրկէ իբրեւ քարտուղար Պօղոս Նուպար Փաշայի գլխաւորած պատմիչական-թեան: Հիմնադիր — Emile Benveniste-ի հետ — *Revue des Etudes Arméniennes* պարբերաթերթի նոր շրջանին, 1964-ին:

51. Նամակը գրուած պէտք է ըլլայ Նոյեմբեր 1940-ին: Այդ շրջանն է երբ Ֆէնէրճեանի գրած երկու նամակներուն միջեւ շուրջ 11 ամսուան լուրջութիւն մը կայ: Այդ պատճառով է որ Ծաֆնուր պատասխան-նամակին մէջ կ'ըսէ թէ նամակին կը սպասէր ինը ամիսներէ ի վեր:

52. *Madeleine Follain*. Մատլէն Ֆոլլէն, նկարչուհի, կինը՝ Ծաֆնուրի

բարեկամ գրողներէն ժան Ֆօլլէնի եւ աղջիկը՝ համբաւատր նկարիչ Maurice Denis-ի: Ան եղած է Ծաֆնորի ամենամօտ բարեկամութիւններէն, ամբողջական նեցուկ կանգնելով անոր ամենէն ճգնաժամային պահերուն: Ծաֆնոր Տիկ. Ֆօլլէնի գրած է աւելի քան 400 նամակ, որ փոխադարձաբար նամակներով թանկագին աղբիւր մըն է Ծաֆնորի կենսագրութեան եւ մտածողութեան: Նամակներէն մաս մը հրատարակուած է:

53. *Գիսակ*. տե՛ս. Նօթ 6:

54. Տարեթիւը բնագրին մէջ փակագիծով աւելցուած է հաւանաբար Գեղամ Ֆէնէրճեանի կողմէ:

55. *Salpêtrière*. Հիւանդանոցը – զոր Ծաֆնոր անուանած է «վատահամբաւ» եւ «աղբանոց» – ուր ան առաջին մեծ գործողութեան ենթարկուած եւ վեց ամիս խնամուած է: Տե՛ս. *Նամականի Բ.*, էջ 206, Նօթ 256:

56. *André Salmon* (1881-1869). գրող եւ արուեստի ականատր քննադատ: Հեղինակ՝ բազմատասնեակ հատորներու: Իր գործերէն են *La jeune peinture française, La jeune sculpture française, Modigliani: sa vie, son oeuvre*:

57. Նամակին շարունակութիւնը – ամբողջ թերթ մը – կը պակսի Եղիշէ Զարեանցի անուան թանգարանի արխիւներուն մէջ:

58. *St. Jean de Luz*. ծովափնեայ գիւղաքաղաք, Ատլանտեանի ափին, Ծաֆնորի գտնուած բուժարանին շրջանը:

59. *Պօղոս Համբեան* (Պոլիս ? – 1941 Փարիզ). Ծաֆնորի բարեկամ, Բարեգործականի շրջանակէն: Եղած է Մարկոսեան Ֆոնտին կտակակատարը: Ծաֆնոր աշխատած էր Մարկոսեանի ձեռագիրներու ցուցակի պատրաստութեան վրայ (տե՛ս. Գ. Ծաֆինեան, *Կենսագրութիւն եւ Մատենագիտութիւն Ծահան Ծաֆնորի*, էջ 48):

60. Ուտանատրը երգիծանք մըն է. նուրբ սրամտութենէ աւելի ֆրանսական *gauloiserie* (համարձակ բառ եւ ոճ) մը: Առաջին տողը կը սկսի «Համբաւը ունի երկու փողեր» բառերով, իսկ Ծաֆնորի կողմէ վերջին փոփոխուած տողերը աղերսուած են Արշակ Զօպանեանի (*Մեր Զօպանին (...)* *աւանակներու թագաւորութեան մէջ*):

61. *Վոլթեր* (Voltaire - François-Marie Abouet, 1694-1778). Նկատուած է ամենէն ֆրանսակա՛նը՝ գրագէտներուն, իր յստակութեամբ, գրական վայելչութեամբ, ոճի մաքրութեամբ, մտքի ճշգրտութեամբ եւ մարդկայնութեամբ: Մշակած է բոլոր սեռերը՝ Պատմութիւն, բանաստեղծութիւն,

քննադատություն (Le Temple du goûl), դիցազներգություն, փիլիսոփայություն (Dictionnaire philosophique): Իր ազդեցությունը մեծ եղած է ընկերային եւ գրական գեւտնի վրայ, իր գործէն անբաժան ըլլալով խղճի եւ անհատական ազատութեան խիզախ պաշտպանութիւնը:

62. Հակառակ իր հիւանդութեան, Ծառնորի յիշողութեան մէջ դեռ շատ թարմ պէտք է եղած ըլլան Զօպանեանի անուանարկիչ գրութիւնները 1938-39-ի «Անահիտ»ներուն մէջ:

63- *Maréchal Philippe Pétain* (1856-1951). Ֆրանսական Բանակներու Սպայակոյտի պետ: Հերոս՝ Ա. Աշխարհամարտին Գերմանիոյ դէմ յաղթական պատերազմին: «Ազգային դաւաճան»՝ Երկրորդ Աշխարհամարտի աւարտին (1945), քանի Գերմանական բանակներուն Փարիզ յաղթական մոտոքէն ետք (14 Յունիս 1940), Մարաշախտ Փէթէն զինադադար կնքեց Հիթլերի հետ, Հարաւային Ֆրանսա (Վիշի քաղաք) հաստատուած Ֆրանսական Հանրապետութեան պետի հանգամանքով: Դաշնակիցներու յաղթանակէն ետք կը դատուի եւ կը մեռնի բանտի մէջ:

64. *Արթիւր Ռէմպօ* (Arthur Rimbaud, 1854-1891). Ֆրանսացի բանաստեղծ, Խորհրդանշապաշտութեան նախակարապետներէն: Գործ մը՝ որ լուսապակում է անբաղդատելի հմայքով եւ վարկով մը՝ որ միշտ ենթակայ եղած է նոր մեկնութիւններու, առանց որ անոնք պակսեցնեն իր խորհուրդը.- «Ես թաքուն եմ եւ թաքուն չեմ»: Իր գործերը. *Le Bateau ivre*, *Illuminations*:

65. Հրեայ: Պատերազմական շրջանին, գերմանացիները եւ անոնց ենթակայ ֆրանսական ոստիկանութիւնը կը գրանցէր հրեաները, եւ ինչպէս կը թուի՝ նաեւ ոռուսերը:

66. *Պիտից*. Ֆրանսական զբօսաշրջիկութեան հնամեայ քաղաք Ատլանտեանի ափին, Սպանիոյ սահմանամերձ: Անոր մերձակայ եւ Փիրէնեան շրջանները կը գտնուին այն բուժարանները եւ վայրերը ուր Ծառնոր գտնուած է իր հիւանդութեան տարիներուն- *Գամպօ* (1931), *Մօնթօ-Պէթարամ* (1939 - Աբրահամեան-Իսկէնտէրեան ընտանիքներուն հոգաճութեամբ), *Պիտար* (1940-1945) եւ փոխն ի փոխ՝ *Փօ* (1943-1945), *Լասպէն-Օսէան* (1945-1947), *Բէսաք* (1947-1959): Ամիս մը հիւսիսային ֆրանսացի *Պերք-Բլաժ* մնալէ ետք, իր վերջնական կայանը կ'ըլլայ Սէն-*Ռաֆայէլի* Հայկական Տունը:

67. Գերմանական Հրամանատարութեան Կեդրոն:

68. *Նիկողոս Սարաֆեան* (Վատնա, Պուլկարիա 1902-1972 Փարիզ). «Փարիզահայ տղոց» սերունդի ամենէն տաղանդաւորներէն: Բանաստեղծ եւ

արձակագիր: Իր գործերը՝ *Վենսենի անտառը* (արձակ), *Անջրպետի մը գրառումը*, *Միջնաբերդ*, *Միջերկրական* (բանաստեղծություններ):

69. Այս նամակին բնագիրը կը պակսի Երեսանի Չարենցի Անուան Թանգարանի Ֆենէրճեանի ֆոնդին մէջ: Արտատպումը եղած է Ծափնուրի գործին Հայաստան հրատարակութեան, որուն խմբագրութեան բնագիրը յանձնած պէտք է ըլլայ Ֆենէրճեան: Տե՛ս. Ծափն Ծափնուր, *Երկեր* Երկու Գրքով, Գիրք Երկրորդ, Սովետական Գրող Հրատարակչութիւն, Երեսան 1985, էջ 280:

70. *Արփիկ*. Արփիկ Միսաքեան, տնօրէնութիւն եւ խմբագիր «Յառաջ» օրաթերթի (տե՛ս. *Նամականի Բ.*, էջ 177, Նօթ 161):

71. *Եղուարդ Կարմիրեան* շրջան մը եղած է Սէն Ռաֆայէլի Հայկական Տան (ծերանոց) տնօրէն:

72. Armen Lubin, *Feux contre feux*, Paris, 1964, 60 էջ, բանաստեղծություններ եւ կարճ արձակ գրութիւն մը: Գրքոյն կ'արժանանայ Ֆրանսական Ակադեմիայի *Քարտին ժողովուրդ-Ռընօ* Քերթողական Մրցանակին: Ծափնուր նոյն խորագիրը տուած է 1968-ի իրմէ հրատարակուած ժողովածոյին, կազմուած՝ նախապէս լոյս տեսած չորս հատորներու գործերէն, որոնց շատերը վերամշակումի ենթարկած է: Armen Lubin, *Feux contre feux*, poèmes, Editions Grasset, 1968, 194 էջ:

73. François Mauriac (1885–1970). Ֆրանսացի վիպագիր, բանաստեղծ, փորձագիր, թատերագիր, արժանացած Նոպէլեան մրցանակի: Համոզուած է *բանաստեղծականի* գերիվերութեան: Նոյնիսկ «մեծ վիպագիր մը ամէնէն առաջ մեծ բանաստեղծ մըն է...»: Իր գործերը՝ *Le Baiser au Léprieux*, *Thérèse Desqueyroux*, *Le Nœud de Vipères*,

74. Pierre Peyrefitte (1925–1999). Ֆրանսացի գրագետ, առաւելաբար փորձագիր, աշխատակցած թերթերու: Վարած է պետական նախարարութիւններ: Իր գործերը յառաջացուցած են գայթակրութիւններու շարք մը: 1964-ին Մորիաքի հետ իր բանավեճը, որուն շուրջ Փարիզի մտաւորականները երկփեղկուեցան, հետեւանքն էր *Les Amitiés Particulières* շարժանկարին: Իր ուրիշ մէկ գործը՝ *Les Clefs de Saint-Pierre* (*Ս. Պետրոսի Բանալիները*) անհանգստացուց Վատիկանը: Անկիւս միակ խնդրաշարաց գործը եւ կամ գրութիւնը պիտի չըլլար: Իր դէմ դատ բացած են Ռոշիլո ընտանիքը, դերասանութի Մարլէն Տիէրիիս: Փէյրէֆիթ ինքզինք կը նկատէր «միասնականութեան պապը...»:

75. *Սկիւտար-Սելամարգ*. Պոլտոյ մէկ արտարձանը:

76. *Հրանտ Թէրզեան* եղած է Սէն-Ռաֆայէլի Հայկական Տան տնօրէն

1961–1964 տարիներուն:

76ա. Ժիրայր Միսաքեան (Պոլիս 1908–1964 Պոսթըն) եղբայրը Շաւարշին: Մտաւորական եւ աշխատակից դաշնակցական օրկան «Հայրենիք»-ին, «Եւրոպացի» գրչսսանուէնով:

77. Jacques Laurent (Ժաք Լորան, 1919–2000). արձակագիր, փորձագիր, լրագրող: Ընտրուած է Ֆրանսական Կանադի անդամ: Իր գործերը. *Les Bêtes*, *Paul et Jean-Paul*, եւ այլն:

78 *Mauriac sous de Gaule*. Edition "la Table Ronde", Paris, 1986: Հատորին երկդիմի վերնագիրն իսկ (*Մորիաք տը Կոլի ներքեւ*) կը բացայայտէ գործին պարսառական բնոյթը: Ֆրանսուա Մորիաք շաբաթական գրութեամբ (Bloc-Notes) գովեստը կը ճիւղէր Զօրավար տը Կոլի:

79. Benoist-Méchin (1901–1983). ֆրանսացի պատմաբան եւ զինուորական հարցերու մասնագէտ: Իր գործերէն՝ *Ibn-Séoud ou la Naissance d'un Royaume*, *Ce qui demeure*, եւ այլն:

80. *Mustapha Kémal, ou, La mort d'un empire (Մուսթաֆա Քէմալ, կամ, Կայսրութեան մը մահը)*– Editions Albin Michel. 1954: Գիրքը վերահրատարակուած է 1984–ին:

81. Ձեռագիրին վերը անշատաբար կը գտնուի հետեւեալ թուականը, 10/10/67, որ Ֆէնէրճեանին կողմէ նշուած պէտք է ըլլայ:

82. Ֆէնէրճեան 20 Սեպտեմբեր 1964 թուակիր նամակով մը շնորհակալութիւն կը յայտնէ Ծահնուրին իր նիւթական աջակցութեան համար, ըսելով թէ պէտք չկայ իր (Ծահնուրի) «Արփիկին»-ու գոյացած գումարը խորելու»: Ծահնուր չէ մոռցած իր հիւանդանոցային տաժանելի օրերուն, իր անցուկ պայմաններու մէջ գտնուող բարեկամին դրկած կաթկթուն լուսաները: Ֆէնէրճեան սակայն կը վարանի իր գրութիւնը առանձին պրակով մը հրատարակել, քանի «կրկին հրատարակութեան տալ վեց տարի առաջ գրուած յօդուած մը, կրնայ տպաւորութիւնը ձգել *acharnement*-ի (մղեգնութիւն: Խ.) մը Զօպանեանի դէմ, ինչ որ պարագան չէ, մանաւանդ որ Զօպանեան ունի ուրիշ անուններ (*քարոյական թիկո՛ւնք*. Գ.) որոնք են Խրիմեան Հայրիկ, Մինաս Չերազ, Միհրան Տամատեան եւ ուրիշներ, եւ դեռ ամբողջ դաշնակցական փոխակը: Արդէն միշտ մտածած եմ որ Զօպանեան դաշնակցական մըն էր *qui s'ignorait* (որ կ'անգիտանար)»: Ֆէնէրճեանի անձնական դիրքորոշումները պատճառ պիտի ըլլային որ ան հեռացուէր ՌԱԿ-ի շարքերէն:

Ֆէնէրճեանի խնդրոյ առարկայ գրութիւնը լոյս տեսած էր Զարեհ Որբունիի եւ Գրիգոր Ծիզմէճեանի նախաձեռնութեամբ եւ խմբագրու-

թեամբ հրատարակուող «Ամսօրեակ, Ամսաթերթ Դպրոթեանց եւ Արուեստի»ն մէջ (Ա. տարի, թիւ 7, Օգոստոս 1958: Ամսաթերթին հրատարակութիւնը պիտի դադրէր նոյն տարին): Արշակ Չօպանեան խորագիրով ուսումնասիրութիւնը կը գրաւէ թերթին մեծածաւալ գրեթէ երկու ամբողջական էջերը, լուսարձակի տակ առնելով Չօպանեան բանաստեղծը, ուսումնասիրողը, հանրային գործիչը եւ մարդը, ուր կարգ մը գնահատականները կը մնան ստուերին տակ անողոք քննադատութիւններու: Գործածուած է տրամաբանական, վերլուծական ոճը:

83. Զարեհ Որբունի, *Թելկնածուն*, Պէյրութ, 1967 «Սեւան» Հրատարակչատուն, 216 էջ:

84. Կ'ակնարկուի Զարեհ Որբունիի (Կարապետ Փօլատեանի հետ) Լիբանան տրուած այցելութեան:

85. *Յակոբ Նորունի* (Յակոբ Նորաշխարհեան), 1923–1985. Լիբանանահայ գրող:

86. *Կարօ Գէորգեան*. հրապարակագիր, հեղինակ տարեգիրքերու:

87. Թէոդիկ, *ԳՈՂԳՈԹԱ Հայ Հոգեւորականութեան եւ իր Հօտին, Աղէտալի 1915 Տարիին*, խմբագրեց Արայ Գալպանեան, Նիւ Եորք, 1985, St. Vartan Press, 572 մեծադիր էջ:

88. *Սիոն*. պաշտօնաթերթ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան:

89. *Զոյգ Սը Կարմիր Տետրակներ*, Հրատարակութիւն «Ծիրակ» ամսագիրի, Պէյրութ, 1967, 102 էջ: Գրութեան վերջնական տիտղոսը կ'ըլլայ «Ամէնուն Թէոդիկը», երբ մաս կը կազմէ «Բաց Տոմարը» հատորին (Ծահան Ծահնոր, *Բաց Տոմարը*, Մատենաշար «Յատաջ», 1971):

90. «Երուսաղէմի գայթակրութեան» մասին տե'ս. *Նամականի Բ.*, էջ 195, Նօթ 208.

91. Հայկական կողմի պատասխանատուներ անմիջապէս հրապարակեցին իրենց ընդվզեալ հեքքումները: Անգլիական թերթին անհիմն լրատուութիւնը չայտնապէս ունէր քաղաքական միտում Մելքոնեանը հովանաւորող կողմին դէմ, Պաղ Պատերազմի խառնակ օրերուն:

92. *Աւետիս Ալիքսանեան*. խմբագիր, գրող: Տե'ս. *Նամականի Բ.*, էջ 184, նօթեր 183, 188:

93. *Անտրէ Դրըթոն* (André Breton, 1896–1966). ֆրանսացի բանաստեղծ, հիմնադիր եւ տեսաբան գերիրապաշտական շարժումին:

94. *Աստղիկ Առաքելեան* (Պարտիզակ 1904–1998 Փարիզ) Փարիզահայ հայկական բեմերու ծանօթ երգչուհի: Աշխատած է Արտաքին Գործոց նախարարութեան Գաղթականաց Գրասենեակին Հայկական Բաժնին որպէս ղեկավար:

95. Դեկտեմբեր 20 թուակիր նամակով մը, Ֆէնէրճեան կը խօսի այն դժուարութիւններուն մասին, որոնց դէմ յանդիման գտած է ինքզինք թարգմանական աշխատանքին մէջ, ըսելով նախ. «Ինչ որ գրած էիր վերջին թարգմանութիւններու մասին, միշտ իմ համոզումս եղած է: Ոմանք կ'ուզեն թարգմանել Նարեկացի, pas moins (ոչ պակաս): Ոչ իսկ կարելի է Թէքէեան թարգմանել: Կարդալ ուզողը՝ կը սորվի հայերէն: Ինչպէ՞ս կը թարգմանես՝

Հոն հրդեհ կայ, եւ ոչ մատեան»:

Ֆէնէրճեան կ'աւելցնէր. «Այսուհանդերձ յանդուգն փորձը կատարեցի թարգմանելու Պրըթոնի վրայ գրութիւնդ, այն չքմեղանքով որ պիտի կարենաս աչք մը նետել վրան եւ վերածել ինչի որ կը փափաքիս: Բացատրելու պէտք չկայ. պիտի տեսնես բոլոր contorsion-ները (*գալաբում - Գ.Ք.*) զորս ըրած եմ, մնալու համար հաւատարիմ եւ գրելու համար հայերէն կրցածիս չափ: Երբեմն ամէնէն պարզ տողերը ամէնէն դժուարն են: Գոնէ կէս ժամ կանգ առի գտնելու համար երկու բառ պարզապէս *Pas de ça*-ին (մօտաւոր իմաստով՝ *Ո՛չ ա՛յս - Գ.Ք.*) համար»:

Նամակին շարունակութեան մէջ կայ շարքը ուրիշ բառերու եւ նախադասութիւններու:

96. Անորէ Պրըթոնի եւ գերիրապաշտութեան նուիրած Ծահնորի գրութիւնը, որ լոյս տեսաւ *Cahiers des Saisons*-մէջ, գրուած է որպէս «Նամակ» ժառ Պրէնէրի, 9 Նոյեմբեր 1967 թուակիրով: Յետագային գրութիւնը մաս կազմած է Ծահնորի յետ մահու հրատարակուած հատորին: *St'eu. Armen lubin, Les Logis provisoires, - Une lettre d'Armen Lubin à Jacques Brenner (sur André Breton et le surréalisme)*, էջ 113–118:

97. *Le Cadavre exquis* («Ընտիր Դիակը»): Գերիրապաշտներուն հնարած եւ սիրելի մէկ խաղը՝ պատահականութեան, դիպումսին տալու ամէն իշխանութիւն՝ շինելու կամ յօրինելու բանաստեղծութիւն մը, պատկեր մը: Խմբուած բազմաթիւ մարդիկ իրարու կ'անցնեն ծալլուած թուղթի կտոր մը, որուն վրայ ամէն ոք իր կարգին կը գրէ նախադասութիւն մը, կամ կը գծէ պատկեր մը զոր կը ծածկէ փոխանցելէ առաջ իր դրացիին, որ նոյնը կ'ընէ: Այս ձեւով կը ստացուի ճիշդ կամ ճշդանման չեղող բնագիր մը, սակայն երբեմն ալ զարմանալի «իրականութիւն» յայտնաբերող, որպէս թէ արդիւնքը ուզուած ըլլար: Նկարչութեան մարզին մէջ երեք համբաւատու գերիրապաշտ նկարիչներ – Մարքս Էրնաթ, Անորէ Մասոն

եւ Մաքս Մորիզ - նման ձեռով յօրինումներ կատարած են, անոնց տալով *Le Cadavre exquis* տիտղոսը: Այս անունով ճանչցում է խաղը, որովհետեւ անոնց առաջին խաղին նախադասությունը այդ բառերով կը սկսի- «Le cadavre - exquis - boira - le vin - nouveau» (*Դիակը - ընտիր - պիտի խմէ - նոր - գինին*):

98. *Caillois, Roger* (1913-19788). Ֆրանսացի բանաստեղծ, գրադատ ընկերաբան: Անդամ՝ Ֆրանսական Կանադին: Իր գործերէն են *Puissance du roman, Babel*: Գրած է Գառգուի վիմանկարներուն նուիրում առաջին շքեղ հատորին յառաջաբանը (1971):

99. *Flammarion*. Ֆրանսական մեծ Հրատարակչատուն, հիմնուած 1876-ին, եւ որ կը հաշուէ տարեկան շուրջ 700 հրատարակություններ:

100. *Nouvel Observateur*. շաբաթաթերթ, հիմնուած՝ 1950-ին:

101. *Ռոբէն Սեւակ* (Բժիշկ Ռ. Չիլինկիրեան, 1885-1915). Բանաստեղծ, արձակագիր: Նախատակ՝ Մեծ Եղեռնի:

102. *Հայաստան*. Օրկան Փարիզի Հ.Յ.Դաշնակցութեան Նոր Սերունդ Ուսանողական Միութեան,- սկսեալ 1947-էն՝ ամսաթերթ շաբաթաթերթ, ամսագիր, հայերէն-ֆրանսերէն: 1970-էն՝ նոր շրջան:

103. *Louis-Ferdinand Céline*, (1894-1961). Ֆրանսացի «անիծեալ» գրագէտ՝ Բ. Աշխարհամարտին ազգային-ընկերվարական Գերմանիոյ հանդէպ իր համակրութեան եւ նաեւ՝ հակասեմական գործին համար: Սէլին կը նկատուի որպէս 20-րդ դարու Ֆրանսացի մեծագոյն արձակագիրը, որ կրնայ բաղդատուիլ իրլանդացի Ճէյմզ Ժոյսի (1882-1941) հետ, եւ որ սակայն հակադրուեցաւ մարդկային ազատական գաղափարներուն (Ճոյս, Թրոմաւ Մանն, Մարսէլ Փրուսթ, եւ այլն): Սէլինի գրագէտի համբաւը եղաւ անմիջական: Իրենցինը դժբախտ, տխուր, յոռետես իրականութիւնն է, որ ուշադրութեան կը յանձնէ «ժամանակակից թշուառները», որոնք միջին ֆրանսացիներն են, ենթակա ընկերութեան ճգնաժամին: Իր հերոսներուն լեզուն խօսակցական իրականութիւնն է: Այդ խօսքերը կը կազմեն անոնց դժբախտութիւնը բայց նաեւ ուժն ու կոթովը: Անոնք իր հերոսներուն կառոյցն իսկ են, ինքնապաշտպանութիւնը: Սէլին ունէր լեզուն վերատեղծելու ուժգին տաղանդը, եւ նոյնպէս՝ ընկերութիւնը անհանգստացնելու ձիրքը: Իր գործերը. *Voyage au bout de la nuit, Mort à crédit, Féerie pour une autre fois*, եւ այլն: Սէլին իր առաջին վէպովն իսկ տիրացաւ անմիջական այն համբաւին, ինչ որ իրմէ երեք տարի առաջ Շաֆնուր՝ իր «Նախանշ»ով, մեր մէջ:

104. *Ծիմարար*. Օրկան՝ Ֆրանսայի Հ.Բ.Ը.Միություն:

105. «Թուրք ոստիկանապետը» հաշ մըն էր, որ իրազեկ էր թրքական ծրագիրներուն եւ իր միջոցներով օգտակար հանդիսացած է հայերուն: Տե՛ս. *Նամականի Ա.*, էջ 172, Նոթ 135):

106. Կը վերաբերի 1968-ի Ֆրանսայի Մայիսեան ցուցերուն, որ իր ծաւալով անշարժութեան մատնեց երկրին հանրային կեանքը Զօր. տը Կոլի իշխանութեան շրջանին: Տե՛ս. *Նամականի Բ.*, էջ 185, Նոթ 203:

107. Վազգէն Թուշանեանի *Մարդ մը որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը* պարսաւագիրին մասին տե՛ս. *Նամականի Բ.*, էջ 187-195, Նոթ 206:

108. Գեղամ Ֆէնէրճեան «Աշխարհ Գրական»ի մէջ կը ստորագնահատէր Թուշանեանի արժէքը: «Թուշանեանի ամբողջ գործին մէջ չենք գտներ էջ մը, որ վկայութիւն ըլլայ», կամ «օժտուած ըլլալով արտայայտութեան դժբախտ դիրութեամբ մը, Վ. Թուշանեան արտադրած է գործ մը որ ցաւագինօրէն կը մնայ անբովանդակ»: Միւս կողմէ՝ կը շարունակէ Ֆէնէրճեան՝ «Թուշանեանի առջեւ պիտի փակուէր դաշնակցական մամուլի» սինակները եւ այլ մշակութային եւ կրթական հիմնարկներ, նիւթական անձկութեան ենթարկելով զինք: Ֆէնէրճեանի այս դատումը ունեցած է իր հակազդեցութիւնը. տե՛ս. *Անորակելի պարսաւ մը*, Գ. Գապպէնճեան, «Նայիրի», 17 Մարտ 1968: Նոյն թուակիր իր նամակին մէջ Թահմուր նաեւ անապասելի դիտողութիւն մը կ'ըներ Ֆէնէրճեանի, անոր Օշականի նուիրած գրութեան առթիւ. – «Աւելի լաւը պիտի ընես, եթէ միայն զբաղիս հեղինակին ամբողջական գործով (Թուշանեանիդ մէջ որոշապէս կ'երեսար թէ դուն անկէ մէկ-երկու կտոր միայն ունիս աչքիդ առջեւ)»

109. Նամակ Գուրգէն Մահարիին, Յունիս 1968: Տե՛ս. *Նամականի Բ.*, էջ 82:

110. *Սեփեթճեան, Արամ*. Լիբանանահայ արձակագիր, հեղինակ:

111. Գեղամ Ֆէնէրճեան Օշականի նուիրած իր գրութեան մէջ նախ հիացիկ տողեր ունի, որպէս անցեալի 16-ամեայ աշակերտի մը, կախարդուած՝ իր ուսուցիչին հմտութենէն եւ խորաթափանց վերլուծումէն: Այսուհանդերձ, Ֆէնէրճեան կը գրէ նաեւ հետեւեալ տողերը. – «Նոյնքան զօրաւոր եւ անապասելի էին իր հակասութիւնները, իր ծայրաչեղութիւնները, իր ուրացումները: Իր յորդափոս եւ ներշնչուած մարգարէի պատգամները շատ անգամ կ'իյնային իբրեւ ամբակուռ վճիռներ, եւ երբեմն իբրեւ փայլուն բաց խորթ պղպջակ: Նոյնը մնաց իր ամբողջ

կեանքի ընթացքին, իր ուսուցման՝ ինչպես իր գրականութեան մէջ: Տարիներ ետք, երբ տեսանք զինքը Փարիզի մէջ, հարցոցինք իր կարծիքը գիրքի մը մասին որ անուն հանած էր, խօսքը Ծափան Ծափնորի *Նահանջը Առանց Երգի* մասին էր: Տուաւ տարօրինակ պատասխան մը.

- «Բոզի մը կեանքը չի կրնար գրականութեան նիւթ դառնալ:

- Բայց, ըսինք, ապշած ու շուարած, Մանօն Լեսքօն, Քաթիւշան, Քատմէնը, Մարկոիթ Կոթիէն եւ դեռ այնքան ուրիշներ...

Այսպէս էր Օշական»:

Ֆէնէրճեան կ'աւելցնէ թէ «որպէս ուսուցիչ՝ Օշական «կնքեց շատ շատերուն գրական ճակատագիրը, եղան որ մնացին անդառնալիօրէն ընկճուած, ճգմուած, գերի այս քմայքին» (*Աշխարհ Գրական Յանելուած*, 6 Ապրիլ 1968):

112. Նամակին թուականը ձեռագիր աւելցուած է, ենթադրաբար Ֆէնէրճեանի կողմէ:

113. Ծաւարշ Նարդունի պիտի մեռնէր 28 Յուլիս 1968-ին: Նկարագրով եւ խառնուածքով հետաքրքրական տիպար մը եղած է Նարդունի: Եթէ Ֆէնէրճեանի աննպաստ գրութիւնը ականմայ զուգադիպած է անոր մահուան, սակայն Նշան Պէշկիթաշլեանի գրութիւնը գրուած է մահուան առթիւ: Պէշկիթաշլեան կ'ըսէ. «Ես կեանքի մէջ խենդ եմ, բայց երբ գրիչը ձեռք առնեմ՝ կը խելօքնամ: Նարդունիին կեանքի մէջ խելօք է, բայց գրիչ առածին պէս կը խենդանայ» (*Նայիրի*, 11 Օգոստոս 1968): Նման դատում մը ունի Գեղամ Ֆէնէրճեան. «Նարդունիին խօսակցութեան մէջ հեզ եւ խոնարհ տղայ մըն է: Առիւծ կը կտրի երբ գրիչը ձեռք առնէ: Dédoublement-ի (*երկատում*: Խ.) տարօրինակ երեւոյթ մը» (Նամակ Ծափնորին, 21 Յունիս 1968): Նարդունիի խառնուածքին այլ բնորոշ գծին մասին Ծափնոր հետեւեալը պատմած է Գրիգոր Քէօսէեանի. «Հայկական Տան մէջ մեր վերջին հանդիպումին (Նարդունիի մահուան տարին), զինք գտայ տկար, յոգնած: Իրեն ըսի.- Բայց Ծաւարշ, ինքզինքդ փոխէ, ժպտիր, նայէ շուրջդ, դարձիր եւ դիտէ սա անցնող գեղեցիկ կինը, անոր քալուածքը, շարժումները», եւ աւելցուցած է. «բայց ան չէր դառնար: Այս մարդը պէտք է վանական ըլլար, վանական» (տե՛ս. «Բազմաբեկոր Պրիսմակը, Ծափնոր Մարդը», *Յառաջ Միտք* եւ Արուեստ, 6 Յուլիս 2003):

114. Ծաւարշ Նարդունի, «*Ժառ Ընդհանրական*, Մայիս 28-ի առիթով», «Յառաջ», 17-18-19-20-23-24-25 Յուլիս, 1968:

115. Վահէ Օշական (1922-2000). Բանաստեղծ, արձակագիր գրադատ: Իր գործերը՝ *Ահազանգ*, *Արուարձաններ*, եւ այլն:

116. Փակագիծի մէջ տարեթիւը նշուած է ենթադրաբար Ֆէնէրճեանի կողմէ:

117. Ֆէնէրճեան այդ շրջանին պաշտօն մը ստանձնած էր Հ.Բ.Ը.Միւթեան մէջ:

118. Տե՛ս. Նօթ 41

119. Կը վերաբերի Նարդունիի մահուան առթիւ եղած ներքողական-ներուն:

120. Վահան Թէքէեանի 1933-ին Նարդունիի ուղղուած խնդրոյ առարկայ նամակին Ա. պարբերութիւնը. «Այս առտու միայն՝ բացի եւ սկիզբէն սկսելով կարդացի մինչեւ այս վայրկեանս, մինչեւ էջ 69, ձեր *Մեղեդիները*: Ինչ որ գիտէի ձեզմէ՝ զիս պատրաստած չէր այս տպատորութիւնը կրելու: Թերի, այսինքն որ բոլորովին սխալ էր իմ գիտութիւնս, եւ ամէնէն առաջ ասիկա խոստովանելու եւ ձեզմէ ներողութիւն խնդրելու պարտքն է որ կը զգամ իմա»...

121. Նարդունիի *Մեղեդիներ*, *Մեղեդիներ* հատորը բաղկացած է հեքեաթներէ, պատկերներէ եւ պատմութիւններէ:

122. Տարեթիւը նշուած է ենթադրաբար Ֆէնէրճեանի կողմէ:

123. Խորհրդային տարիներուն վէպը լոյս պիտի տեսներ, սակայն որոշ գրաքննութիւններով: «Այգեստանները» իր վերամշակուած հարազատութեամբ լոյս տեսաւ տասնամեակներ ետք, 2004 թուականին:

124. *Marcel Béalu* (1908-1993). Ֆրանսացի բանաստեղծ արձակագիր, թատերագիր. Տէր եղած է գրախանութի: Իր գործերը. *Journal d'un mort*, *Poèmes*, եւ այլն:

125. *Pierre Leyris* (1908-2001). Նկատուած է իր սերունդին ամէնէն յարգուած թարգմանիչը: 1995-ին կը հրատարակէ 20րդ դարու Ամերիկեան Բանաստեղծութեան հասկաքաղ մը:

126. Քաղաք Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, սահմանամերձ Յունաստանի:

127. Պոլսոյ մէկ թաղամասը:

128. Ձեռագիրին վրայ թուականը աւելցուած է, ենթադրաբար Ֆէնէրճեանի կողմէ:

129. Սիմոնեան-Շահնուր տարակարծութիւնը կը վերաբերէր Կոստան Զարեանի *Նաը Լեռան վրայ* վէպին վերամշակման, հեղինակին Հա-

յաստան հաստատուելէն ետք: Տարակարծութիւն մը՝ որ անհաճոյ երեւոյթ մը ստացած էր: Տե՛ս. *Նամականի Ա.*, էջեր 58, 131, 133, 157, Նօթ 79:

130. Դաշնակցական ղեկավարներէն բժիշկ Բաբգէն Փափագեան (1915–1990) մաս կը կազմէր «Բագին»ի խմբագրութեան, որուն կ'աշխատակցէր ընդհանրապէս թատերական յօդուածներով: *Բագին* գրական ամսագիրը հրատարակութիւնն է Պէյրութի Համազգային Մշակութային Միութեան:

131. *Fouquier-Tinville (Antoine Quentin, 1746–1795)*. Ֆրանսական Յեղափոխական դատարանին հանրային ամբաստանողը: Յեղափոխութեան սարսափի, *Ահակալութեան* շրջանին (Սեպտեմբեր 1793–Յուլիս 1794) ինք անխոնջ կերպով զոհեր հալածութեան եւ կառաւարանին: Իր վախճանն ալ եղած է կախաղանը: Ասիկա շրջան մըն է, երբ օրուան դահիճը կը դառնար յաջորդ օրուան զոհը, անմեղներու շարքին: Այդ Յեղափոխական շրջանի համբաւատու ղեկավարներէն են *Տանթոն, Ռոպէսքէր* եւ *Մարս*: Առաջին երկուքը առաջնորդուեցան կառաւարան, երրորդը վրէժխնդրաբար դաշունահարուեցաւ երիտասարդուհիի մը կողմէ, *Ծարլօթ Գորտէյ*:

132. Հրանտ Սամուէլ (Մարաշ 1891–1977 Փարիզ). Հրապարակագիր, հրատարակիչ, դաշնակցական գործիչ, տէր՝ Փարիզի «Արեւելեան Գրատուն»ին: Յետ-մահու հատորի մէջ ամփոփուած են իր գրութիւնները՝ *Օրուան խօսքեր*, Մատենաշար «Յառաջ», Փարիզ, 1983, 344 էջ:

133. *Bussy-Rabutin (Roger de, 1618–1693)*: Ֆրանսացիներու (գաղիացիներու) սիրային կեանքին նուիրուած իր գիրքը (*Histoire amoureuse des Gaules*), որ կը վիստան չարամիտ սրամտութիւններ, ստեղծեց պալատական թշնամիներ: Հեղինակը բանտարկուեցաւ իր Ակադեմիա ընդունման տարին (1618): Տարի մը ետք աքսորուեցաւ իր կալուածները: Գրած է *Յուշերը*:

134. Henri IV (1559–1610). Անրի Զորորդ, Ֆրանսայի գահին կը բարձրանայ 1589-ին: Իր սպանութենէն ետք խնամապետութիւնը (Régence) կը ստանձնէ իր երկրորդ կինը՝ Մարի տը Մետիշի (1573–1642), մինչեւ Լուիսիկոս Գ.-ին չափահասութիւնը:

135. *Ezra Pound (Ezra Weston Loomis Pound, 1885–1972)*. Ամերիկացի բանաստեղծ, գրական գործիչ: 20-րդ դարու գրական կարեւորագոյն դէմքերէն մէկը, որ իր կեանքին մեծագոյն մասը ապրած, ստեղծագործած եւ մահ մեռած է Եւրոպայի մէջ: Հիմնադիրներէն է *Imagisme*

շարժումին, որ բանաստեղծությունն է կը պահանջէ ըլլալ կարճ, արձանագրական, առանց նկարագրութեան եւ առանց բարդախօսութեան: Կարենորը բառերու շրջագծի մը մէջ զգայնութիւնը պահ մը գերելն է: Իրեն համար «Պատկեր մը՝ պարունակի մը ներկայացուցածն է, միաժամանակ մտաւորական եւ յուզական արտայայտութիւնը՝ փայլակնացայտ արագութեամբ»: Իմաժիզմը կ'ուզէ որ բանաստեղծութիւնը գործածէ հասարակաց բառեր, ստեղծէ նոր կշռոյթներ, պատկերներով բիրեղացնէ բանաստեղծական երեւոյթը: Իր բազմաթիւ գործերէն են *Personae*, *The Lake Isle*, եւ այլն:

136. *Bourbon-Busset* (1912–2001). Ֆրանսացի գրագէտ, սերած արքայական (Saint Louis) շտապիղէ: Վարած է դիւանագիտական պաշտօններ: Անդամ՝ Ֆրանսական Կանադին: Իր գործերը *Les ailes de l'esprit*, *Alliance*:

137. Արտաքին Գործոց նախարարութեան կեդրոն:

138. *Jean Mambrino* (1923–). Յիսուսական վարդապետ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, վարած է *Etudes* Յիսուսականներու պարբերաբարթիւն գրական եւ թատերական բաժինները: Գնահատանքով արտայայտուած է Ծափնորի բանաստեղծութեան մասին: Իր գործերէն են *Ainsi ruse le mystère*, *Casser les soleils*, եւ այլն:

139. *Jésuite* (Յիսուսական). միաբան կաթողիկէ կրօնական ընկերակցութեան, *Յիսուսի Ուխտ*, հիմնուած 1534-ին Ֆրանսայի մէջ սպանացի Իգնատիոս տը Լոյոլայի (1491–1556) կողմէ, առաքելութիւն ունենալով կրօնքին ծառայութիւնը եւ հերետիկոսներու քրտատնէացումը: Աւելի գործնական եւ յանձնառու՝ քան հայեցողական, Յիսուսականութիւնը վանական երեք ուխտերուն կ'աւելցնէ Պապին հանդէպ ամբողջական հաւատարմութիւնը: Միաբանները կոչուած են պապին զինուորները: Եղած են ազդու: Պատմութեան ընթացքին աքտորուած են Փորթուկալէն, Ֆրանսայէն, վերադառնալու համար նոյն երկիրները:

140. Ծափնորի անբաժան մաս կազմած է այս մտածողութիւնը, հաւանաբար ծանօթ իրադարձութիւններու քերումով: Իր *Վաղը* գրութեան մէջ, որ գրի առնուած է Վահագն Դաթեանի «Բաց Նամակ»ին յառաջացուցած գրական իրարանցումին առթիւ, Ծափնոր ունի նաեւ հետեւեալ տողերը. «Պէտք է բաւական յառաջացած ըլլալ կեանքին մէջ որպէսզի իր լիակատար իմաստն զգենու սա առածը, որ ազդարարութիւն մըն է. Մեր արարքները մեզի կը հետեւին գաղտնաբար»: Գրչի մարդուն արարքները որ իր սեփական ստեղծագործութիւններն են, կը հետեւին իր

քայլերուն հաւատարմօրէն, նման իր ստուերին»...:

141. *Հրաշ Երուանդ* (Խարբերդ 1885–1968 ԱՄՆ). Ռամկավար անուանի հրապարակագիր, խմբագիր, հասարակական գործիչ:

142. *Ազատն Կոմիտաս*, «Ապագայ» 27 Հոկտեմբեր 1935:

143. *Antonin Artaud* (Անթօնէն Արթօ, 1896–1948) Ֆրանսացի թատերագիր, բանաստեղծ, տեսաբան եւ դերասան, որ իր ազդեցութիւնը ունեցաւ թատերական արդիական մեկնաբանութեանց մէջ: Իր տեսութիւնն է «անգթութեան թատրոնը», որ կը նշանակէ «կեանքի փողմնապտոյտը որ կը կլանէ խաւարը»: Դէմ է դասական երկխօսութեան, որ չի բացատրեր կեանքի խորհուրդը: Երկխօսութենէն անդին՝ պէտք է սարսել, ցնցել հանդիսատեսին զգայնութիւնը, զայն շրջապատելով գոյներով, ձայներով, երաժշտութեամբ, լոյսով եւ ստուերով, ֆիզիքական շարժումով (*Le Théâtre et son double*): Ան իրարմ զօդեց հանդիսատես եւ ներկայացում: Ազդուած է ծայրագոյն արեւելեան արուեստէն, ծէսէն, առասպելէն:

144. *Apollinaire, Guillome* (Wladimir de Kostrowitzky, 1880–1918). Ֆրանսացի բանաստեղծ եւ գրագէտ: Կիլոմ Ափոլիների անունը կապուած է 20-րդ դարու սկիզբի գրական յառաջապահ շարժումին, տարբեր արտայայտութիւններով – խորանարդապաշտութիւն, ապագայապաշտութիւն: Իրեն կը վերագրուի գերիրապաշտութիւն եւ որփէականութիւն (*orphisme*) եզրերը: Ունեցած է արուեստի ազդու փորձագրութիւններ – *Médiations esthétiques*: Իր քերթուածներու *Alcools* (1963) հատորով դասական յանգը կը խառնէ ազատ, առանց կէտադրութեան բանաստեղծութեան: Բանաստեղծութիւնը արտաքինապէս կը ձեւաւորէ համապատասխան նիւթին, իրաչափով տողաշարութեամբ – *Calligrammes*:

145.– Ափոլիների սիրուհիին՝ «Լու»ի անունն էր *Լուիզ տը Գոլիների* (Louise de Coligny), որուն ձօնած է բանաստեղծութիւններ եւ գրած նամակներ: Բանաստեղծը ունեցած է յաջորդական շարք մը սիրուհիներ, դժբախտ սիրով, բայց հարուստ՝ գրական արդիւնքով:

146. *Etudes*, Novembre 1969: *Աշխարհի* 21 եւ 24 Յունուար 1970 թիւերով լոյս տեսած թարգմանութիւնը բազմաձայն գրոյց մըն է ֆրանսացի ծանօթ գրողներու կողմէ – Անտրէ Տիօթէլ, Ժան Ֆօլլէն, Փաթրիք Ռէյմօ, Ժաք տը Պուրպոն Պիւսէ, Ժան Մամպրիմօ – նուիրուած Ծափնորի բանաստեղծական վաստակին: Զրոյցը արտաստուեցաւ Ծափնորի յետմահու նուիրուած պարբերականի մը երկու թիւերէն մէկուն մէջ – Տե՛ս.

Cahiers bleus, ARMEN LUBIN, l'etranger (suite), hiver 84-85:

147. *Սիրարքի Տէր Ներսէսեան* (1896-1989). Բիւզանդագէտ, արուեստաբան, հայագէտ, համալսարանի դասախօս: Իր գործերէն են՝ *Հայաստանը եւ Բիւզանդական Կայսրութիւնը*, *Հայկական Արուեստը* (ֆրանսերէն): Ունի Հայ ձեռագրերու ուսումնասիրական բազմաթիւ գործեր:

148. *Օր. Սէրվիշէն* (Լուիզ,- Պոլիս 1896-1975 Փարիզ). թոռնուհին Օսմանեան շրջանի համբաւաւոր գիտնական-բժիշկ եւ ազգային գործիչ Սերովքէ Վիշենեանի, ծանօթ՝ *Սէրվիշէն* կեղծանուն-վերանուանումով: Հմուտ բազմաթիւ լեզուներով՝ Լուիզ Սէրվիշէն թարգմանած է հարիւրեակ մը գործեր, որոնց ուշագրաւ մասը կը կազմէ գերման համբաւաւոր գրող Թոմաս Մանի (1875-1955) գործերը:

149. Վահագն Դաթեան, *Բաց Նամակ Ծահան Ծահնուրին*, «Հայրենիքի Զայն», 21 Յունուար 1970:

150. Ակնարկութիւն Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի Գանձարանէն հայկական ձեռագիրներու Լոնտոնի մէջ գաղտնօրէն աճուրդով վաճառման փորձին, 1967-ին:

151. *Սփիւռքահայ Ազգային Պարտողականութեան Մասին եւ Դէմ-«Պաշար»*, խմբագրականներու շարք, 28-29-30-31 Յունուար 1970:

152. *Չխտոնակել ինչ որ պարզ է-* «Աշխարհ», 25 Փետրուար 1970: Ծահնուր գրած է իր պատասխանը նոյնինքն «Աշխարհ»ի խմբագիր Աւետիս Ալիքսանեանի (1910-1984) թելադրանքով, որ կը խանդավառէ Ֆէնէրճեանը, «սորաւծ ըլլալով «Աշխարհ»ի անվերապահօրէն հայաստանեան թերթի հանգամանքը, զոր չունին ուսմկավար թերթերը: Ցեզմէ այնտեղ երեւցած յօդուած մը ոտքը կը կոտրէ բոլոր մեքենայութիւններուն եւ կը կանխէ որ Հայաստանի մէջ անգիտութեան հետեւանքով թիրմացութիւն ստեղծուի քու անցեալ եւ ներկայ դիրքիդ մասին հանդէպ Հայաստանի: Աշխարհ ազատ վաճառք ունի Հայաստանի մէջ ուր կը սպառի 500 օրինակով: Իմացածիս նայելով այնտեղ կը սպասեն գիտնալու «Աշխարհ»ի դիրքը հարցին նկատմամբ»: (Գեղամ Ֆէնէրճեան, նամակ Ծահնուրին, 17 Փետրուար 1970: Զեռագիրը՝ Ծահան Ծահնուրի Դիւան, Փարիզ):

153. Ծահան Ծահնուր, *Անիմանալի Գրոհը*, «Պաշար» 4 Մարտ 1970:

154. *Ծահան Ծահնուրի Պատասխանը*- խմբագրական «Պաշար»ի, 15 Փետրուար 1970:

155. Կը վերաբերի թերթին չորս խմբագրականներուն:

156: *Օննիկ Սարգիսեան* (Սասուն 1914 - 1992 ԱՄՆ). դաստիարակ, հրապարակագիր, դասագիրքերու հեղինակ: Տե՛ս. *Բանաստեղծ Վահագն Դարթեանին*, «Զարթօնք», 19-20 Փետրուար 1970:

157. *Վաղը*– լոյս տեսաւ միասնաբար վերանայուած *Ազատն Կոմիտասին*, «կարմիր պզտիկ պրակ»ին մէջ.– Մատենաշար «Յառաջ», 1970, 40 էջ: Գրքոյքը բաժնուած է անվճար:

158. *Վահէ Կոտէլ* (1931–). Զուիցերիա ծնած ֆրանսագիր բանաստեղծ եւ արձակագիր, մայրը՝ հայ (Մելինէ Փափագեան), հայրը՝ Ռուպեր Կոտէլ, գուիցերիացի լեզուագէտ, որ իրեն կ'ուսուցանէ հայերէնը. «Հայկական դպրոց երբեք չեմ յաճախած, բայց հայերէնը սորված եմ հօրս հետ, որ ինծի կը պարտադրէր տունը հայերէն խօսիլ»: Հեղինակ է քսանեակ մը հատորներու– *Quelque chose, quelqu'un* (բանաստեղծութիւն), *Exclu, inclu* (արձակ), եւ այլն: Ունի հայ բանաստեղծութեան թարգմանական հատընտիր մը, *La poésie arménienne, du Ve siècle à nos jours* (Editions de la Différence, Paris, 1990, 232 էջ):

159. *Jacques Chardonne* (բուն անունով՝ *Jacques Boutelleau* - (1884–1968). ֆրանսացի վիպագիր եւ փորձագիր: Իր գործերը. *Retour de Barbarie, Les Destinées sentimentales*, եւ այլն: Ծաֆնորի կողմէ ակնարկուած նամակներու գիրքը կը կոչուի *Ce que je voulais vous dire aujourd'hui* (1970) - *Lettres entre 1930 et 1967*: Նամակները դատումներ են իր ժամանակի համբաւաւոր դէմքերու մասին:

160. *Վիշինսքի, Անտրէյ* (1883–1954). Խորհրդային իրաւաբան եւ քաղաքական գործիչ: Պամութեան մէջ կը յիշուի որպէս տխրահռչակ դատախազ 1936–1937–ի Ստալինեան մաքրագործումներու շրջանին:

161. *Բիզանդ Թօփալեան* (Այնթապ 1902–1970 Փարիզ). Ֆրանսահայ բանաստեղծ, նկարիչ, հրատարակիչ՝ *Անդաստան* պարբերականին (1952–1969): Մաս կազմած է 1932–ին «Մենք»ը հրատարակող երիտասարդ գրագէտներու ղոյլին: Իր գործերը՝ *Այգահանդէս, Արեւագալ, Արձանագիրք*:

162. *Հայկ Նազգաշեան*. լիբանանահայ գրագէտ եւ հասարակական գործիչ.– *Ծաֆան Ծաֆնոր* եւ «*Սիհիոք*» - «Զարթօնք» 14 Մարտ, 1970:

163. *Ատամով, Արթուր* (1908–1970). ծագումով ռուսահայ, ֆրան-

սացի յառաջապահ թատերագիր: Կովկասաբնակ իր ընտանիքին հաջորդ եղած է բաժնեկիցներէն Կասպից Ծովու քարիղին: Ընտանիքը հաստատուած է Ֆրանսա 1924-ին: Իր կեանքը մաս կը կազմէ նախապատերազմեան գերիրապաշտ շրջանի գրական փոփոխութիւն: Ալճերիոյ ազատագրական պայքարի շրջանին կը մերձենայ համայնավար կուսակցութեան: Իր առաջին արձակ գիրքը լոյս կը տեսնէ 1946-ին, որուն կը հետեւի իր թատերախաղերու շարքը, շուրջ քսանեակ մը:

Արթիւր Ատամովի գործը նախ առընչութիւն ունի անհետեւի թատրոնին հետ, որ ապա կ'ընթացայ հեղինակին քաղաքական յանձնառութեան համաձայն, ինչպէս Պրէխթի թատրոնը: Սկզբնական շրջանին ինք տեղ կը գրաւէ իր ժամանակակից մեծերուն կողքին՝ Սամուէլ Պէքէթ, Էօժէն Իոնեսքօ: Իրենց յոռետես կողմը կը շեշտէ մարդուն եւ ընկերութեան մարդուն առանձնութիւնը եւ մարդկային հաղորդակցութեան պակասը: Իր գործերէն են՝ *Le Professeur Taranne*, *Tous contre Tous*, *Le Ping Pong*, *Off Limits*, եւ այլն: Իր թատրերգութիւններուն բեմադրութիւնը մասնաւորաբար նշանակալի են իրենց տեսողական, շարժումներու ներգործութեան ուժով, որոնցմէ կը քաղեն իրենց նշանակութիւնը, հետեւաբար կրնան նուազ հասկնալի ըլլալ ընթերցանութեամբ: Ատամով կ'ունենայ ողբերգական վախճան մը, վերջ դնելով իր կեանքին: Կ'արժէ յիշել թէ ինք առաջին արտապատուղներէն եղած է Ծափան Ծափնորի (Արմէն Լիպէն) քերթողական արժէքին մասին:

164. Տե'ս. *Գեղամ Ֆէնէրճեան*, Նամակ, 31 Մարտ 1970, Ծափան Ծափնորի Դիւան, Փարիզ:

165. *Ատրիեն Տատրեան* (Պոլիս 1915- Ֆրանսա): Արձակագիր, վիպասան : Իր գործերը՝ *Մայթերուն վրայ*, *Չորրորդ մը կը փնտռուի*, եւ այլն:

166. Գեղամ Ֆէնէրճեան, *Խառնակումէն ետք*, «Պաշար» 3 Ապրիլ 1970: Յօդուածը կրել է խմբագրական հպումներ, որոնց մասին Ֆէնէրճեան կը գրէ. «Յօդուածս յապաւեր են, նախադասութիւններ կտրատեր են, բառեր փոխեր են: Ինծի տուեր են «Հայրենի բանաստեղծ», թէւ գրած էի ուրիշ բան: Ի՞նչ toupet (յանդգնութիւն, Գ.Ք.) եւ ի՞նչ անգիտակցութիւն»:

167. Ա.Ա.- Աւետիս Ալիքսանեան:

168. Ծափնորի 1970-ին գրած մէկ հիանալի գրութիւնը՝ *Վաղը խորագիրով*, որ որպէս «Յանելուած» լոյս տեսած էր վերանայուած «Ազատն Կոմիտաս»ի հետ, չէ բացառած տարակարծութեան դուռ բանալը, բայց

այս անգամ հայաստանեան կամ «Ճառաջողիմական» ճակատի մէկ ներկայացուցիչին կողմէ, որ է «Աշխարհ»ի խմբագիր Աւետիս Ալիքսանեան: Ան կը կարծէ թէ Ծաֆնուր այս գրքոյկով դուրս ելած է իր «ծանօթ գիծէն»: Ծաֆնուր իր նամակով կը բացատրէ եւ կը մեկնաբանէ արդէն իր գրութիւնը: Ֆէնէրճեան, իր կողմէ, Ծաֆնուրի գրած իր մէկ նամակով նաեւ կ'անդադառնայ հարցին, եւ ակնարկելով Աւետիս Ալիքսանեանին կը գրէ. «Փորձեցի բացատրել իրեն թէ 'հրաժեշտ առնել' չի նշանակեր կոնակ դարձնել, թէ Թէքէեան նոյն բաները ըսած է վերիվերոյ: Ըսի իրեն. 'դո՛ւն կը գործես իբր լրագրող, Ը.Ը. կը գրէ իբր գրագէտ, ոճերը տարբեր են: Կ'ուզէր յօդուած մը գրել *Աշխարհի* մէջ, տարիամոգեցի: Արփիկն ալ նոյն խրատը տուեր է»: Ինչ որ ալ ըլլայ, Ծաֆնուրի դիրքը եւ ուղեգիծը կը մնայ հաստատ եւ անշեղ. Ինք կ'ըսէ թէ « *'Աշխարհ'ի ենթադրութեան, ոչ Դաշնակցութեան եւ ոչ ալ Երեսանի գրողները կրնան զիս դուրս հանել ծանօթ գիծէն*□ Եւ այդ գիծը ծանօթ է. « *միշտ կը մնամ չափաւոր մարդոց կողքին եւ հայաստանասէր՝ անոնց հետ*□□

169. Ֆէնէրճեանի հարցումին պարբերութիւնը հետեւեալն է (Նամակ 1 Ապրիլ 1970). «Երէկուրնէ ի վեր կը մտածեմ գրքոյկիդ մէկ նախադասութեան վրայ: Կը կարծե՞ս որ մեր ձախողած լեղափոխութեան ուղղակի մէկ հետեւանքը եղաւ կովկասեան յաջողութիւնը: Կը խորհիմ եւ թէ իշխանութեան այս *vacance*-ի (*պարսապ. Գ.Ք.*) պահուն, որ 1918-ն էր, ոեւէ կազմակերպութիւն, լեղափոխական կամ ոչ, եւ կամ նոյնիսկ ի բացակայութեան, պիտի կազմուէր ոեւէ մարմին ստիպման հարկին տակ, որ պիտի ապահովէր հողամասին վարչութիւնը»:

170. Գեղամ Ֆէնէրճեան. *Պատմութիւն Արսլանպէկի*, Փարիզ, 1971, 173 էջ:

171. *Արսլանպէկ*. հայաբանակ գիւղ, Իզմիթ (տե՛ս. յաջորդ Նօթ) քաղաքի մօտ: Ղարաբաղէն գաղթած բեկորներ բնակած էին Արսլանպէկ անունով կալուածատէրի մը հողամասին վրայ (որմէ՛ հիւղին անունը): 1886-ի հրդեհին, այրած են հայկական 435 տուն: Հիւղը վերակառուցուած է ալ տեղ, շնորհիւ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ հանգանակութեան: 20-րդ դարու սկիզբը Արսլանպէկ ունէր 4,000 բնակիչ, եկեղեցի եւ վարժարան: Զոհերու իր բաժինը տուաւ մեծ Եղեռնին (տե՛ս. Հայկ. Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 2, էջ 114-115):

172. *Իզմիթ*. պատմական քաղաք Թուրքիոյ մէջ, Մարմարայի մէկ ծոցը, որ կը կոչուի քաղաքին անունով: Ժամանակ մը Հոռովմեական

Կապարութեան արեւելեան մայրաքաղաք: Այժմ ճարտարարուեստական քաղաք, որ կ'արտադրէ Թուրքիոյ թուղթի արտադրութեան կէտը:

173. *Ճելալիները* անուանի են Օսմանեան Կապարութեան դէմ իրենց զինեալ ըմբոստութիւններով, 16-րդ եւ 17րդ դարերուն, տնտեսական եւ ընկերային պատճառներով: Ծանօթ էին նաեւ իրենց յեղուգակութեամբ: 1519-ին իրենց առաջին ըմբոստութեան ղեկավարը եղած է շիի քարոզչ մը՝ Ճելալ: Անաթոլիոյ այս բնակիչներէն կազմուած անկանոն բանակները եւ հեծելազօրը կը վճարուէին պատերազմի ժամանակ, սակայն ոչ՝ խաղաղութեան, որու միջոցին կը լծուէին համատարած առագակութիւններու, կոչուելով *ճելալիներ*: 17-րդ դարու սկիզբը ճելալիները, որոնց մինչեւ Հալէպ ըմբոստութեան կը միանային նաեւ դժգոհ քիւրտ վաշկատուն ցեղերը եւ թիւրքմէնները, զսպուեցան եւ տկարացան: Այսուհանդերձ 17-րդ եւ 18րդ դարերուն անոնց իւրտումները արձանագրուեցան, որոնք հետեւանքն էին կապարութեան մէջ *ենիշերիներ*է կազմուած զօրքերուն աճող զօրութեան: Ենիշերիները, որոնք ծանօթ էին նաեւ իրենց վայրագութեամբ, ծնունդով քրիստոնեաներ էին, իրենց մանկութեան գերեվարուած եւ բռնի իսլամացած:

174. *Ծաֆ Աքբաս Ա.* (1571-1629). Իրանի Ծաֆ: Իր օրով տեղի ունեցան հայկական բնակչութեան տեղափոխութիւններ եւ աղետալի գաղթ: Իրանի այս տիրակալը Թուրքիայէն վերագրաւեց Ատրպատականը, Հայաստանի եւ Վրաստանի մէկ մասը, տարածելով երկրին սահմանները: Այս իրադրութիւնը մղեց որ Արցախէն մելիքներ եւ վաճառականներ, ինչպէս մի քանի գիւղերու բնակիչներ գաղթեն Սպահան: 1603-ին երբ Օսմանեան իշխանութիւնները գրաւեցին Թավրիզը՝ Նախիջեւանի եւ Երեւանի բնակչութիւնը նաեւ գաղթեց Իրան: Յաջորդ տարին երբ պարսկական բանակը նահանջեց յառաջացող թրքական բանակին առջեւ, Ծաֆ Աքբաս հրահանգեց ամբողջ բնակչութեան բռնագաղթը: Անոնց մէկ մասը զոհուեցաւ ճանապարհին:

175. Վահան Թէքէեանին (Պոլիս 1878-1945 Գահիրէ) ուղղուած հետեւեալ վեց նամակներէն չորսը լոյս տեսած են Ծահան Ծահնուրի նուիրուած Պէյրութի «Շիրակ» ամսագիրի Յունիս-Յուլիս 1983 միացեալ թիւին մէջ (էջ 100-107), միասնաբար՝ Թէքէեանին կողմէ Ծահնուրի փոխադարձուած հինգ նամակներու, որոնք տեղ չեն գտած *Վահան Թէքէեան ՆԱՄԱԿԱՆԻ* մեծածառալ հատորին մէջ, կազմուած, խմբագրուած, եւ ծանօթագրուած Աւետիս Գ. Սանճեանի կողմէ (Հրատարակութիւն՝ Ամերիկայի Թէքէեան Մշակութային Միութիւն, 1983): Զեռագիրները կը գտնուին Երեւանի Եղիշէ Զարեանցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ, որոնցմէ արտագրած եւ *Շիրակի* մէջ հրատարա-

կած է Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան:

176. Տե՛ս. նօթ 7:

177. *Բասքալ* (Blaise Pascal 1623-1662). Ֆրանսացի հանճարեղ գիտարար, բնագէտ, փիլիսոփայ եւ գրող, որ հասուն կեանքին կրօնական եղած է:

178. *Victor Cousin* (Վիգտոր Գուզէն, 1792-1867). Ֆրանսացի փիլիսոփայ եւ քաղաքագէտ: Իր գործը՝ *Du vrai, du beau et du bien*: Ընտրական ոգեպաշտութեան (spiritualisme eclectique) դպրոցին գլխաւորը, թէեւ ընտրականութիւնը իր փիլիսոփայութեան մէջ կը գրաւէ աւելի երկրորդական կամ ստորադաս դիրք մը:

179. Նման անունով ներկայիս քարափ գոյութիւն չունի Փարիզի մէջ, ոչ ալ մօտաւոր անցեալին եղած է:

180. *Նշան Չօհրաս*, Վահան Թէքէեանի տանտէրը, պոլսեցի, որ իր կնոջ հետ Ֆրանսա ճամբորդութեան մաս կազմած է Փիրէնեան Լեռներ ուղևորում մը: Այս պատճառաւ Թէքէեան անոնց տուած է Ծաֆնորի հասցէն:

181. *Արշամ* (Արշամ Տատրեան, 1909-1956). բանաստեղծ, հրապարակագիր, մանկավարժ:

182. Վազգէն. Վազգէն Ծուշանեան:

183. *Նոր-Գիր*. Գրական էջ Պոսթընի Պայքար օրաթերթին (տե՛ս. Նամականի Բ., էջ 22, նօթ 229):

184. *Արեւ*, 10 Ապրիլ 1937:

185. *Արեւ*, «Խրիմեանի մասին», 31 Յուլիս 1937:

186. *Ծաֆխաթունի*, *Արշալիր* (Աղեկսանտրասպոլ 1885-1957 Փարիզ. Նշանաւոր դերասան: Բեմին ծառայած է տարբեր քաղաքներու եւ երկիրներու մէջ- Պաքու, Թիֆլիս, Պոլիս, Ֆրանսա: Դերեր վերցուցած է Յարական Ռուսիոյ եւ Ֆրանսական շարժանկարներուն մէջ, եւ գնահատուած մասնաւորաբար՝ որպէս մունջ ֆիլմերու մեծ դերասան:

187. *Քարեան*, *Սեդրակ* (- Պոլիս-Փարիզ 1978). Պոլսոյ մէջ կիրարկած է իրաւաբանութիւնը: Փարիզի մէջ եղած է երկարամեայ նախագահ Հայց. Եկեղեցոյ վարչութեան:

188. *Սեդրակ Սասունի*. Ատամնաբոյժ: Եղբայրը՝ ծանօթ դաշնակցական

գործիչ եւ գրող Կարօ Սասունիի: 1937-ին սպաննուած՝ Տիկին Սարաֆեանի (կինը Նիկողոս Սարաֆեանի) կողմէ:

189. *Gide, André (Ժիւն, Անտրէ 1869-1951)*. Ֆրանսացի գրող, գրադատ, երաժիշտ: «Ծայրայեղութիւնները մէջս կը միանան»- հեշտապաշտ, մաքրակրօն, նարկիզական: Իր գործերը՝ *la Porte étroite, Les Nourritures Terrestres*, եւ այլն:

190. Տե՛ս. նօթ 202:

191. *Claudiel, Paul (Գլոմէլ, Փոլ, 1868-1955)*. Ֆրանսացի բանաստեղծ, թատերագիր, դիւանագէտ: Իր մտալուստները աւրնչուած են իր կաթողիկէ հաւատքին: Բեղում գրիչ: Գործերը. *Le Soulier de Satin, Les Cinq grandes odes*, եւ այլն

192. *Ramuz, Charles-Ferdinand (1878-1947)*. Չուիցերիացի ֆրանսագիր բանաստեղծ, արձակագիր, խորապէս կապուած ֆրանսական *Vaud* (Վօ) տարածքին: Իր գործերը. *L'Amour du monde, La beauté sur la tere*,

193. Ծաֆնուրի այս նամակը հրատարակուած է «Արեւ»ի մէջ, առանց իր թուականին եւ ստորագրութեան: Գրուած ըլլալու է 1940-ի Մայիսի սկիզբը:

194. Նամակը պատասխանն է Վահան Թէքէեանի 16 Ապրիլ 1940 թուակիրին, ուր Թէքէեան հարց կու տայ Ծաֆնուրի օգնութեան կարօտ գումարին մասին, որպէսզի դրամը դրկէ «մաս առ մաս, պէտքին համաձայն» (տե՛ս. *Ժիրակ* ամսագիր, Յունիս-Յուլիս 1983, էջ 105: (Բնագիրը՝ Երեւանի Չարենցի անուան Թանգարան):

195. Այս եւ յաջորդ նամակը տպուած են «Արեւ»ի մէջ:

196. *Սիմոն Վրացեան (Գրուզինեան - Մեծ Սալա, Ռոստոմի մարզ 1882-1969 Պէյրութ)*. Դաշնակցական դեկավար, խմբագրած է պարբերաթերթեր, եղած է Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան վարչապետ (Նոյեմբեր 1920): Հեղինակ՝ *Հայաստանի Հանրապետութիւն* հատորին: Վրացեան Ֆրանսայի մէջ հրատարակած է *Վէմ* հանդէսը, որուն համար ուզած է ունենալ Ծաֆնուրի կենսագրականը: «Մշակոյթի եւ Պատմութեան երկամսեայ հանդէս»ը լոյս տեսած է 1933-1938:

197. Տե՛ս. Նամակ 26 Օգոստոս 1931, էջ 15:

198. *Յարութիւն Ֆրէնկեան*. Մտաւորական, գրող, Ծաֆնուրի պոլսահայ բարեկամը, որուն նուիրած է «Նահանջ»ը:

199. Թեոդիկի իսկապէս «զմայլելի» – ինչպէս Ծաֆնուր կը կոչէ – գրադարանը պատկանելի էր իր ճոխութեամբ: Կը հաշուէր 7,500 հատոր:

200. Միքայէլ Ծամտանճեան (Պոլիս 1874-1926). խմբագիր, թարգմանիչ, հրապարակագիր:

201. Ոստան. Գրականութեան, Արուեստի եւ Գիտութեան Հանդէս, 1911-1912 (6 թիւ) եւ 1919-1922 (24 թիւ), Պոլիս, սկիզբը՝ եռամսեայ, ապա՝ կիսամսեայ: Հիմնադիր-խմբագիրներ՝ Մ. Ծամտանճեան եւ Տ. Չէօկիւրեան: Հանդէսին մէջ լոյս տեսած են հաշ անուանի գրողներու գործերը՝ Երուսան, Զապէլ Եսայեան, Օշական, Երուսանդ Օտեան, եւ ուրիշներ:

202. Գորգէն Մահարիի ուղղուած մէկ նամակին մէջ Ծաֆնուր փակագիծով մը կ'անդրադառնայ իր գերդաստանին մէջ գրողներու ներկայութեան, երբ ինքզինք կը դասաւորէ իբրեւ շարքին 7-րդ: «Մեր ընտանիքին իսկական անունը, մօր կողմէ, Պօզաճեան է եւ ոչ թէ Լապճիճեան: Պէտք է լսած ըլլաք Բիւզանդ Պօզաճեանի մասին, գրող, թարգմանիչ եւ քաջ գրաբարագէտ, այլ եւ՝ երկրորդ աստիճանի *cousin* մը, եւ որ աքսորուեցաւ Ապրիլ 11-եաններու կարաւանով, բայց որ վերադարձաւ Պօլիս, նման Կոմիտասի, Բ. Քէշեանի, Մ. Ծամտանճեանի, Տքթ. Թորգոմեանի եւ այլոց: Պօզաճեան կաթուածահար ինկաւ յուզումէն, ի Սամաթիա, երբ կը նախագահէր Ապրիլ 11-ի առաջին սգահանդէսին»: Տե՛ս. Նամակակնի Բ., էջ 36-37:

203. Չիֆթէ Սարաֆ (Յովհաննէս Արիստողոմեան, ծանօթ գրչանունով՝ Օննիկ Ասպետ, Պոլիս 1874-1932 ժընել). Արձակագիր, խմբագիր, դաստիարակ: Իր գործերէն են՝ Միամիտի մը արկածները, Արեւելեան պատկերներ, եւ այլն:

204. Մատթէոս Զարիֆեան (1894-1924). Պոլսահայ բանաստեղծ: Իր գործերը՝ Տրտմութեան եւ Խաղաղութեան Երգեր, Կեանքի եւ Մահուան Երգեր: Իր քոյրերէն մէկն է գրագիտուհի Սիրան Սեզա (Քիւփէլեան), միւսը՝ հրապարակագիր Լիւսի Թոսպաթ:

205. Թուրկէնեւ, Իվան Սերկէիշ (1818-1883). ոռոս համաշխարհային վիպագիր եւ թատերագիր, որ մէկ կամ միւս ձեւով իր ազդեցութիւնը ունեցած է ոռուսական եւ միջազգային գրողներու վրայ՝ Իր գործերը. Որսորդի Յիշատակարանը, Ռուսին, Ազնուականներու Բոյն մը, Հայրեր եւ Զատակներ, եւ այլն:

206. Թոմսըս Հարտի (Thomas Hardy 1840-1928). Անգլիացի վիպագիր,

պատմութեամբ, բանաստեղծ: Իր գործերը՝ *Far from the Madding Crowd*, *Jude the Obscure*, *The Woodlanders* *Tess of the d'Urbervilles*, եւ այլն:

207. Կիսթաւ Ֆլոպէր (Gustave Flaubert 1821–1880). Ֆրանսացի վիպագիր, 19-րդ դարու մեծագոյններէն մէկը՝ գրականութեան եւ վիպագրութեան վրայ իր ունեցած ազդեցութեամբ: Իր գլխաւոր վէպերը հիմնուած են իր անձնական կեանքին եւ փորձառութիւններուն վրայ, նաեւ՝ կեանքի իր մտաշղացման: Իր գործերը. *Madame Bovary*, *L'Education sentimentale*, *Mémoires d'un fou*, եւ այլն:

208. Ս. Վրացեան, «Մենք» եւ «Դուք», «Հայրենիք» Ամսագիր, 1932, Մարտ, էջ 146–154:

Ս. Վրացեանի գրութիւնը – ինչպէս վերնագիրը եւ թուականը ցոյց կու տան – վերլուծումն է Ծառնորի, տեսականօրէն, դարձակէտ մէկ գրութեան՝ «Մենք» (*Յառաջ*, Յունուար 24–27, 1932), ուր Ծառնոր երիտասարդ գրողներու յառաջադրութիւնը կամ հաւատոյ հանգանակը կը պարզէր գրականութեան, մշակոյթի եւ ի հարկին՝ քաղաքականութեան մէջ, ի հակադրութիւն հիմներուն– «Դուք»: Իրեն կը պատասխանէր թերթին խմբագիրը՝ Ծաւարշ Միսաքեան (29 Յունուար– Փետրուար 1932): Վրացեան երրորդ ձայնն է որ կը միանայ վիճարկութեան, զայն սկիզբէն բնութագրելով: Ըստ իրեն՝ «Վէճի ձեւը զուտ հայկական է՝ խօսել աւելի շատ նիւթի *առթիւ*, քան *մասին*: Բայց վէճի հիմնական առարկան, ըստ իս, կարեւոր է եւ արժէ որ քննուի», եւ «Ըստ էութեան, այսինքն՝ գաղափարների տեսակէտից դժուար է սահմանորոշ գիծ քաշել 'Մենք'ի եւ 'դուք'ի միջեւ. յայտնի չէ՝ ո՞ր է վերջանում մէկը, ուր է սկսում միւրը»:

Վրացեան կը փորձէ համակրական եւ ըմբռնող մերձեցում մը ընել նորերու ցաւին, անոնց բնական ընդվզումին՝ հիմներու դէմ, սակայն՝ «'Մենք'երի գործելակերպը աւելի բնագոյական է»: Կը մէջբերէ Ծառնորը. «Մենք առայժմ կ'ըսենք. 'պիտի դիմադրենք, որովհետեւ, *ափսոս*, *յատակօրէն չենք կրնար տեսնել* թէ ինչպէս պիտի յաղթենք», եւ իր կողմէ կ'ըսէ. «Ցաւն միայն այն չէ, որ չգիտեն թէ *ինչպէս* պիտի յաղթեն, այլ եւ թէ *ի՞նչ*ն պիտի լինի յաղթանակի պտուղը, *ի՞նչ*ն է կազմում իրենց գործունէութեան հիմնական նպատակը: Դժգոհ են 'դուք'երից որ 'բոլորովին տարբեր տեղ առաջնորդեցին', բայց իրենք էլ կամ, ինչպէս տեսանք վերը, հենքի գնացած տեղն են տանում բնագոյօրէն, կամ խարխաւիում են 'գեղեցիկի, հայկականի, մարդկայինի' մշուշոտ անորոշութեան մէջ»:

Վրացեան կը շարունակէ. «Մենք'երի բնագոյը սակայն առողջ է: Եւ իրենց առողջ բնագոյով նրանք գնում են հայկական տարերքի մատնանշած ճանապարհով: Որպէսզի բնագոյականը դառնայ գիտակցական,

բանաձեւի եւ ծրագրի վերածուի, հարկաւոր է մեր միջավայրի եւ պատմական կեանքի իրական ճանաչում: Անհրաժեշտ է որ 'մենք'երի 'Աչքերը դէպի Հայք'՝ ճշանաբանը բնագոյական շարժումից վերածուի գիտակցական գործի: Եւ ի՞նչ որ 'մենք'երը ոտքով-գլխով խրոխն հայ իրականութեան մէջ, ճանաչեն եւ ներշնչուին նրանով, իրենց գիտակցում ու ձեւակերպած պատփոքումը անխուսփելիօրէն կը լինի «դուք»երի պատփոքումը: Այդ է մեր պայմանների բնական ինտելեկտը: Որովհետեւ այսօր՝

'Մենք'ը 'դուք' է, 'դուք'ը՝ 'մենք'–

Այս է եղածը բոլոր»:

Վրացեանի ուղղում ճամակին մէջ Ծափնորի դիտողութիւն–ակնարկութիւնը կը վերաբերի Ս. Վրացեանի «բնագոյ» կամ «բնագոյօրէն» գինք տարագումին, զոր կը մերժէ եւ որուն կը փոխադարձէ: (*Մենքի մասին տե՛ս նաեւ Նամականի Բ.*, Նօթ 252: Էջեր 204–205:

209. Ուշագրաւ է Ծափնորի Սիմոն Վրացեանին ուղղած այս ճամակը, իր այնքան բարեացակամ եւ գործակցական ոգիով, «հարցաքննութիւն» մը դիւրացնելու տրամադիր: Ծափնոր պատրաստակամ է նոյնիսկ տեսակցութեան մը, եթէ երբեք այդ օգտակար տեսնուի: Նամակը պատասխան մըն է Վրացեանի 17 Դեկտեմբեր թուակիր բացիկին, որ կը գտնուի Ծափնորի արխիւին մէջ, ինչպէս կը գտնուի անոր ուրիշ մէկ ճամակը, 20 Մայիս 1951 թուակիր, գրումն այս անգամ Միացեալ Նահանգներէն: Առաջին բացիկը կը կրէ պարբերաթերթին տիտղոսը. «Վէմ Հանդէս Մշակոյթի եւ Պատմութեան»: Ստորեւ՝ գրութիւնը.–

«Թող տուէք յայտնել Ձեզ իմ սրտագին շնորհակալիքը այն անմոռանալի ապրումներուն համար, որ պատճառեց ինձ ձեր Յարալէզներու Դաւանանքութիւնը գործի ընթերցումը: Իբրեւ հայ գրասէր եւ ընթերցող՝ անասնման ուրախ եմ Հայոց Գրականութեան համար, որ յանձին Ձեր տէր կը դառնայ կամօքն Աստուծոյ օծտուած մէկ նոր տաղանդի:

«Վէմ»ի յաջորդ ՈՅ-ին մէջ կ'ենթադրուի յօդուած մը տալ Ձեր այդ գործին առթիւ: Բարի չէի՞ք ըլլար արդեօք հաղորդել ինձ, ըստ կարելւոյս, մանրամասնօրէն, կենսագրական տեղեկութիւններ Ձեր մասին–ե՞րբ, ո՞ր, ի՞նչ ընանիքի մէջ ծնած էք, մանկութեան միջավայրը, դպրոցական կրթութիւնը եւ Ձեր կեանքի ինտագայ բուլերը: Ե՞րբ սկսած էք գրել, ո՞ր եւ ի՞նչ գործ ունիք ստուած: Եւ այդ ամէնը որ կը խորհիք թէ կը նպաստէ գրասէրի մը բազմակողմանի եւ առարկայական գնահատութեան համար:

Անգամ մը եւս շնորհակալութիւն Հայոց Գրականութեան ընծայած Ձեր գեղեցիկ գործին համար:

Ձերմ մաղթանքներով՝

Ս. Վրացեան

Վրացեանի երկրորդ նամակը դրկուած է Փէսաքի թիւանդանոցի հասցէին: Նամակագիրը ըսելէ ետք թէ ինք ստացած է ծանօթի մը միջոցով Ծափնորի իրեն դրկած բարեւը, կը շարունակէ:–

Իմ համարումը միշտ բարձր եղած է Ձեր գրականութեան մասին եւ, թէեւ անձամբ քիչ ծանօթ, կ'ուզէի անմիջապէս գրել Ձեզ, մանաւանդ որ Պ. Վայպէրինը(“) հաղորդած տեղեկութիւնները Ձեր առողջական վիճակին մասին խորունկ ցաւ պատճառեց ինձ: Դժբախտաբար, ես ալ թիւանդանոցայ, եւ երկար ժամանակ պէտք եղաւ ապաքինման համար: Որով աւելի ես կը զգամ միանկութեան տառապանքը, եւ բարեկամական խօսքին արժէքը դուրսէն:

Պ. Վայպէրինը այնքա՛ն ջերմ խօսքեր գրած էր Ձեր մասին: Իմացա՛յ իրմէ որ այժմ նուիրուած էք ֆրանսական գրականութեան: Կը հաւատամ, որ այդ ասպարէզի վրայ ես յաջող էք, ինչպէս հայոց գրականութեան մէջ, որ ձեր «Նահանջը առանց երգի»ն կը մնայ անմահ, իբրեւ որոշ ժամանակաշրջանի մը սերունդի ապրումներու արտայայտութիւն: Երանի՜ թէ նման նոր գործեր ես ի վիճակի լինէիք պարգեւելու մեր գրականութեան:

Սիրելի Պ. Ծափնոր, կը մաղթեմ Ձեզ շուտափոյթ եւ կատարեալ ապաքինում, եւ ուրախ պիտի լինեմ, եթէ կարողանամ ռեւէ բանով օգտակար լինել Ձեզ: Խնդրեմ, առանց քաշուելու գրեցէք ինձ՝ ռեւէ բանի պէտք ունի՞ք Ամերիկայէն, որ կարողանամ Ձեզ ուղարկել: Իմ մնացում հասցէն է– 212 Stuart St., Boston 16, Mass.

Անկեղծօրէն Ձերդ՝

Ս. Վրացեան

Նամակը դրկուած է Սան Ֆրանսիսքոյէն, եւ գրուած է «Սան Գարլոս» Պանդոկի պաշտօնաթուղթին վրայ:

210. Նիկողոս Սարաֆեան. Տե՛ս. Նօթ 65.

211. Ծափնորի ֆրանսերէն բանաստեղծութիւններու առաջին տետրակը. Տե՛ս. Նօթ 36:

212. Սարաֆեան, որ մասնաւոր գնահատանք ունէր Ծափնորի տաղանդին, նոյն ատեն ցոյց տուած է քննադատական կեցուածք եւ վերապահութիւն անոր կարգ մը պայթուցիկ դատողութիւններուն նկատմամբ: Բայց ինչպէս ընդհանրապէս այլ անձերու պարագային (Թուշանեանի պարագան բացառիկ է), մասնաւորաբար Սարաֆեանի նման տաղանդաւոր արուեստագէտի մը հանդէպ Ծափնոր ամբողջովին անյիշատակ է, որովհետեւ ան «ճշտու մնացած է շուկայէն», այլ խօսքով այն անտաղանդներու կրպակներէն, «որոնք կը սնանին

կուսակցութեանց չարաշահութեամբ»:

213. *Salvador Dali* (904-1989). գերիբապաշտ նկարիչներու փաղանգին ամենէն ցայտուն մէկ դէմքը:

214. Vincennes. Փարիզը եզերող նշանաւոր մէկ անտառը, միւսը կը կոչուի Bois de Boulogne (Պուա տը Պուլոններ): Նիկողոս Սարաֆեանի ծանօթ մէկ արձակ գործը կը կոչուի *Վէնսէնի Անտառը*, առանձին կողքի տակ լոյս տեսած յետ մահու- *Վէնսէնի Անտառը*, Փարիզ 1988, խմբագիր Գր. Պըլտեան, 279 էջ:

215. *Հրանդ Թորոսեան* (Ակն 1886-1966 Փարիզ). բանասէր, խմբագիր: Ուսուցանած է Ֆրանսայի Ազգային Դպրոցի Արեւելեան Լեզուներու բաժնին մէջ: Խմբագրած է, ի միջի այլոց, *Mercure de France* հանդէսը (որ նաեւ Հրատարակչատուն մըն էր): Հեղինակ՝ բազմաբնոյթ գործերու եւ ուսումնասիրութիւններու, դասագիրքերէ մինչեւ քաղաքա-տնտեսագիտական հատորներ.- *La Route des Indes et la Guerre en Extrême-Orient, Քաղաքական Տնտեսութիւն ու Անհրաժեշտ Գիտելիքներ հասկնալու համար տնտեսական եւ քաղաքական խնդիրները*, եւ այլ գործեր:

216. *L'Histoire de la Littérature Arménienne, Des origines jusqu'à nos jours*, 1951, France. Préface de René Grousset (*Հայոց Գրականութեան Պատմութիւնը, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը*, 1951, Ֆրանսա, Նախաբան Ռընէ Կրոսսէի):

217. *Մուսթաֆա Քէմալ* (վերանուանուած՝ «Աթաթիւք», 1881-1938). Հիմնադիրը Թրքական նախագահական Հանրապետութեան, 29 Հոկտեմբեր 1923-ին: Քէմալ յաջորդ տարին կը ջնջէ սուլթանական խալիֆայութիւնը: Իր բարձրացումը պատճառ եղաւ որ Սէվրի Դաշնագիրը (10 Հոկտեմբեր 1920) փոխուի Լոզանի Դաշնագիրի (24 Յուլիս 1923) թաղելով հայկական իրաւունքները:

218. Փարիզի հայ գրական եւ լրագրական շրջանակներէն Ծաֆնորի պահած «շատ գէշ, զգուելի յիշատակներ»ուն մաս կը կազմէ նաեւ ֆրանսահայ գրողներու այն քար լուծիւնը, ի լուր Ծաֆնորի ծանօթ խոշտանգումին հայկական ճաշարանին մէջ: Պէտք պիտի ըլլար որ ամերիկահայ գրողները բոլոր բողոք բարձրացնէին որ Ֆրանսահայ գրողներու խումբ մը իր կրատարականութենէն դուրս գար: *Նամակա-նիի* նախորդ հատորին մէջ հրատարակուած էր Ամերիկահայ գրողներու բողոք-պարսաւագիրը- *Կը դատապարտենք* (Տե՛ս. էջ 203, Նօթ 245): Պատմութեան համար ստորեւ նաեւ Ֆրանսահայ գրող-

ներու բողոքը, որուն մասին Ծաֆնուր Անդրանիկ Անդրեասեանի գրած նամակին մէջ պիտի ըսէր– «Խեղճ թողթ: Եւ դեռ անոր տակ մերժած էին ստորագրել Մալէզեան, Զօպանեան, Անտոնեան»:

«Պ. Ծաֆնուրի մէկ յօդուածին առթիւ, որ վերլուծումն էր Ռ. Զարդարեանի գրական մէկ էջին, հանգուցեալ գրագէտին որդիներէն մէկը՝ Պ. Ազատ Զարդարեան յարձակում գործած է Պ. Ծաֆնուրի վրայ ի ներկայութեան եւ հաւանութեամբ իր եղբոր Պ. Հրաչ Զարդարեանի:

Ստորագրեալներս կը դատապարտենք եւ կը պախարակենք սոյն անորակելի արարքը, որ կը նկրտի բռնաբարել գրելու ազատութիւնը:

Լ. Բաշալեան, Ա. Զաքեան, Յակոբ Տէր Յակոբեան, Տոքթ. Յովհաննէս Արթինեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Նիկողոս Սարաֆեան, Ա. Սեմա, Գ. Ֆէնէրճեան, Մ. Մալումեան, Հ. Պէրպէրեան, Բ. Վարազդատ, Մկրտիչ Երիցանց, Ծաֆնազար, Գնդունի, Մ. Ս. Դաւիթ Պէկ, Ծ. Նաթալի, Լօկ. Կերտան, Հր. Ն. Թորոսեան, Ա. Ֆրէնկեան»:

Փարիզ, 2 Յունիս 1936

219. *Barthélemy Joubert* – (Պարթէլէմի Ժուպէր, 1754–1824). Ֆրանսացի բարոյագէտ, հեղինակ՝ *Մտածումներ* գիրքին, գնահատուած իր դիտողութիւններու նրբութեամբ:

220. Paul du Véou (- 1963). Ֆրանսացի պատմաբան: *La Passion de la Cilicie*, 1919-1922, գիրքը առաջին անգամ հրատարակուած է 1938-ին: Վերանայուած եւ վերահրատարակուած 1954-ին, Փարիզ, Librairie Orientaliste Paul Geuthner հրատարակչատուն, 452 էջ: Բացի Կիլիկիոյ աղէտին նուիրուած այդ գիրքէն, ան հեղինակած է՝ *Le Désastre d'Alexandrette*, 1934-1938, Paris, Baudinière, 1938 (*Ալէքսանտրէթի [Իսկէնտէրուն] Քայքայումը*), եւ *Chrétiens en Péril au Moussadagh*, Paris, Edit. Baudinière, 19939 (*Քրիստոնէաներ վտանգուած՝ Մուսա-լերան մէջ*), եւ այլ աշխատասիրութիւններ:

221. Հրանդ Թորոսեան, *Արեւմտահայ Աշխարհաբարի Ծագումն եւ Զարգացումը*– Ինչպէս ճոխացնել արդի հայերէնը, Պոսթըն, Տպ. Պալքար. 1961:

222. Կ'ակնարկուի Ծաֆնուրի *Feux contre feux* բանաստեղծութեան հատորին արժանացած Ֆրանսական Ակադեմիայի Քարտին Ժոֆրուա-Ռընօ Քերթողական մրցանակին:

223. *Jérôme Carcopino* (1881–1970). Ֆրանսացի պատմաբան, դասախօս, Ֆրանսական Կաճառի անդամ: Հեղինակ բազմաթիւ գոր-

ծերու: Ինք կը նկատուի որպէս հանճարեղ պատմաբան մը Հռովմէական շրջանի.– *La Vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire, Aspects mystiques de la Rome païenne, De Pythagore aux apôtres*, եւ ալլն: Իր գործերը, մասնաւորաբար առաջինը, թագմանում են բազմաթիւ լեզուներու, եւ կը վերահրատարակուին մինչեւ այսօր:

224. *Paul Valéry (Փոլ Վալէրի, 1871–1945)*. Ֆրանսացի բանաստեղծ: Խորհրդապաշտ դպրոցի փայլուն ներկայացուցիչ: Իր հատորները՝ *La Jeune Parque, Cimetière marin*, եւ ալլն:

225. *Simone de Beauvoir (1908–1986)*. Ֆրանսացի գրագիտուհի եւ գոյապաշտական փիլիսոփայութեան դէմքերէն, ձախակողմեան միւս դէմքերու կողքին– Ժան–Փոլ Սարթրը, Ալպէր Գամիւ, Մորիս Մ'էրլօ–Փոնթի: Բազմասեռ գործերու հեղինակ– *Pour une Morale de l'Ambiguïté, Tous les Hommes sont Mortels, Le Deuxième Sexe*. եւ ալլն: Երիտասարդ տարիքէն սիրած է Սարթրը, որուն հետ մինչեւ կեանքին վերջը ունեցած է իրապատուկ կենակցութիւն մը, նկատի առնելով նաեւ գրագէտին կեանքի ըմբռնումը:

226. *Mémoires d'une jeune fille rangée*. Սիմոն տը Պօլուարի այս հատորը, որ շարունակուեցաւ երկրորդով՝ *La force de l'âge*, իր ինքնակենսագրականն է, պատմում է իրապաշտօրէն, պարզօրէն, ընթերցողը մասնակից դարձնելու իր օրը օրին ապրումներուն եւ մտածումներուն, սկսեալ իր մանկութենէն եւ ընտանիքէն մինչեւ հասուն գրագէտի իր տարիքը: Սկսած է գրուիլ երբ ինք ինքզինք թողլքուած զգացած է իր բարեկամէն եւ բարեկամներէն, եւ իր առանձնութիւնը ձեռով մը կը բաժնէ ընթերցողին հետ:

227–228. Ժան–Փոլ Սարթրը եւ իր գիրքը՝ *Les Mots*– Տե'ս. *Նամականի Բ.*, էջ 166, Նօթ 91 եւ 93:

229. Զօպանեանի «ելոյթ»ին մասին տե'ս վերը նշեալը, էջ 217–222, Նօթ 309:

230. *Հիւրրիէթ (Ազատութիւն)*. Օսմանեան Կայսրութեան Սահմանադրութեան հռչակումը 1908–ին, որով ներում կը շնորհուէր բանտարկեալներուն եւ «ազատութիւն» ժողովուրդին: Պատրանքը սուղ պիտի արժէր հալ ժողովուրդին:

231. Պոլսոյ մէջ Ծափնորի միակ քրոջ՝ Հերմինէ Քէրէսթեճեան–Լիմոն–ճեանի մահուրնէ ետք, իրենց տան գրադարանէն Ծափնորի դրկուած են Զօպանեանի «Անահիտ» հանդէսին հաւաքածոն, զոր Ծափնոր վերստին կարդացած էր «ծայրէ–ծայր»: Պոլսոյ մէջ մնացեալ «թան–

կազին մատենաներէն» Ծաֆնուր Մահարիին ուղարկած էր մի քանի հրատարակութիւններ:

232. Ծաֆնուր իր բացիկը գրած ըլլալու է 1959-ին, Թօփալեանի *Արձանագիր* հատորին հրատարակութեան տարին: Բացիկին կոնակը կայ Collège de Pataphysique արձանագրութիւնը: Ծաֆնուր (Արմէն Լիպէն) 1957-ի կէսերուն ստացած էր ֆրանսացի անուանի գուարթախոֆ գրագէտներու խումբի մը - «Փաթաֆիզիսիէններ» - կողմէ հաստատուած մրցանակը: Այդ մասին տե՛ս. *Նամականի Ա.*, էջ 181. Նօթ 179ա):

233. *Բիզանդ Թօփալեան* (տե՛ս. Նօթ 148):

234. *Գառիլ Չէսմէն* (Caryl Chessman). 27 ամեայ ամերիկացի երիտասարդ մը, որ իր չափահասութեան յաճախ գտնուած էր բանտի մէջ, 1948ին կը ձերբակալուի Լոս Անճելըսի մերձակայքը այս անգամ իբրեւ «Կարմրալոյս Աւազակը» (Red-Light Bandit): Ան կը մօտենար երեկոները ամայի տեղեր կանգ առած ինքնաշարժերու, ներսը գտնուող զոյգերուն կը ներկայանար իբրեւ ոստիկան, եւ կարմիր լոյսով քննական նայուածքէ մը ետք կը կողոպտէր զանոնք, երբեմն նաեւ կինը կը բռնաբարէր: Չէսմէն 12 տարիներ բանտէն պաշարեցաւ իր անմեղութիւնը պաշտպանելու համար, գրելով չորս գիրքեր, որոնցմէ երեքը ինքնակենսագրական, իսկ մէկը՝ վէպ: Ժամանակի ընթացքին շարժում մը ստեղծուեցաւ իր յանցագործութիւնը խնդրական դարձնող: Հարցը ստացաւ միջազգային բնոյթ, եւ նոյնիսկ երեւելի մտաւորականներ մաս կազմեցին շարժումին՝ Aldous Huxley, Ray Bradbury, Norman Mailer եւ Robert Frost: Չէսմէն յայտարարեց թէ ինք կը ճանչնայ բուն ոճրագործը, սակայն ի պաշտպանութիւն եւ ապահովութիւն իրեն մօտիկ անձերու՝ անոր անունը պէտք է հրատարակուէր 50 տարի ետք: Չէսմէն կազի սենեակ առաջնորդուեցաւ 1960-ին:

235. Արթիւր Ատամով իր գնահատանքը յայտնած էր Ծաֆնուրի ֆրանսերէն բանաստեղծութեան առաջին գրքոյկին առթիւ՝ Arthur Adamov, *Un poète, ARMEN LUBIN*, - L'Avenir. 2 Mais 1945: Երկրորդ յօդուած մը կը գրէ ատելի ուշ, երբ արդէն լոյս տեսած էր Ծաֆնուրի ծաւալով առաջին շօշափելի գիրքը (*Le Passager Clandestin*)՝ Arthur Adamov, *Une poésie réinventée*, Combat, 18 Août 1949: Ատամով հաղորդակցած է նաեւ Ծաֆնուրի հետ. առաջին նամակը կը կրէ 22 Մայիս 1945 թուականը, երկրորդը՝ 14 Մարտ 1947: Տե՛ս. Cahiers Bleus, *Armen lubin*, *l'Etranger-été-automne*, 84 էջ 54-55:

236. Տե՛ս. Նօթ 142:

237. *Լալիք, Ռընէ* (1860-1945). Ապակիի զարդարմէստի ֆրանսացի

վարպետ, որ կը պատկանի "Art-Déco"-ի (Զարդ-Արուեստ) շարժումին: *Ար-Տէքս* վալելուչ ոճ մըն է, որ կ'ընդգրկէ արուեստի շատ մը ճիւղեր, ներառեալ ճարտարապետութիւնը: Ան կը բնորոշուի իր անկիւնային, համաչափական եւ երկրաչափական ձեւերով: Անոր ծանօթ իրագործումներէն են, օրինակ, Նիւ Եորքի Քրաչվըր եւ Իմփայր Սթէյթ երկնաւազները: Առաջինին ճեղքնակը՝ Ուիլիմ Վան Ալլէն՝ ծանօթ է որպէս աշխարհի մեծագոյն Ար-Տէքոյի ճարտարապետ: Այս շարժումը որ տարածուեցաւ 1920-1930-ական թուականներուն, հակազդեցութիւն մըն էր *Նոր Արուեստ* կոչուած ոճին, որ զարգացած էր 1880-1990 թուականներուն:

238. *Աքրահամ Ալիքեան*. Լիբանանահայ բանաստեղծութեան առաջին հատորը՝ *Հորիզոն* լոյս տեսած է Պէյրութի մէջ: Մաս կազմած է 1946-1947 հայրենադարձ կարաւաններուն: Ապրած է Մոսկուա: Վերադարձած Լիբանան: Բացի իր հրատարակած բանաստեղծական հատորներէն, թարգմանած է Ծափնորի ֆրանսերէն արձակէն եւ քերթուածներէն փունջ մը՝ Տե'ս. *Ծահան Ծահնոր*, Երկեր Երկու Գրքով, Երկ առաջին, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1982, էջ 339-452: Երկրորդ, 1985, էջ 3-31:

239. Ստեփան Ալաջաջեան կը հաւաստէ թէ *Նահանջը* ոռտերէն թարգմանելու ծրագիր մը իրաւամբ եղած է, երբ ինք կը գտնուէր Հրատարակչութեան Գեղարուեստի Խմբագրութեան Վարիչի պաշտօնին վրայ, բայց այդ մասին դադրած է խօսք ըլլալէ, երբ ինք ճեռացած է պաշտօնէն, ընտրուելով Գրողներու Միութեան Վարչութեան քարտուղար:

240. *Ստեփան* Ալաջաջեան (Հալէպ 1924-) . արձակագիր: 40ականներուն միացած է ներգաղթի կարավաններուն: Այժմ կ'ապրի եւ կը շարունակէ ստեղծագործել Լոս Անճելըսի (ԱՄՆ) մէջ, ուր կը խմբագրէ նաեւ «Առագաստ» ամսագիրը: Հեղինակ՝ աւելի քան քսանեակ մը գործերու.- *Անապատում, Եղեգները Չխոնարհուեցին, Անառագաստ նաւակներ*, եւ այլն: Իր գործերը թարգմանուած են նաեւ քաղմաթիւ լեզուներու:

241 Ծափնոր Պէրպլեռեան վարժարանի իր մէկ վաղեմի դասընկերոջ՝ *Օննիկ Հրաչին* (Գոշումեան) գրած էր, խօսելով Հայաստան հրատարակուած իր «Երկեր»ուն մասին. «Գիրքը կրնաս պահել իբր յիշատակ: Բաց այդքա՛ն միայն: Ան արժանի չէ ընթերցման, վասնզի հոն կը վխտան տպագրական արտաոտոց սխալներ: Կան նաեւ քաղմաթիւ յայտարարումներ» («Սփիւռք», 5 Հոկտեմբեր 1963):

242. Ս. Ալաջաջեան իր երիտասարդական տարիներուն ազատագրական պայքար չէ մղած Ափրիկէի մէջ որպէս «հաւատացեալ համայնավար» -ինչպէս ենթադրած է Ծաֆնուր կարդալով անոր գիրքը: Բրիտանացիներու դէմ վաշտի մը մէջ կոտորդ հաչ գինուորը եղած է իր մէկ դասընկերը: Իսկ գլխաւոր հերոսին՝ անգլիացի սպայ մը՝ ծանօթացած է երբ ան փոխադրուած է Հալէպ: Ալաջաջեան իր նկարագրած ափրիկեան այդ վայրերը եղած է Բ. Աշխարհամարտէն ետք, Հայաստան մեկնելէն առաջ:

243. Ներգաղթի Նաւերէն մէկը կը կոչուէր *Ֆէօնիսիա* («Փինիկ»), սակայն Ալաջաջեան փոխադրուած է ուրիշ նաւով մը՝ *Փոքետա*, 1946ին: Վերդիշեալ երկու նաւերուն անունները հոմանիշ եղած են 1946 եւ 1947-ի զանգուածային հայրենադարձին Միջին Արեւելեան երկիրներէ:

244. *Յակոբ Ասատուրեան* (Զմաքըլը, Կապադովկիա 1903-2003 ԱՄՆ). ամերիկահայ բանաստեղծ, վիպագիր, երգիչ-երաժիշտ: Հեղինակած է՝ *Անդաստան* (բանաստեղծութիւններ), *Յովակիմի Թոռները*, *Տօ*, *Լա'ճ Տնաւեր*, եւ այլ գործեր:

245. *Յակոբ Ասատուրեան*, *Կոմիտաս Վարդապետ եւ Հայ երգը*, 1965, Պէյրութ: Հեղինակին նոյն գործը վերահրատարակուեցաւ կրելով զեղչումներ եւ ընդարձակուելով նոր գրութիւններով - *Կոմիտաս Վարդապետի հետ*, *Հայ Երգի Արահետներով*, Թէնըֆլայ, Նիւ Ճըրզի, 1994, 320 էջ:

246. *Գրիգոր Ծաֆինեան*. Լիբանանահայ գրադատ, դաստիարակ: Ծաֆինեան Ծաֆնուրի կեանքին եւ գործին - ֆրանսերէն եւ հայերէն - նուիրած է արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ. *Կենսագրութիւն եւ Մատենագիտութիւն Ծաֆան Ծաֆնուրի*, Կաթողիկոսարան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1981: Ծաֆան Ծաֆնուր - *Աքսոր եւ Արուեստ*, Անթիլիաս, 1985: Այս վերջին գիրքին ֆրանսերէնը - *Drame et Poésie de l'Exil* - ծառայած է որպէս աւարտաճառ Սորպոնի Համալսարանի իր Վարդապետական տիտղոսին: Ծաֆինեան ֆրանսերէնի թարգմանած է նաեւ Ծաֆնուրի կարգ մը պատմածքները.- Chahan Chahnour (Armen Lubin), *Parages d'exil*, Le Temps qu'il fait, 1984: Հատորը կը բովանդակէ Ծաֆնուրի *Յարալէզներու Դաւաճանութիւնը* գործէն հետեւեալ գրութիւնները. «Պճեղ մը Անոյշ Սիրտ», «Զաթութէ», «Դերձակ մը, իր Երկու Հիւրերը եւ Զանազան Դէպքեր»:

247. Գ. Ծաֆինեան, *Հանդիպումներ*, Գրադատական լոյսուածներ, Պէյրութ, 1966, 168 էջ:

248. Ծաֆան Ծաֆնուր, *Զոյգ Մը Կարմիր Տետրակներ*, Հրատարա-

կութիւն «Երասկ» Ամսագիր, Պէյրութ, 1967, 103 էջ): Այս գործը *Ամէնուն Թէոդիկը* տիտղոսը առած է երբ մաս կազմած է նոր հասարակութիւնը. «Բաց Տոմարը», Հրատարակութիւն «Յատաշ», Փարիզ, 1971):

249. Գ. Ծափինեան, *Զիններն ի վեր*, Համագգայինի Վաճիճ Սէթեան տպարան, Պէյրութ, 1967, 260 էջ:

250. *Henri Thomas* (1912–1993). Ֆրանսացի բանաստեղծ, գրագէտ, բարեկամ Ծափնորի: Ատեն մը դասաւանդած է Պոթըրնի (ԱՄՆ) Պրենտալզ Համալսարանին մէջ: Իր գործերը՝ *Travaux d'aveugle*, *John Perkins*, եւ այլն:

251. *André Dhôtel* (1900–1991). Ֆրանսացի գրագէտ, Ծափնորի բարեկամ շրջանակէն: Իր գործերը՝ *Le Pays où l'on n'arrive jamais*, *Un jour viendra*, եւ այլն:

252. *Jacques Brenner* (1922–2001). Ֆրանսացի գրագէտ: Բարեկամ եւ զօրակից Ծափնորի: Իր գործերը՝ *La Rentrée des Classes*, *L'armoire Aux Poissons*, եւ այլն: (Գրած է նաեւ՝ «... կը տեսնուի թէ Արմէն Լիպէն ոչ միայն մեծ բանաստեղծ մըն է, այլ եւ ֆրանսական արձակի վարպետ մը»...)

253. *Cahiers du Sud*. Ֆրանսական պարբերաթերթ, հիմնուած Մարսիլիոյ մէջ թատերագիր Մարսէլ Փանեօլի կողմէ: Սկզբնապէս հրատարակուած է *Տօթիւնի* անուանումով: Պարբերաթերթը շրջան մը ետք փոխադրուած է Փարիզ եւ ընկալած՝ գերիապաշտութիւնը: Հոն լոյս տեսած են 20-րդ դարու մեծագոյն ֆրանսագիր գրողներու գործերը:

254. *Jean Malrieu* (1915–1975). Ֆրանսացի բանաստեղծ: Երգած է սերը եւ յոյսը: Իր գործերը՝ *Préface à l'amour*, *Le nom secret*, եւ այլն:

255. Culture Française- կը վերաբերի Ֆրանսական Զայնասփիտի մշակութային ամսական հաղորդումներուն, որոնք կը սփռուէին նաեւ ֆրանսախօս երկիրներու մէջ:

256. *Philippe Jaccottet* (1925–). Զուիցերիացի բանաստեղծ եւ թարգմանիչ: Ապրած է առաւելաբար Ֆրանսայի մէջ: Հեղինակ բազմաթիւ հատորներու, որոնք կը խուզարկեն ներաշխարհը: Իր գործերէն՝ *Poésie*, *Éléments d'un songe*, եւ այլն:

257. *Jacques Chessex*. 1934–). Զուիցերիացի ֆրանսագիր բանաստեղծ եւ գրագէտ: Իր գործերը՝ *L'Ogre*, *L'imitation*, եւ այլն:

258. *Marcel Arland* (1899–1986). Ֆրանսացի գրագետ. խմբագիր *Nouvelle Revue Française* հանդեսին: Եղած է անդամ Ֆրանսական Կաճառին: Հեղինակ՝ *L'ordre, À perdre haleine*, եւ այլ գործերու:

259. *Marcel Béalu* . Տե՛ս. Նոթ 111:

260. *André Silvaire* . Հրատարակիչ:

261. *Louis Guillome* (1907–1971). Ֆրանսացի բանաստեղծ, որուն քերթուածներուն իրականութիւնը շեշտը կը կրէ երազական տարրերու: Իր գործերը՝ *Chamière, La nuit parle*, եւ այլն:

262. *Joël Rousselot* . Հրատարակիչ:

263. *Flora Klee-Palyi* . գրող . վաստակաւոր թարգմանիչ՝ գերմաներէնէ եւ գերմաներէնի:

264. *Alain Bosquet* (*Bisk*, 1919–1998). Ֆրանսացի գերիրապաշտ բանաստեղծ, ծագումով ռուս: Գրած է նաեւ վէպեր: Իր գործերը՝ *Le Tourment de Dieu, Je ne suis pas un poète d'eau douce*, եւ այլն:

265. *Jules Supervielle* (1884–1960). Ֆրանսացի բանաստեղծ եւ գրագետ: Ասրեցաւ գերիրապաշտութեան տիրապետութեան շրջանին, սակայն մնաց միշտ անկէ հեռու, մերժելով մեքենական եւ անգիտակից ստղծագործութիւնները: Մնաց ուշադիր իր շրջապատին, ունկնդրելով նաեւ իր ներքին ձայները: Յետագայ տաղանդաւոր հոյլ մը բանաստեղծներ կրնան նկատուիլ իր հոգեւոր ժառանգորդները՝ *Alain Bosquet, Lionel Ray, Claude Roy, Philippe Jaccottet, René-Guy Cadou*: Իր գործերը՝ *Naissances, Le Corps tragique*, եւ այլն:

266. *Գերսամ Ահարոնեան* (1916–1981). Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան ղեկավարներէն, խմբագիր՝ պաշտօնաթերթ «Զարթօնք» օրաթերթի, հրապարակագիր, դաստիարակ: Իր խմբագրականներէն կազմուած են հատորներ՝ *Խոհեր Մեծ Երազի Ճամբուն վրայ, Հատընտիր խմբագրականներ* (յետ-մահու):

267. 1915–1965, *Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի*, Հրատարակութիւն «Զարթօնք» օրաթերթի, Պէյրութ 1965: Հատորը պատրաստեց Գերսամ Ահարոնեան գործակցութեամբ Նազարէթ Թօփալեանի: Մեծադիր 1116 էջ:

268. Ծանոթի հոգեբանութիւնը ինչպէս նաեւ մտածողութիւնը բացառապէս թառացուցական այս տողերը իր կողմէ կրկնուած են տարբեր

առիթներով, թե ինք նուազ կը հետաքրքրուի մեր գրականութեամբ «որքան շատ կը զբաղի հաշուն առօրեայով, անոր պատմութեամբ, մասնաւորաբար վերջին հարիւր տարուան եղերական պատմութեամբ»։ Որպէս զտարին արուեստագէտ, ան զարմում է մեր ժամանակացից պատմութեան արիւնոտ խութին։ Եւ կանգնած հոն։

269. Նամակին բնագիրը կորսուած է Միութեան Սան հանդէսի խմբագիրին՝ Օգնիկ Ֆրշընեանի վաղաժամ մահուան հետեւանքով։ Նամակին լուսապատճենը Գ. Քէօսէեանին տրամադրած է Զահրատ։

270. *Զահրատ* (Զարեհ Եալտրզեան, Պոլիս 1924-)․ արդիաշունչ բանաստեղծ, հեղինակ բազմախառոր գործերու․- *Մեծ Քաղաքը, Մէկ Քարով Երկու Գարուն, Զորը Պատէն վեր*, եւ այլն։ Իր ամբողջական գործերը լոյս տեսան երկու հատորով 2006 թուականին։

271. *Զահրատ, Մեծ Քաղաքը*, բանաստեղծութիւններ, Հրատարակութիւն Կեդրոնական Սանուց Միութեան, թիւ 1, Իսթանպուլ, 1960, 158 էջ։

272. Տե՛ս. *Զահրատ, Գունաւոր Սահմաններ*, Իսթանպուլ, 1968։

273. Տե՛ս. *Մեծ Քաղաքը*, էջ 119։ Բանաստեղծը իր քերթուածը կ'աւարտէ սա բառերով. «Ով կ'առնէ ով կը կարդայ/Արար աշխարհ կ'ելլէ վրան կը խնդայ»։

274. *Զահրատ* գործածած - շինած - էր *Ծննդալուտ* բառը իր «Գիշերապահը» բանաստեղծութեան մէջ, գերիրապաշտական մտալացքով կամ դարձուածքով։ Ամբողջ քերթուածը արդէն կ'ընթանայ նման կարգի բառախաղերով (տե՛ս. Ա՛նդ՝ էջ 113), երբ բարդ բառերուն բաղկացուցիչ բառերը փոխադարձաբար տեղ փոխած են։ Երեւանի մէջ Վահագն Դաթեան անհանգիստ զգացած էր այդ եւ նմանակերտ բառերէն եւ այդ մասին արտայայտուած։ Ստորեւ տողեր *Զահրատի* «Գիշերապահ»էն-

*Մին կը խօսի իր կնոջ մօտալուտ ծննդաբերութեան վրայ-
միւսն իրենին ծննդալուտ մօտաբերութեան։*

Եւ կամ՝

*Նիհարակազմ գիշերապահն ու գիշերակազմ նիհարապահը կը
բարեւեն զիրար։*

275. *Cortège*-ը Փրէվէրի այս քերթուածը կը գտնուի 1949-ին իր *Paroles* հատորին մէջ, եւ որ օրինակ մըն է բանաստեղծին այդ շրջանի գերիրապաշտական ստեղծագործութենէն։ Ստորեւ քերթուածէն տողեր, որոնք կը բացատրեն նաեւ *Զահրատի* խնդրաշարույց քերթուածին

տողերը–

Un hussard de la farce avec un dindon de la mort

Un serpent à café avec un moulin à lunettes

Un chasseur de corde avec un danseur de têtes

Տողերուն բառերը տեղ եւ տէր փոխած են: Օրինակ տալով վերջին տողը, ան տրամաբանօրէն պիտի գրուէր– «Գլուխներու որսորդ մը լարախաղացով մը»: Տողը եղած է՝

Հարի որսորդ մը, գլուխներու պարողի մը հետ:

276. Jacques Prévert (1900–1977). Ֆրանսացի բանաստեղծ: Գրած է, յաճախ իր եղբօր հետ, շարժանկարի համար բազմաթիւ բնագիրներ, սենարիոներ: Մաս կազմած է գերիրապաշտ շարժումին, թէեւ իր բանաստեղծութիւնները չունին գերիրապաշտութիւնը բնութագրող էական տարրերը: Հրապարակ ելաւ երկարաշունչ քերթուածով մը, որ իր ներկայութիւնը անտեց –*Tentative de description d'un diner de têtes à Paris- France (Փորձ մը նկարագրելու մեծաորներու գլուխ–գլխի ճաշ մը, Փարիզ–Ֆրանսա)*, որ խնդրոյ առարկայ կ'ըներ եւ կը պարսաւէր «գլուխները» – իշխողներ, ճարտարարուեստականներ, զինապաշտները. միւս կողմէ ան կը պաշտպանէր տկարները, զրկեալները: Գործին մէջ կը վիստան բառախաղեր եւ բառակազմական անանկնկալներ՝ վանկերու, գիրերու միջամտութեամբ: Իր շատ մը քերթուածները, որոնք անելի ունկնդրուելու քան թէ կարդացուելու ոճով գրուած են, դարձած են ժողովրդական երգեր: Իր քերթուածներուն յատկութիւններուն մաս կը կազմէ կարելի սեղմ ոճ մը բառերու խնայողութեամբ, գրելու պարզութիւն մը որ ինքնին դժուարին է, ու նաեւ զուարթախոհութիւն մը: Իր գործերը. *Paroles, Spectacles, La Pluie et le beau temps*, եւ այլն:

277. Քերթուածին ամբողջական վերնագիրն է *Tentative de description d'un diner de têtes à Paris- France*, լոյս տեսած 1931–ին, շրջան մը՝ երբ Ծափնոր կը յաճախէր գերիրապաշտական շրջանակներ եւ իրմէ ալ պիտի հրատարակուէին ֆրանսերէն քերթուածներ: Տե՛ս. վերի Նօթը:

278. Կը վերաբերի Զահրաստի կողմէ Ծափնորի ֆրանսերէն չորս բանաստեղծութիւններու թարգմանութեան, որոնք լոյս տեսած էին «Մարմարա» օրաթերթին մէջ (11 Ապրիլ 1974)– *Ստուերը երկու գոյնով (L'Ombre à deux couleurs)*, *Կրակի դէմ կրակ (Feux contre feux)*, *Գուշակութիւն կամ գրեթէ (Voyance ou presque)*, *Մեկնեցանք երկուքս ալ (Nous partîmes tous deux)*:

279. *Հայկ Գասպարեան* (Թարդում, Ստտան 1912– ? Երեւան). բանասէր, հետեւած է գրականութեան համալսարանական դասնորթացքներու,

Լոնտոն: 1948–ին հայրենադարձ: Աշխատած է Հայաստանի Գիտություն–ներու Ակադեմիային մէջ: Զբաղած է թարգմանութեամբ ֆրանսերէնէ եւ անգլերէնէ:

280. Հայկ Գասպարեան, *Վիգտոր Հիլոն Հայ Գրականութեան մէջ*. Երեւան, ԳԱ., 1963, 294 էջ:

281. *Պէշկիթաշլեան (Մկրտիչ, 1828–1868)*. Բանաստեղծ եւ հանրային գործիչ, Գրած է նաեւ թատերգութիւն: Հեղինակն է հանրածանօթ «Եղ–բայր եմք մենք» ազգասիրական քերթուածին:

282. *Պէրպէրեան (Ռեթէոս, 1851–1907)*. Հիմնադիր Պոլսոյ Պէրպէրեան Վարժարանի, դաստիարակ, բանաստեղծ, գրագէտ: Իր հատորները՝ *Առաջին տներէք, Մարդիկ եւ իրք*, եւ այլն:

283. *Montaigne, Michel (Միշէլ Մոնթէնէր – 1533–1592)*. Ֆրանսացի համբաւատու բարոյագէտ, Հեղինակ *Essais* գործին, ուր իրմով ուզած է նաեւ աշխարհը պատկերել: Ցոյց կու տայ թէ միայն տրամաբանութեամբ կարելի չէ հասնիլ բնագանցական ճշմարտութիւններուն: Եղած է հան–դուրժողական: Իր ոճին համար ըսուած է «մշտնջենական ստեղծագոր–ծութիւն»:

284. *Կասպրնիան* հռոյստարածքն է որ կ'երկարէր Հարաւային Ֆրան–սացի Ատլանտեան Ափէն, սպանական սահմանի երկայնքին, ընդգրկե–լով Փիրէնեան Լեռնաշղթան: Ժամանակին եղած է դքսութիւն մը, որպէս մայրաքաղաք ունենալով Պորտո քաղաքը, Ատլանտեանի եզերքը: *Կասպրնական* կը նշանակէ փքուողց ինքնագոյություն, մեծխօսկություն: Կասպրնական ոճը հաճելի, սրամիտ, հեզնական ձեւն է:

285. *Նսում Սաքայեան*. Ծահնորի Պոլսոյ դրացին: Նամակը պատաս–խանն է 40 տարիէ ի վեր Եթովպիա հաստատուած Նսում Սաքայեանի 7 Յունուար 1970 թուակիր նամակին, ուր նամակագիրը կ'ուզէր յիշեցնել Ծահնորի թէ ինք որդին է Սարգիս եւ Անժէլ Սաքայեանի, իրենց Սկիտարի դրացիները: Նամակագիրը կ'աւելցնէր. «Ծատ ուրախ պիտի ըլլամ՝ եթէ ներկայս պատուէք նամակաւ կամ երկտողով մը»:

286. *Սարուխան, Ալեքսանտր (1898–1977)*. Երգիծանկարիչ, հասարա–կական գործիչ, գրած է երգիծախաղեր: Պատկերազարդած է Երուանդ Օտեանի *Ընկեր Փանջունին* եւ Յակոբ Պարոնեանի Մեծապատիւ Մու–րացկանները: Հեղինակ է երգիծանկարներու հատորներու՝ *Cette Guer–re, Մենք մեր ականցով, Տէ՛ս խօսքերդ*, եւ ուրիշներ:

287. *Բերայի «Ծիտակը»*. Այդպէս անուանուած է Բերայի այդ ող–

դաձիգ ճամբան: Այժմ կը կոչուի Պէյօղլուի Իսթիքլալ (Անկախութիւն) պողոտայ:

288. Սարուխան, *Վասն Եօթնուկէսից «Մեղայ» Մերոց* (Մեր մեզի վերագրած թերիները), Պէյրութ, 1965:

289. *Նամականի*ներու Բ. հատորին մէջ հրատարակուած էին Ծաֆնուրի ծնողքէն եւ քոյրէն գրուած ճիւղ գնամակներ: Ծաֆնուրի Դիւանին մէջ գտնուեցան նաեւ իր քրոջմէն՝ Հերմինէ Քերէսթէնեան-Լեմոնճեան՝ գրուած երկու այլ գնամակներ, որոնք կը հրատարակուին այս հատորին մէջ: Առաջինը նոյնպէս կ'ստորնչուի «Նահանջ»ի հրատարակութեան: Պահուած է գնամակներուն հարազատութիւնը իբր բառ, նախադասութիւն, անուն (Արշալ, Արշալենց, մաքուր (մօքուր? Մաքրուհի?): Միակ հպումները կը վերաբերին կէտադրութեան:

290. Ծաֆնուրին ծնողքը եւ քոյրը:

291. Մայրը՝ Թագուհին:

292. Կեանքը այնպէս պիտի տնօրինէր որ Ծաֆնուր պիտի չկարենար վերստին տեսնել իր ծնողքը, նոյնի՛սկ իր քոյրը, որ մեռաւ գնամակի թուականէն 33 տարիներ ետք, 1962-ին. «Անցեալ Յուլիսին կորսնցուցի իմ միակ քոյրս, որ կը մնար Սկիւտար: 1923-էն ի վեր կ'ապրէինք կարօտ քաշելով» (տե՛ս. գնամակ Գուրգէն Մահարիին, 30 Յունուար 1963, *Նամականի* Բ., էջ 21):

293. Կ'ակնարկուի Լիբանանի Հայ Համալսարանական Ռասնողաց Միութեան կողմէ ի պատիւ Ծաֆնուրի կազմակերպուած ձեռնարկին, նախագահութեամբ Ծաֆնուրի Պերպերեան Վարժարանի տնօրէն Ծաֆան Պերպերեանի, 3 Մայիս 1955-ին: Տե՛ս *Նամականի Ա.*, նօթ 1, էջ 141:

294. Ծաֆնուրի *Transfert Nocturne* (Gallimard, 1955, 204 էջ) արձակ գործիւններու միակ հատորը շահած էր Rivarol գրական մրցանակը:

295. *Յովսէփ Քէշէշեան*. Պոլսահայ դաստիարակ, հրապարակագիր, շրջան մը վարած է «Մարմարա»յի խմբագրութիւնը: Գործածած է *Սիլվան* ծածկանունը:

296. *Զենոք*. Ծաֆնուրի քրոջ՝ Հերմինէին ամուսինը:

ՑԱՆԿ

	Էջ
1. Նախաբան	5
2. Գեղան Ֆեներճեան	13
3. Վահան Թէքեան	101
4. Սիմոն Վրացեան	114
5. Նիկողոս Սարաֆեան	117
6. Հրանդ Թորոսեան	120
7. Բիւզանդ Թօփալեան	127
8. Աբրահամ Ալիքեան	130
9. Ստեփան Ալաջաջեան	131
10. Յակոբ Ասատուրեան	133
11. Գրիգոր Շահինեան	134
12. Գերսամ Ահարոնեան	139
13. Կեդր. Սանուց Միութիւն	140
14. Զահրատ	141
15. Հայկ Գասպարեան	144
16. Նաում Սաքայեան	147
17. Ալ. Սարուխան	148
18. Ընտանեկան նամակներ	152
19. Լուսանկարներ	159
20. Ծանօթագրութիւններ	163